ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵ՛Ք

ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1922թ.

11

ՆՈՅԵՄԲԵՐ • 1987

Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք

ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

11

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

1987 թ.

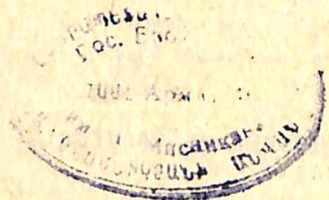
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՏԵՍԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԼՈՒՅՍ Է
ՏԵՍՆՈՒՄ
ԱՄԻՍԸ ՄԵԿ
ԱՆԳԱՄ
ՀԱՅԵՐԵՆ
ԵՎ
ՌՈՒՍԵՐԵՆ

Բովանդակություն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿՈՄԿՈՒՍԻ
ԿԵՆՏԿՈՄԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Բաժիններ

մարքս-լենինյան տեսության պրոպագանդայի՝ 52—05—58
կուսակցական կյանք՝ 52—25—43
սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների՝ 52—57—56
գիտության և կուլտուրայի՝ 52—99—34
գրական աշխատողներ՝ 52—66—77
58—59—94
թղթակիչ, սրբագրիչ՝ 58—86—11

ԻՆՖՈՐՄԱՑԻՈՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՊԼԵՆՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ

1987 թվականի հոկտեմբերի 21-ին տեղի ունեցավ ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի հերթական պլենումը: Պլենումը քննության առավ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 70-ամյակի և մի քանի ընթացիկ խնդիրների հետ կապված հարցերը:

Այդ հարցերի առթիվ զեկուցումով հանդես եկավ ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը:

Պլենումում ելույթ ունեցան ՍՄԿԿ Մոսկվայի քաղկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Բ. Ն. Ելցինը, ՍՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Ե. Կ. Լիգաչովը, ՍՍՀՄ ժողովրդական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ ընկ. Ս. Ի. Մանյակինը, ՍՄԿԿ Աստրախանի մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Լ. Ա. Բորոդինը. ՀԱՄԿԽ-ի նախագահ ընկ. Ս. Ա. Շալաևը, ՍՄԿԿ Տյումենի մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Գ. Պ. Բոգոմյակովը, Ուկրաինայի կոմկուսի Պոլտավայի մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Ֆ. Տ. Մորգունը, ՍՄԿԿ Մոսկվայի մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Վ. Կ. Մեսյացը, ՍՄԿԿ Պերմի մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Բ. Վ. Կոնոպլյովը, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ԱՄՆ-ի ու Կանադայի ինստիտուտի դիրեկտոր ընկ. Գ. Ա. Արբատովը, Ֆրանսիայի Հանրապետությունում ՍՍՀՄ արտակարգ ու լիազոր դեսպան ընկ. Յա. Պ. Ռյաբովը, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ ընկ. Ն. Ի. Ռիժկովը, ժողովրդական դեպուտատների Մոսկվայի քաղաքային սովետի գործկոմի նախագահ ընկ. Վ. Տ. Սայկինը, ՌՍՖՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ ընկ. Վ. Ի. Վորոտնիկովը, Ուկրաինական ՍՍՀ «Կրասնոդոնուգոլ» արտադրական միավորման «Մոլոդոգվարդեյսկայա» ածխահանքի հանքափորների կոմպլեքսային բրիգադի բրիգադավար ընկ. Ա. Յա. Կոլեսնիկովը, ՍՍՀՄ պետական անվտանգության կոմիտեի նախագահ ընկ. Վ. Մ. Չեբրիկովը, ՍՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Ա. Ն. Յակովլևը, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ ընկ. Գ. Ի. Մարչուկը, ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստր ընկ. Է. Ա. Շևարդնաձեն, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ, ՍՍՀՄ պետական ագրոարդյունաբերական կոմիտեի նախագահ ընկ. Վ. Ս. Մուրախովսկին, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ ընկ. Ա. Ա. Գրոմիկոն,

Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Վ. Վ. Շչերբիցկին, Լատվիայի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Բ. Կ. Պուգոն, ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Վ. Ի. Միրոնենկոն, ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր կուսակցական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ ընկ. Մ. Ս. Սոլոմենցևը, Ղազախստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Գ. Վ. Կոլբինը, Գլավմոսստրոյի «Մոսստրոյ» № 1 տրեստի կոմպլեքսային բրիգադի բրիգադավար ընկ. Վ. Ա. Զատվորնիցկին:

Եզրափակման խոսքով հանդես եկավ ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը:

Պլենումը հավանություն տվեց Մ. Ս. Գորբաչովի զեկուցման մեջ շարադրված հիմնական դրույթներին ու հետևություններին և այդ հարցի առթիվ ընդունեց համապատասխան որոշում:

Պլենումը քննարկեց կազմակերպական հարց:

Պլենումը բավարարեց ընկ. Հ. Ա. Ալիևի խնդրանքը առողջական վիճակի պատճառով կենսաթոշակի անցնելու կապակցությամբ իրեն ՍՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամի պարտականություններից ազատելու մասին:

Դրանով Կենտկոմի պլենումը ավարտեց իր աշխատանքը:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ. ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է

ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. ԳՈՐԲԱՉՈՎԻ զեկուցումը

ՍՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ, ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԵՎ ՌՍՖՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ 70-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՄԱՏԵՂ ՀԱՆԴԻՍԱՎՈՐ ՆԻՍՏՈՒՄ, 1987 թ. նոյեմբերի 2-ին

Թանկագին ընկերնե՛ր:

Հարգելի արտասահմանցի հյուրե՛ր:

Մեզ յոթ տասնամյակ է բաժանում 1917 թվականի Հոկտեմբերի անմոռաց օրերից: Այն լեգենդար օրերից, որոնք սկսեցին հասարակական առաջադիմության, իսկական մարդկային պատմության նոր դարաշրջանի իրենց հաշվարկը: Հոկտեմբերը մարդկության հիրավի «աստեղային ժամն» է, նրա՛ այգաբացի արշալույսը: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ժողովրդի հեղափոխություն է և հեղափոխություն ժողովրդի համար, մարդու համար, նրա ազատագրման ու զարգացման համար:

Յոթ տասնամյակը միանգամայն փոքր ժամանակահատված է համաշխարհային քաղաքակրթության բազմադարյան վերընթացի ճանապարհին, բայց մեծագործությունների մասշտաբներով պատմությունը դեռ չէր իմացել այնպիսի ժամանակաշրջան, որ մեր երկիրն անցել է մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակից հետո: Եվ չկա ավելի բարձր պատիվ, քան նախագնացների ուղիով ընթանալը, բոլոր ուժերի, եռանդի, գիտելիքների, ընդունակությունների նվիրաբերումը հանուն Հոկտեմբերի գաղափարների ու նպատակների հաղթանակի:

Հոբելյանը հպարտանալու պահ է: *Մեծագործություններով հպարտանալու պահ: Մանրագույն փորձություններ են վիճակվել մեզ: Եվ մենք պատվով ենք դիմացել դրանց: Ոչ միայն պարզապես դիմացել: Երկիրը պոկել ենք ավերածության ու հետամնացության ճիրաններից, դարձրել հզոր տերություն, կերպարանափոխել կյանքը, անճանաչելիորեն փոխել մարդու հոգևոր աշխարհը:*

Ամեն կարգի դաժան գոտեմարտերում, որպիսիք միայն տեսել է XX դարը, ապահովել ենք սեփական ապրելակերպի իրավունքը, պաշտպանել մեր ապագան: Մենք լիակատար հիմքով հպարտանում ենք նաև նրանով, որ մեր հեղափոխությունը, աշխատանքը և պայքարը շարունակում են խորագույն ազդեցություն գործել համաշխարհային զարգացման բոլոր կողմերի՝ քաղաքա-

կանության ու էկոնոմիկայի, սոցիալական ոլորտի և ժամանակակիցների գիտակցության վրա։

Հոբելյանը հիշատակի պահ է։ Այն միլիոնավոր մարդկանց հիշատակի, որոնցից յուրաքանչյուրը ավանդ է ներդրել մեր ընդհանուր սոցիալիստական նվաճումների մեջ։ Նրանց, ովքեր պողպատ են հալել, վարուցանք արել, երեխաներին ուսուցանել, գիտությունն ու տեխնիկան առաջ մղել, արվեստի բարձունքների հասել։ Նրանց վշտալի հիշատակի պահը, ովքեր, պաշտպանելով հայրենիքը, ընկել են մարտում, իրենց կյանքի գնով հասարակությանը հնարավորություն տվել ընթանալու առաջ։ Ապրածի, անցածի անմար հիշատակի պահ, որովհետև այդ ամենն էլ հենց ստեղծել է ներկա օրը։

Հոբելյանը մտորումների պահ է։ Այն մասին, որ մեր գործերն ու ճակատագիրը երբեմն եղել են դժվարին ու վերուվարումներով։ Եղել է ամեն ինչ՝ թե՛ հերոսական և թե՛ ողբերգական, թե՛ մեծ հաղթանակներ և թե՛ դառն անհաջողություններ։ Լարված արարման յոթանասուն տարիների մասին մենք մտորում ենք ժողովրդի դիրքերից, որը պատրաստ է իր բոլոր ուժերը, սոցիալիզմի ամբողջ հսկայական պոտենցիալը մոբիլիզացնել կյանքի հեղափոխական վերափոխման համար։

Հոբելյանը նաև հայացք է ապագային։ Մեր նվաճումները վիթխարի են, ծանրակշիռ և նշանակալի։ Դրանք ամուր հենարան, հիմք են նոր մեծագործությունների, հասարակության հետագա զարգացման համար։ Հենց սոցիալիզմի զարգացման մեջ, լենինիզմի ու Հոկտեմբերի գաղափարների և պրակտիկայի շարունակման մեջ ենք մենք տեսնում մեր այսօրվա գործերի ու հոգսերի էությունը, մեր առաջնագույն խնդիրն ու բարոյական պարտականությունը։ Իսկ դա թելադրում է Հոկտեմբերի պատմական նշանակության, այն ամենի լուրջ և հիմնավոր վերլուծության անհրաժեշտությունը, ինչ արվել է հետհոկտեմբերյան յոթ տասնամյակներում։

I. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՈՒՂԻՆ ՆԱԽԱԳՆԱՑՆԵՐԻ ՈՒՂԻ Է

Ընկերնե՛ր, նախագնացների մեր ուղին հսկայական է և բարդ։ Այն անկարելի է պարփակել, ընդգրկել կարճառոտ վերլուծությամբ։ Թե՛ հին աշխարհի նյութական ու բարոյական ժառանգության, առաջին համաշխարհային ու քաղաքացիական պատերազմների, ինտերվենցիայի ծանրությունը։ Թե՛ վերափոխումների նորույթը, մարդկանց՝ դրանց հետ կապված հույսերը, նորի, անսովորի ներթափանցման տեմպերն ու մասշտաբները, որոնք երբեմն հետադարձ հայացք գցելու, կշռադատելու ժամանակ չեն թողնում։ Թե՛ այն սուբյեկտիվ գործոնները, որոնք առանձնահատուկ դեր են խաղում հեղափոխական փոթորիկների ժամանակներում։ Թե՛ հեղափոխական ժամանակաշրջանի մաքսիմալիզմով ներթափանցված, երբեմն հասարակացված, ուղղագիծ պատկերացումները ապագայի մասին։ Թե՛ նոր կյանքի մարտիկների ազնիվ, խելահեղ ձգտումը՝ ամեն ինչ անել որքան կարելի է արագ, ավելի լավ, արդարացի։

Անցած ուղին՝ նրա հերոսականությունն ու դրամատիզմը, չի կարող չհուզել ժամանակակիցների մտքերը։ Մեր պատմությունը մեկն է, այն անշրջելի է։ Եվ նա ինչ հույզեր էլ որ առաջացնի, դա մեր պատմությունն է, այն թանկ է մեզ համար։ Այսօր մենք դիմում ենք հոկտեմբերյան օրերին, որոնք ցնցեցին աշխարհը, դրանցում փնտրում և գտնում ենք թե՛ հոգևոր կայուն հենարան և թե ուսանելի դասեր։ Կրկին ու կրկին համոզվում ենք Հոկտեմբերի կատարած սոցիալիստական ընտրության ճշտությանը։

Դեպի այդ բնագիծն էր տանում մարդկության պատմական առաջադիմության հենց օբյեկտիվ տրամաբանությունը։ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, քաղաքակրթության առաջընթաց շարժման ուղիների ողջ հակասականությամբ ու բազմատարբերակությամբ հանդերձ, ազատության ու խաղաղության, սոցիալական արդարության համար, դասակարգային, ազգային ու հոգևոր ճնշման դեմ աշխատավորների բազմադարյան պայքարի գաղափարների և պրակտիկայի զարգացման օրինաչափ արգասիքը եղավ։

1917 թվականը ցույց տվեց, որ սոցիալիզմի և կապիտալիզմի միջև ընտրությունը մեր դարաշրջանի գլխավոր սոցիալական այլընտրանքն է, որ XX դարում անկարելի է առաջ գնալ՝ չընթանալով դեպի սոցիալական կազմակերպման ավելի բարձր ձևը՝ դեպի սոցիալիզմ։ Այս հիմնարար լենինյան հետևությունը այսօր պակաս հրատապ չէ, քան այն ժամանակ, երբ արվեց։ Այսպիսին է առաջընթաց հասարակական զարգացման օրինաչափությունը։

Ռուսաստանում կատարված հեղափոխությունը ասես դարձավ ազատագրական ձգտումների գագաթնակետը, մարդկության լավագույն մտածողների երազանքների կենդանի մարմնավորումը՝ սկսած անցյալի մեծ հումանիստներից մինչև XIX և XX դարերի պրոլետարական հեղափոխականները։

1917 թվականը ներառել է ինքնուրույն զարգացման և անկախության ժողովրդական պայքարի, առաջադիմական ազգային շարժումների, մեր պատմությանը բնորոշ հակաճորտատիրական գյուղացիական ապստամբությունների ու պատերազմների եռանդը։ Նա մարմնավորել է XVIII հարյուրամյակի լուսավորիչների, դեկաբրիստների շարժման հերոսների ու նահատակների, հեղափոխական դեմոկրատիայի բոցաշունչ տրիբունների հոգևոր բաղձանքները, մեր մշակույթի մեծ գործիչների բարոյական սխրագործությունը։

Մեր երկրի բախտի համար վճռական նշանակություն ունեցավ այն ժամանակը, երբ XX դարի արշալույսին Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը սերտորեն համախմբված համախոհների խմբին իր հետևից տարավ Ռուսաստանում նոր տիպի պրոլետարական կուսակցության ստեղծման ուղիով։ Հենց այդ լենինյան կուսակցությունը ժողովրդին, նրա լավագույն, ազնիվ ուժերին գրոհի հանեց հին աշխարհի դեմ։

Հոկտեմբերի հաջողության հիմքում անկյունաքարեր դրեց Ռուսաստանի 1905—1907 թվականների առաջին հեղափոխությունը։ Այստեղ են թե՛ Հունվարի իննի դառը դասերը, թե՛ Մոսկվայի դեկտեմբերյան բարիկադների մոլեգին հերոսությունը, թե՛ ազատության հազարավոր հայտնի ու անհայտ մարտիկների սխրագործությունը, թե՛ բանվորական առաջին սովետների՝ սովետական իշխանության նախատիպի ծնունդը։

Մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակը վերաճեց նաև 1917 թվականի փետրվարյան հեղափոխության նվաճումներից, որը եղավ իմպերիալիզմի դարաշրջանի առաջին հաղթական ժողովրդական հեղափոխությունը։ Փետրվարյան հաղթանակից հետո հեղափոխության զարգացումն ընթացավ անհավատալի արագությամբ։ Այդ հեղափոխության գլխավոր գործող անձինք զինվորի շինել հագած բանվորներն էին և գյուղացիները։ 1917 թվականի գարունը ցույց տվեց համաժողովրդական շարժման հզորությունը։ Միաժամանակ ի հայտ եկան այդ շարժման նաև սահմանափակությունը, տվյալ փուլում հեղափոխական գիտակցության հակասականությունը, պատմական իներցիայի ուժը, և ասպարեզից հեռացող շահագործող դասակարգերը դրա հետևանքով կարողացան միաժամանակ օգտվել ժողովրդի հաղթանակի պտուղներից։

Փետրվարյան հեղափոխությունը Հոկտեմբերի ձեռքը տվեց գլխավոր զենքը՝ իշխանության կազմակերպությունը, ի դեմս վերածնված սովետների։ Փետրվարը իրական դեմոկրատիզմի, պրակտիկայում մասսաների քաղաքական դաստիարակության առաջին փորձն է, որը ձեռք բերվեց երկիշխանության բարդագույն պայմաններում։ Փետրվարը նաև եզակի է իշխանությունը խաղաղ կերպով աշխատավորների ձեռքն անցնելու իր հնարավորությամբ, որը պատմական հանգամանքների բերումով, ցավոք, իրականություն չդարձավ։ Փետրվարը կարևորագույն պատմական փուլ էր դեպի Հոկտեմբեր տանող ճանապարհին։

Փետրվարյան հեղափոխությանը մասնակցած դասակարգային ուժերի բարդ միահյուսման և հակամարտության մեջ Լենինը հանճարեղորեն տեսավ սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի բացված հնարավորությունները։ Ապրիլյան թեզիսները գիտական կանխատեսում և գործողությունների հեղափոխական ծրագրի նմուշ էին այդ պատմական պայմաններում։ Լենինը ցույց տվեց բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը սոցիալիստականի վերաճելու ոչ միայն տրամաբանությունը, այլև այդ պրոցեսի ձևը՝ սովետների միջոցով, դրանց բոլշևիկացման միջոցով, որի էությունն էր ժողովրդին, մասսաներին օգնել հասկանալու իրենց սեփական պայքարի իմաստը և հեղափո-

խությունը գիտակցաբար կատարելու ի շահ իրենց։ Փետրվարից Հոկտեմբեր ընկած ուղին սրընթաց հասարակական վերափոխումների ժամանակաշրջան է, մասսաների քաղաքական արագ առնականացման, հեղափոխության ուժերի և նրա ավանգարդի՝ լենինյան կուսակցության համախմբման ժամանակաշրջան։

Այդ ժամանակաշրջանում՝ փետրվարից մինչև հոկտեմբեր, մի առանձնահատուկ ուժով դրսևորվեց Լենինի ու նրա զինակիցների քաղաքական արվեստը, որոնք հեղափոխական մտքի ու գործողության կենդանի դիալեկտիկայի ուսանելի դաս տվեցին։ Կուսակցության ղեկավարությունը ցուցադրեց ստեղծագործական կոլեկտիվ որոնման, ստերեոտիպերից, այնպիսի լոզունգներից հրաժարվելու ընդունակություն, որոնք տակավին երեկ, այլ իրադրության մեջ թվում էին անառարկելի և միակ հնարավորը։ Կարելի է ասել, որ լենինյան մտքի բուն ընթացքը, բոլշևիկների ողջ գործունեությունը, որն աչքի էր ընկնում աշխատանքի ձևերի ու մեթոդների արագ փոփոխությամբ, տակտիկական լուծումների ճկունությամբ ու արտասովորությամբ, քաղաքական համարձակությամբ, հակադոգմատիկ, իրոք դիալեկտիկական, հետևաբար՝ նոր մտածողության շատ վառ օրինակ են։ Այդպես և միայն այդպես են մտածում ու գործում իսկական մարքսիստ-լենինյանները, հատկապես բեկումնային, կրիտիկական ժամանակաշրջաններում, երբ վճռվում է հեղափոխության ու աշխարհի, սոցիալիզմի ու առաջադիմության բախտը։

Վերադառնանք 1917 թվականի ապրիլին։ Դեպի սոցիալիստական հեղափոխություն շրջադարձ կատարելու լենինյան ծրագիրը շատերին՝ թե՛ բարեկամներին և թե չարակամներին, թվում էր ուտոպիա, գրեթե անսանձ երևակայության պտուղ։ Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ միայն այդպիսի ծրագիրը կարող է դառնալ և իրականում էլ դարձավ հեղափոխության հետագա զարգացման քաղաքական հիմքը, իսկ ըստ էության՝ սոցիալական փրկության, ազգային աղետի կանխման հիմքը։

Վերհիշենք 1917 թվականի հուլիսյան օրերը։ Կուսակցությունը ինչպիսի ցավով ստիպված եղավ հրաժարվել ամբողջ իշխանությունը սովետներին հանձնելու լոզունգից։ Սակայն այլ կերպ վարվել անկարելի էր, որովհետև սովետները մի որոշ ժամանակ ընկել էին էսէռների ու մենշևիկների ձեռքը և անզոր էին հակահեղափոխության դեմ-հանդիման։ Եվ Լենինը ինչպես էր զգայուն կերպով ձեռքը պահել հեղափոխության զարկերակին, ինչպես հանճարեղորեն որոշեց սովետների նոր վերածննդի սկիզբը, որոնք պայքարի պրոցեսում ձեռք էին բերում իսկական ժողովրդական էություն, ինչը նրանց թույլ տվեց դառնալ հաղթական զինված ապստամբության մարմինները, իսկ ապա նաև՝ բանվորագյուղացիական իշխանության քաղաքական ձևը։

Այս ամենը մեծ հեղափոխության տարեգրության սոսկական էջերը չեն միայն։ Սա մեզ՝ ապրողներիս, նաև մշտապես հիշեցնում է կոմունիստների վսեմ պարտքը՝ միշտ լինե՛լ իրադարձությունների հորձանուտում, կարողանալ կայացնել համարձակ վճիռներ, ստանձնել ողջ պատասխանատվությունը ներկայի և ապագայի համար։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը միլիոնավոր մարդկանց հուժկու պոռթկումն էր, որի մեջ միահյուսվել էին բանվոր դասակարգի արմատական շահերը, գյուղացիության դարավոր իղձերը, զինվորների և նավաստիների խաղաղության տենչը, բազմազգ Ռուսաստանի ժողովուրդների անհագ ձգտումը ազատության ու լույսի։ Տարբեր շահերի բարդ հյուսվածքի մեջ բոլշևիկների կուսակցությունը կարողացավ գտնել գլխավորը, միավորել այլազան միտումներն ու ձգտումները, դրանք նպատակամղել հեղափոխության հիմնական հարցի՝ իշխանության հարցի, լուծմանը։ Եվ իր առաջին իսկ դեկրետներով՝ հաշտության ու հողի դեկրետներով, պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետությունը գործով պատասխանեց ժամանակի պահանջներին, արտահայտեց ոչ միայն բանվոր դասակարգի, այլև ժողովրդի բացարձակ մեծամասնության խորախոր շահերը։

Այսօր անհրաժեշտ է հիշեցնել հոկտեմբերյան օրերի ևս մի կարևորագույն, սկզբունքային դասի մասին։ Մեր ժամանակներում անչափ հրատապ է կյանքի, հեղափոխական իրականության կողմից առաջադրվող հարցի լենինյան պատասխանը. դա դեպի սոցիալիզմ տանող ճանապարհի տեսական

«մոդելի» և սոցիալիստական շինարարության իրական պրակտիկայի հարաբերության հարցն է։

Մարքսիզմ-լենինիզմը, որպես ստեղծագործական ուսմունք, պատրաստի բաղադրատոմսերի և կուրադավան կարգադրագրերի հավաքածու չէ։ Նեղմիտ դոգմատիզմին խորթ մարքս-լենինյան ուսմունքը ապահովում է նորարարական տեսական մտքի ակտիվ փոխգործակցությունը պրակտիկայի հետ, հեղափոխական պայքարի բուն ընթացքի հետ։ Դրա ամենաուսանելի օրինակը մեծ Հոկտեմբերն է։

Ինչպես հայտնի է, այն ժամանակվա բանվորական շարժման շատ, նույնիսկ խոշոր գործիչներ հրաժարվում էին օրինաչափ երևույթ համարել Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը. այն իբր տեղի էր ունեցել «ոչ ըստ կանոնների», ստեղծված տեսական հայացքներին ոչ համապատասխան։ Ռուսաստանի կապիտալիզմը, նրանց պատկերացումներով, մինչև 1917 թվականի հոկտեմբերը չէր ստեղծել սոցիալիզմի բոլոր անհրաժեշտ նյութական ու կուլտուրական նախադրյալները։ Կարծում եմ, ուսանելի և օգտակար է վերհիշել, թե Լենինը ինչպես էր պատասխանում մեր հեղափոխության նմանօրինակ քննադատներին։ «Սոցիալիզմ ստեղծելու համար, ասում եք դուք, քաղաքակրթվածություն է պահանջվում,— առարկում էր նա։— Շատ լավ։ Իսկ ինչու՞ մենք չէինք կարող, նախ, ստեղծել մեզ մոտ քաղաքակրթվածության այնպիսի նախադրյալներ, ինչպիսին է կալվածատերերի վտարումը և ռուսաստանյան կապիտալիստների վտարումը, իսկ հետո արդեն սկսել շարժումը դեպի սոցիալիզմ»։

Մարքսիզմը դոգմատիկորեն, բծախնդրորեն մեկնաբանողներն ի վիճակի չեն հասկանալու գլխավորը այդ ուսմունքի մեջ՝ նրա հեղափոխական դիալեկտիկան։ Հենց այդ դիալեկտիկայով է աչքի ընկնում Լենինի ամբողջ հետհոկտեմբերյան գործունեությունը։ Հենց դա օգնեց բառացիորեն հնարավորի և անհնարինի սահմանագծում կատարելու Բրեստի հաշտության քաղաքական ու բարոյական սխրանքը, որը փրկեց հազարավոր ու հազարավոր կյանքեր, սոցիալիստական հայրենիքի բուն գոյությունը։

Մի ուրիշ օրինակ։ Լենինը, ինչպես Մարքսը և Էնգելսը, համոզված էր, որ հեղափոխության զինված պաշտպանը դառնալու է ժողովրդական միլիցիան։ Բայց կոնկրետ պայմաններն այլ որոշում թելադրեցին։ Ժողովրդին պարտադրված քաղաքացիական պատերազմը, արտաքին ինտերվենցիան նոր մոտեցում պահանջեցին։ Լենինի դեկրետով ստեղծվեց բանվորագյուղացիական կարմիր բանակ։ Դա նոր տիպի բանակ էր, որն իրեն անմահ փառքով պսակեց քաղաքացիական պատերազմում և օտարերկրյա ինտերվենցիան հետ մղելիս։

Այդ տարիները դաժան փորձություններ բերեցին երիտասարդ սովետական իշխանությանը։ Իր ամբողջ պարզությամբ ու անողոքությամբ ծառացավ սոցիալիզմի լինել-չլինելու հարցը։ Կուսակցությունը ժողովրդին համախմբեց ու մոբիլիզացրեց պաշտպանելու սոցիալիստական հայրենիքը, Հոկտեմբերի նվաճումները։ Սովյալ, մերկ ու բոբիկ, վատ զինված կարմիր մարտիկները ջախջախեցին լավ վարժեցված ու զինված հակահեղափոխական բանակը, որին առատորեն սնում էին Արևմուտքի և Արևելքի իմպերիալիստները։ Քաղաքացիական պատերազմի հրեղեն բաժնեծիրն անցավ ամբողջ երկրով, ամեն մի ընտանիքով՝ ակոսելով մարդկանց սովորական ապրելակերպը, հոգեբանությունն ու ճակատագրերը։ Այդ մահացու գոտեմարտում հաղթեց ժողովրդի կամքը, միլիոնների նոր կյանքի ձգտումը։ Երկիրն ամեն ինչ անում էր, որ օգներ երիտասարդ բանակին, ապրում և գործում էր Լենինի առաջադրած լոզունգով՝ «Ամեն ինչ հաղթանակի համար»։

Մեր հիշողության մեջ առհավետ կմնա լեգենդար հերոսների՝ խիզախ ծովայինների և հեծելազորայինների, երիտասարդ կարմիր բանակի մարտիկների ու հրամանատարների և կարմիր պարտիզանների սխրանքը։ Նրանք պաշտպանեցին հեղափոխությունը. հավե՜րժ փառք նրանց։

Հեղափոխական ամենախոր դիալեկտիկայով էր ներթափանցված նաև նոր տնտեսական քաղաքականության մասին որոշումը, որը էապես ընդլայնեց սոցիալիզմի, նրա կառուցման ուղիների մասին եղած պատկերացումների հորիզոնները։

Կամ վերցրեք մի այսպիսի հարց: Ինչպես հայտնի է, Լենինը քննադատում էր «կոոպերատիվ սոցիալիզմի» սահմանափակությունը: Հոկտեմբերից հետո ժողովրդի կողմից իշխանության նվաճման հետևանքով ստեղծված կոնկրետ պայմաններում նա նորովի նայեց այդ հարցին: «Կոոպերացիայի մասին» հոդվածում մշակվում է սոցիալիզմի՝ որպես «քաղաքակիրթ կոոպերատորների» հասարակության մասին դրույթը:

Այդպիսիք էին մարքսիստական դիալեկտիկայի ուժն ու խիզախությունը, որն արտահայտում էր հեղափոխական ուսմունքի բուն էությունը և որին այնպես փայլուն էր տիրապետում Լենինը: Նա այն կարծիքին էր, որ նոր աշխարհն ստեղծելիս «դեռ մեզ շատ անգամ հարկ կլինի ավարտելու, վերակերտելու, սկզբից սկսելու»:

Այո՛, մեզ մեկ անգամ չէ, որ հարկ եղավ լրացնել պակասը և վերակերտել սկսածը, տոկալ տևական ու համառ պայքարին, վերապրել շրջադարձային, հեղափոխական բնույթի պատմական պրոցեսներ: Եվ դրանք մեծապես փոխում էին մեր առաջընթացի հանգամանքները, պայմանները: Դրանք փոխում էին նաև հենց մեզ՝ կոփում էին, հարստացնում փորձով, գիտելիքներով, է՛լ ավելի մեծ վստահություն ներշնչում հեղափոխության գործի հաջողության նկատմամբ:

Համաշխարհային պատմական մասշտաբով գնահատելով մեր անցած ուղին՝ նորից ու նորից ես համոզվում, որ կարճ ժամանակամիջոցում մենք արել ենք այն, ինչի համար ուրիշներից հարյուրամյակներ կպահանջվեին:

Սոցիալիստական հեղափոխությունը կատարվել էր կապիտալիզմի զարգացման միջին մակարդակ, արդյունաբերության բարձր կենտրոնացում, գյուղացիական բնակչության գերակշռություն, ֆեոդալիզմի և նույնիսկ նախորդող հասարակական ֆորմացիաների խոր վերապրուկներ ունեցող երկրում: Ռուսաստանը աշխարհին տվել էր գիտության ու մշակույթի բնագավառի մեծագույն նվաճումներ, բայց նրա բնակչության երեք քառորդը անգրագետ էր: Երկիրը ծայրաստիճան քայքայված էր իմպերիալիստական պատերազմից և ապաշնորհ կառավարումից:

Նոր կյանքի կառուցումը նախօրինակներ չուներ: Այն ենթադրում էր ստեղծարար որոշումների անդուլ որոնում: Կոմունիստների կուսակցության համար նպատակը պարզ էր՝ հեղափոխություն և սոցիալիզմի ուղի, սովետական իշխանություն: Լենինը հենց այդ ուղիով էլ առաջնորդեց կուսակցությանը:

Մասսաների կենդանի ստեղծագործության մեջ բազմակարգությամբ Ռուսաստանի բարդագույն նյութից բյուրեղանում էին ապագա սոցիալիստական կարգերի սկզբունքներն ու նորմերը, հասարակության կազմակերպման՝ պատմության մեջ աննախադեպ ձևերը: Ճշգրտվում, իրական կենսական բովանդակությամբ էին լցվում ժողովրդապետության ձևերի, սեփականության հանրայնացման ուղիների ու սահմանների, սոցիալիստական արտադրության կազմակերպման, նոր, ընկերական կարգապահության կարգավորման, նոր հասարակության մեջ մարդու տեղի ու դերի մասին սկզբնապես եղած զուտ տեսական պատկերացումները:

Հոկտեմբերի գլխավոր իմաստը նոր կյանքի կերտումն է: Այն չի ընդհատվել ոչ մի օր: Կառուցելու, սոցիալիստական ապագայի ուղիները որոնելու համար օգտագործվում էր անգամ ամենակարճատև դադարը:

Ժողովրդական նախաձեռնության և ստեղծագործության մեծագույն թռիչքով նշվեց քսանական թվականների սկիզբը: Դրանք դարձան սոցիալական նորարարության, բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության դաշինքի նպատակահարմար ձևերի որոնման, աշխատավոր մարդկանց շահերի ամբողջ սպեկտրի իրացման մեխանիզմի ձևավորման հիրավի հեղափոխական լաբորատորիա:

Պատերազմի և քայքայվածության պայմաններում արտադրության ու սպառման կազմակերպման հարկադրական ռազմակոմունիստական մեթոդներից կուսակցությունն անցնում էր սոցիալական իրականության վրա ներգործելու ավելի ճկուն, տնտեսագիտորեն հիմնավորված, «կանոնավոր» գործիքների: Նոր տնտեսական քաղաքականության միջոցառումները նպատակամղված էին սոցիալիզմի նյութական հիմքի կառուցմանը:

Մենք այժմ ավելի ու ավելի հաճախակի ենք դիմում Իլյիչի վերջին աշխատություններին, նոր տնտեսական քաղաքականության լենինյան գաղափարներին, ջանում ենք այդ փորձից վերցնել ամբողջ արժեքավորը, որն այսօր անհրաժեշտ է մեզ: Իհարկե, սխալ կլիներ հավասարության նշան դնել նէպի և այն բանի միջև, ինչ անում ենք մենք ներկայումս՝ գտնվելով զարգացման սկզբունքորեն այլ աստիճանի վրա: Երկրում այսօր չկա այն մենատնտեսական գյուղացիությունը, որի հետ դաշինքի կարգավորումն էր կանխորոշում քսանական թվականների տնտեսական քաղաքականության ամենահրատապ նպատակները:

Բայց նէպն ուներ նաև ավելի հեռավոր նշանակետ: Խնդիր էր դրված նոր հասարակությունը կառուցել «ոչ թե անմիջական խանդավառության վրա հենվելով,— ինչպես գրում էր Լենինը,— այլ մեծ հեղափոխությամբ ծնված խանդավառության օգնությամբ՝ հենվելով անձնական շահի, անձնական շահագրգռվածության, տնտեսական հաշվարկի վրա... Այսպես ասաց մեզ կյանքը: Այսպես ասաց մեզ հեղափոխության զարգացման օբյեկտիվ ընթացքը»:

Խոսելով նէպի ստեղծագործական պոտենցիալի մասին, պետք է, ըստ երևույթին, մեկ անգամ էլ ասել պարենհարկի գաղափարի քաղաքական և մեթոդաբանական հարստության մասին: Մեզ, բնականաբար, գրավում են ոչ թե նրա այն ժամանակվա ձևերը, որոնք կոչված էին ապահովելու բանվորների ու գյուղացիների զոդումը, այլ պարենհարկի գաղափարի հիմքում դրված մասսաների արարման եռանդի ազատագրման, մարդու նախաձեռնության բարձրացման, բյուրոկրատական այն խոչընդոտների վերացման հնարավորությունները, որոնք սահմանափակում են սոցիալիզմի հիմնական սկզբունքի գործողությունը՝ «Յուրաքանչյուրից՝ ըստ ընդունակությունների, յուրաքանչյուրին՝ ըստ աշխատանքի»:

Լենինի ղեկավարությամբ սկսված սոցիալիստական շինարարությունը սկզբունքորեն շատ նոր բան բերեց:

Համաշխարհային պատմության մեջ առաջին անգամ մշակվեցին և կիրառվեցին պլանային տնտեսավարման մեթոդները: ԳՈԷԼՌՈ-ի պլանը հիրավի հայտնագործություն էր, համաշխարհային տնտեսագիտական մտքի և պրակտիկայի առաջընթացի մի ամբողջ աստիճան: Ոչ միայն էլեկտրիֆիկացման վիթխարի պլան, այլև Լենինի մտահղացմամբ՝ հողագործության, արդյունաբերության և տրանսպորտի «ներդաշնակ միաձուլման» նախագիծ, իսկ արդիականորեն ասած՝ երկրի արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ու զարգացման կոմպլեքսային ծրագիր: Լենինն այն անվանել է կուսակցության երկրորդ ծրագիր, «ամբողջ ժողովրդական տնտեսությունը վերստեղծելու և այն ժամանակակից տեխնիկայի աստիճանին հասցնելու աշխատանքների պլան»:

Ծնունդ էր առնում նոր մշակույթ, որը ներառնում էր թե՛ անցյալի փորձը, թե՛ տաղանդների, վառ անհատականությունների բազմերանգ հարստությունը, համարձակությունը, ինքնատիպությունը, որոնց շարժման մեջ էր դրել հեղափոխությունը և ոգեշնչել ծառայելու ժողովրդին: Ոչ միայն իր արդյունքներով, այլև փորձով, մեթոդաբանությամբ մեզ համար անանց նշանակություն ունի սովետների բազմազգ պետության ձևավորման սկզբնական՝ լենինյան փուլը:

Խորհելով այն ժամանակների մասին, երբ «նէպական Ռուսաստանը կդառնա սոցիալիստական Ռուսաստան», Լենինը չէր կարող, ասենք՝ իր առջև խնդիր էլ չէր դնում ուրվագծելու ապագա հասարակության պատկերը իր բոլոր դետալներով ու մանրամասնություններով:

Բայց մեքենայական ինդուստրիայի ստեղծման, լայն կոոպերացման, պետության կառավարման մեջ աշխատավոր զանգվածների համատարած ներգրավման, «լավ է քիչ, բայց լավ» սկզբունքով պետական ապարատի աշխատանքի կազմակերպման միջոցով, «ամբողջ ժողովրդական զանգվածի կուլտուրական զարգացման» միջոցով դեպի սոցիալիզմ շարժվելու բուն ուղիները, միջոցները, «առանց սուտի և երկաթի» ազատ ազգերի ֆեդերացիայի ամրապնդումը՝ հենց սա պետք է ձևավորեր հասարակական կառուցվածքի սկզբունքորեն նոր մակարդակ թևակոխող երկրի նկարագիրը:

Վերջին, մտքով և հուզականորեն անչափ հագեցած լենինյան աշխատություններում ձևավորվել էր մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման հայացքների

համակարգը և բուն կոնցեպցիան: Դա կուսակցության հսկայական տեսական հարստությունն է:

Ամբողջ կուսակցության և սովետական ժողովրդի համար մեծագույն ցնցում էր Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի վաղաժամ մահը: Վիշտն անասելի էր, կորուստը անփոխարինելի: Դա հասկանում էին բոլորը:

Վիթխարի պատմական նշանակության գործեր կային անելու: Կուսակցության ղեկավարությունը պետք է առանց Լենինի, հենվելով նրա ուսմունքի ու պատգամների վրա, որոներ-գտներ նպատակահարմար լուծումներ, որոնք ընդունակ լինեին ամրապնդել հեղափոխության նվաճումները և երկիրը դեպի սոցիալիզմ տանել այն ժամանակվա Սովետական Ռուսաստանի կոնկրետ պայմաններում:

Պատմությունը անողոք վերջնագիր ներկայացրեց նոր կարգերին. կա՛մ ամենասեղմ ժամկետում ստեղծելով իր սոցիալ-տնտեսական ու տեխնիկական բազան՝ գոյատևել և մարդկությանը տալ հասարակության արդարացի կազմակերպման առաջին փորձը, կա՛մ մարել և դարերի հիշողության մեջ մնալ լավագույն դեպքում լոկ որպես հերոսական, բայց չհաջողված սոցիալական փորձ: Կենսականորեն կարևոր, բառիս բուն իմաստով բախտանշանակ կարևորություն էր ստանում նախ և առաջ սոցիալիստական վերափոխումների արագացված տեմպերի հարցը:

Լենինից հետո ընկած ժամանակաշրջանը՝ 20-ական և 30-ական թվականները, առանձնահատուկ տեղ գրավեց սովետական պետության պատմության մեջ: Մի ինչ-որ մեկուկես տասնամյակի ընթացքում արմատական հասարակական փոփոխություններ իրականացվեցին: Այդ տարիներն այնքա՞ն տարողունակ եղան թե՛ սոցիալիստական շինարարության նպատակահարմար տարբերակների որոնումների տեսակետից, թե՛ նոր հասարակության հիմքերի ստեղծման գործում իրապես ձեռք բերվածի տեսակետից:

Դրանք մարդկային հնարավորությունների եզրին հասած համառ աշխատանքի, սուր և բազմաբնույթ պայքարի տարիներ էին: Ինդուստրացում, կոլեկտիվացում, կուլտուրական հեղափոխություն, բազմազգ պետության ամրապնդում, ՍՍՀՄ-ի միջազգային դիրքերի հաստատում, տնտեսության և ամբողջ հասարակական կյանքի կառավարման նոր ձևեր՝ այդ ամենը ընկավ հենց այդ ժամանակաշրջանին: Եվ այդ ամենը հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցավ:

Տասնամյակներ շարունակ մենք նորից ու նորից ենք անդրադառնում այդ ժամանակին: Դա բնական է: Քանի որ այդ ժամանակ էր սկիզբ առնում, կառուցվում աշխարհի առաջին սոցիալիստական հասարակարգը: Դա պատմական մասշտաբների և պատմական նշանակության սխրանք էր: Հայրերի ու պապերի սխրանքների պատճառած հիացմունքը, մեր իսկական նվաճումների գնահատականները կապրեն հավերժ, ինչպես հենց իրենք՝ այդ սխրանքներն ու նվաճումները: Եվ եթե այսօր մենք մեր պատմությանը նայում ենք երբեմն քննադատական հայացքով, ապա միայն այն պատճառով, որ ուզում ենք ավելի լավ, ավելի լրիվ պատկերացնել ապագայի ուղիները:

Անհրաժեշտ է անցյալը գնահատել պատմական պատասխանատվության զգացումով և պատմական ճշմարտության հիմքի վրա: Դա պետք է անել, նախ, մեր պետության ճակատագրի, սոցիալիզմի ճակատագրի համար այն տարիների ունեցած հսկայական կարևորության պատճառով:

Երկրորդ. որովհետև այդ տարիները բազմամյա դիսկուսիաների կենտրոնում են գտնվում ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ արտասահմանում, որտեղ ճշմարտության որոնումների հետ մեկտեղ հաճախ փորձեր են արվում վարկաբեկելու սոցիալիզմը որպես նոր հասարակարգ, որպես կապիտալիզմի իրական այլընտրանք: Վերջապես, մեր պատմության այդ և մնացած բոլոր ժամանակաշրջանների ճշմարտացի գնահատականները մեզ հարկավոր են առանձնապես այժմ, երբ ծավալվել է վերակառուցումը, հարկավոր են ոչ թե նրա համար, որ քաղաքական հաշիվներ մաքրվեն, կամ, ինչպես ասվում է՝ սիրտ բրբրելու համար, այլ նրա համար, որ պատշաճը մատուցվի անցյալում եղած ամբողջ հերոսականին, դասեր քաղվեն սխալներից ու վրիպումներից:

Եվ այսպես, Լենինից հետո 20—30-ական թվականների մասին: Չնայած որ կուսակցությունն ու հասարակությունը զինված էին սոցիալիզմ կառուցելու լենինյան կոնցեպցիայով, Վլադիմիր Իլյիչի հետհոկտեմբերյան ժամանա-

կաշրջանի աշխատություններով, ուղիների որոնումը ընթանում էր գաղափարական սուր պայքարում, քաղաքական դիսկուսիաների մթնոլորտում: Դրանց կենտրոնում հայտնվեցին հասարակության զարգացման արմատական պրոբլեմները, նախ և առաջ մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորության հարցը:

Տեսական միտքն ու պրակտիկան որոնումների մեջ էին. ի՞նչ ուղղություններով և ի՞նչ ձևերով իրականացնել սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները, ինչպե՞ս ապահովել սոցիալիստական հիմունքներով դրանց լուծումը պատմական այն կոնկրետ պայմաններում, որոնց մեջ գտնվում էր Սովետական Միությունը:

Օրակարգում դրվեց գործնական, կոնստրուկտիվ աշխատանքը, որը մեծագույն պատասխանատվություն էր պահանջում: Նախ և առաջ սրությամբ ծառացավ երկրի ինդուստրացման և տնտեսության վերակառուցման հարցը, առանց որի անհնարին էր սոցիալիստական շինարարությունը, պաշտպանունակության ամրապնդումը: Դա բխում էր Լենինի անմիջական ցուցումներից, նրա տեսական ժառանգությունից: Այդ նույն մակարդակի վրա և նույնպես լենինյան պատվիրաններին համապատասխան ծառացել էր գյուղում սոցիալիստական վերափոխումների հարցը:

Այդպիսով, խոսքը վերաբերում էր խոշորագույն, շրջադարձային գործերի, պրոբլեմների ու խնդիրների: Ու թեև կուսակցությունը, կրկնում եմ, ուներ այդ հարցերի վերաբերյալ լենինյան հիմնադրույթները, այդուհանդերձ, դրանց շուրջը սուր բանավեճեր ծավալվեցին:

Թերևս արժե ասել այն մասին, որ և՛ հեղափոխությունից առաջ, և՛ հետո՝ սոցիալիստական շինարարության առաջին տարիներին, կուսակցության բնավ էլ բոլոր ղեկավարները չէ, որ համակարծիք էին Լենինի հայացքներին մի շարք կարևորագույն պրոբլեմներում: Բացի այդ, լենինյան հանձնարարականները չէին կարող ընդգրկել նոր հասարակարգի կառուցման բոլոր կոնկրետ հարցերը: Վերլուծելով այն ժամանակվա գաղափարական վեճերը, պետք է նկատի ունենալ, որ մի այնպիսի երկրում, ինչպիսին այն ժամանակ Ռուսաստանն էր, հեղափոխական վիթխարի վերափոխումների իրագործումը ինքնըստինքյան դժվարագույն խնդիր էր: Երկիրը պատմական եռթի մեջ էր, կտրուկ արագանում էր նրա զարգացումը, արագորեն և խորապես կերպարանափոխվում էին հասարակական կյանքի բոլոր կողմերը:

Գաղափարական պայքարը, արտացոլելով դասակարգերի, սոցիալական խմբերի ու խավերի շահերի, ժամանակի պահանջների ու խնդիրների, պատմական ավանդույթների ամբողջ գամման և անհետաձգելի խնդիրների ճնշումը, ինչպես նաև թշնամական կապիտալիստական շրջապատի պայմանները— այդ գաղափարական պայքարը անխզելիորեն միահյուսվում էր տնտեսության, քաղաքականության մեջ, մարդկանց կյանքի բոլոր ոլորտներում տեղի ունեցող իրադարձությունների ու պրոցեսների հետ:

Մի խոսքով, այդչափ ոչ հասարակ և բուռն իրադրության մեջ կողմնորոշվելը, միակ ճիշտ կուրսը գտնելը գերդժվար էր: Գաղափարական պայքարի բնույթը զգալիորեն բարդանում էր նաև կուսակցության ղեկավարության մեջ եղած անձնական մրցակցությամբ: Հին տարաձայնությունները, որոնք առկա էին դեռևս Լենինի կենդանության օրոք, իրենց զգալ տվեցին նաև նոր իրադրության մեջ, ընդ որում՝ շատ սուր ձևով: Նման վտանգի հնարավորության մասին, ինչպես հայտնի է, նախազգուշացնում էր Լենինը: «Նամակ համագումարին» գրության մեջ նա ընդգծում էր, որ «դա մանրուք չէ կամ դա այնպիսի մանրուք է, որը կարող է վճռական նշանակություն ստանալ»: Շատ բաներում այդպես էլ ստացվեց:

Որոշ հեղինակավոր գործիչների մեջ գլուխ բարձրացրեց մանրբուրժուական էությունը: Նրանք իրենց պահեցին ֆրակցիոնաբար: Դա տենդի մեջ էր գցում կուսակցական կազմակերպությունները, շեղում կենդանի գործից, խանգարում էր աշխատել: Նրանք շարունակում էին պառակտում հրահրել նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կուսակցության մեջ գերակշիռ մեծամասնության համար պարզ էր դարձել, որ նրանց հայացքները հակասում են լենինյան գաղափարներին ու պլաններին, որ նրանց առաջարկությունները սխալ են և կարող են երկիրը շեղել ճիշտ վերցրած կուրսից:

Դա վերաբերում է նախ և առաջ Լ. Դ. Տրոցկուն, որը Լենինի մահից հետո կուսակցության մեջ առաջնություն վերցնելու չափից ավելի հավակնություններ էր դրսևորում, լիովին հաստատելով նրան Լենինի տված բնորոշումը որպես ծայրաստիճան ինքնավստահ, միշտ խորամանկող և խարդախ քաղաքագետի: Տրոցկին և տրոցկիստները ժխտում էին կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը: Արտաքին քաղաքականության մեջ շեշտը դնում էին հեղափոխության արտահանման վրա, իսկ ներքին քաղաքականության մեջ՝ գյուղացիության նկատմամբ «պնդօղակները ձգելու», քաղաքի կողմից գյուղը շահագործելու, հասարակության կառավարման ապարեք վարչառազմական մեթոդներ փոխադրելու վրա: Տրոցկիզմը քաղաքական հոսանք էր, որի գաղափարախոսները, քողարկվելով կեղծ հեղափոխական ֆրազով, իրականում կապիտուլյանտական դիրք էին գրավում: Ըստ էության դա գրոհ էր լենինիզմի վրա ամբողջ ճակատով: Խոսքը փաստորեն վերաբերում էր մեր երկրում սոցիալիզմի բախտին, հեղափոխության բախտին:

Այդ պայմաններում անհրաժեշտ էր հրապարակայնորեն պատկաղերծել տրոցկիզմը, մերկացնել նրա հակասոցիալիստական էությունը: Իրավիճակը բարդանում էր նրանով, որ տրոցկիստները հանդես եկան Գ. Ե. Զինովևի և Լ. Բ. Կամենևի գլխավորած «նոր օպոզիցիայի» հետ դաշնակցած: Օպոզիցիայի պարագլուխները, հասկանալով, որ իրենք փոքրամասնություն են կազմում, նորից ու նորից բանավեճ էին պարտադրում կուսակցությանը, նպատակ ունենալով պառակտել կուսակցական շարքերը: Բայց, ի վերջո, կուսակցությունն արտահայտվեց Կենտկոմի գծի օգտին, ընդդեմ օպոզիցիայի, որը գաղափարապես և կազմակերպչորեն ջախջախվեց:

Այսպիսով, կուսակցության ղեկավար միջուկը, որը գլխավորում էր Ի. Վ. Ստալինը, գաղափարական պայքարում պաշտպանեց լենինիզմը, ձևակերպեց սոցիալիստական շինարարության սկզբնական փուլի ստրատեգիան ու տակտիկան, ստացավ իր քաղաքական կուրսի հավանությունը կուսակցության անդամների մեծամասնության և աշխատավորների կողմից: Տրոցկիզմի գաղափարական ջախջախման գործում կարևոր դեր խաղացին Ն. Ի. Բուխարինը, Ֆ. Է. Ձերժինսկին, Ս. Մ. Կիրովը, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Յա. Է. Ռուձուտակը և ուրիշներ:

20-ական թվականների վերջին սուր պայքար ծավալվեց նաև գյուղացիությունը սոցիալիզմի ուղիների փոխադրելու ուղիների հարցի շուրջը: Դրանում, ըստ էության, դրսևորվեց քաղբյուրոյի մեծամասնության և Բուխարինի խմբի տարբեր վերաբերմունքը սովետական հասարակության զարգացման նոր փուլում նէպի սկզբունքների կիրառման նկատմամբ:

Այն ժամանակվա կոնկրետ պայմանները՝ թե՛ ներքին, թե՛ միջազգային, որպես կենսական խնդիր առաջադրել էին սոցիալիստական շինարարության տեմպերի զգալի արագացումը: Բուխարինը և նրա կողմնակիցներն իրենց հաշվարկներում, տեսական դրույթներում փաստորեն թերագնահատեցին ժամանակի գործոնի նշանակությունը 30-ական թվականներին սոցիալիզմի կառուցման ասպարեզում: Նրանց դիրքը մեծապես կանխորոշվում էր դոգմատիկ մտածողությամբ, կոնկրետ իրադրության ոչ դիալեկտիկական գնահատմամբ: Թե՛ ինքը՝ Բուխարինը, թե՛ նրա կողմնակիցները շուտով ընդունեցին իրենց սխալները:

Այդ կապակցությամբ տեղին է հիշեցնել Բուխարինի բնութագիրը, որը նրան տվել է Լենինը. «Բուխարինը կուսակցության ոչ միայն շատ արժեքավոր և խոշորագույն տեսաբանն է, նա նաև օրինական կերպով համարվում է ամբողջ կուսակցության սիրելին, բայց նրա տեսական հայացքները շատ մեծ տարակուսանքով կարելի է լիովին մարքսիստական համարել, որովհետև նրա մեջ ինչ-որ սխոլաստիկ բան կա (նա երբեք չի սովորել և, կարծում եմ, երբեք լիովին չի հասկացել դիալեկտիկան)»: Կյանքը վերստին հաստատեց Լենինի իրավացիությունը:

Այսպիսով, այն ժամանակվա քաղաքական դիսկուսիաները արտացոլում էին կուսակցության զարգացման բարդ պրոցեսը, որը բնութագրվում էր սոցիալիստական շինարարության կարևորագույն պրոբլեմների շուրջը ծավալված սուր պայքարով: Այդ պայքարում, որով պետք էր անցնել, ձևավորվեց ինդուստրացման և կոլեկտիվացման կոնցեպցիան:

Կուսակցության, նրա Կենտկոմի ղեկավարությամբ երկրում սեղմ ժամկետներում փաստորեն նոր ստեղծվեցին ծանր ինդուստրիան, ներառյալ մեքենաշինությունը, պաշտպանական արդյունաբերությունը, այն ժամանակների համար արդիական քիմիական արտադրությունը, կատարվեց ԳՈԷԼՌՕ-ի պլանը: Այդ նվաճումների պանծալի խորհրդանիշերը դարձան Մագնիտկան, Կուզբասը, Դնեպրոգէսը, Ուրալմաշը, Խիբինսկի կոմբինատը, Մոսկվայի և Գորկու ավտոմեքենաշինական գործարանները, ավիացիոն գործարանները, Ստալինգրադի, Չելյաբինսկի և Խարկովի տրակտորի գործարանները, Ռոստսելմաշը, Ամուրի Կոմսոմոլսկը, Թուրքսիբը և Ֆերգանայի մեծ ջրանցքը, առաջին հնգամյակների բազմաթիվ այլ մեծ կառույցներ: Այդ ժամանակ ստեղծվեցին տասնյակ գիտահետազոտական ինստիտուտներ, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների լայն ցանցը:

Կուսակցությունն առաջարկեց ինդուստրացման նախկինում անծանոթ ուղի՝ հույս չդնելով ֆինանսավորման արտաքին աղբյուրների վրա, չսպասելով թեթև արդյունաբերության զարգացման հաշվին բազմամյա կուտակումների, միանգամից առաջ մղել ծանր ինդուստրիան: Դա այն պայմաններում միակ հնարավոր, թեպետև երկրի և ժողովրդի համար աներևակայելիորեն դժվարին ուղի էր: Դա նորարարական քայլ էր, որով մասսաների հեղափոխական ոգևորությունը հաշվի էր առնվում որպես տնտեսական աճի բաղադրիչ: Ինդուստրացումը մի ցատկով երկիրը հասցրեց որակապես նոր մակարդակի: 30-ական թվականների վերջերին Սովետական Միությունը արդյունաբերական արտադրանքի թողարկմամբ դուրս եկավ Եվրոպայում առաջին տեղը և աշխարհում երկրորդ տեղը՝ դառնալով հզոր ինդուստրիալ մեծ տերություն: Դա համաշխարհային պատմական նշանակության աշխատանքային սխրանք էր, ազատագրված աշխատանքի սխրանքը, բոլշևիկների կուսակցության սխրանքը:

Եվ սթափ հայացքով նայելով պատմությանը, հաշվի առնելով ներքին և միջազգային իրողությունների ամբողջությունը, չի կարելի հարց չտալ. այն պայմաններում արդյոք կարելի՞ էր ընտրել այլ ուղի, քան կուսակցության առաջարկածն էր: Եթե մենք ուզում ենք մնալ պատմականության, կյանքի ճշմարտության դիրքերում, պատասխանը կարող է լինել մեկը. ո՛չ, չէ՛ր կարելի:

Այն պայմաններում, երբ ակնբախորեն ուժեղանում էր իմպերիալիստական ագրեսիայի սպառնալիքը, կուսակցության մեջ հաստատվեց այն համոզմունքը, որ անհրաժեշտ է ոչ թե քայլելով, այլ պատմական ամենակարճ ժամկետներում բառացիորեն վազելով անցնել տարածությունը՝ կոանից ու գյուղացիական արորից դեպի զարգացած ինդուստրիան, առանց որի անխուսափելի կլիներ հեղափոխության ամբողջ գործի կործանումը:

Կուսակցության առաջադրած, մասսաների ըմբռնած ու ընկալած պլանների, այն լոզունգների և մտահղացումների կենսականությունը, որոնցում մարմնավորված էր Հոկտեմբերի հեղափոխական ոգին, դրսևորվեց աշխարհն ապշեցրած խանդավառությամբ, որով միլիոնավոր սովետական մարդիկ ձեռնամուխ եղան սովետական ինդուստրիայի կառուցմանը: Ծանրագույն հանգամանքներում, մեքենայացման բացակայության պայմաններում, կիսաքաղց օրապահիկով մարդիկ հրաշքներ էին գործում: Նրանց ոգեշնչում էր այն, որ իրենք հաղորդակից էին պատմական վեհ գործի: Չլինելով բավականաչափ գրագետ՝ նրանք դասակարգային զգացողությամբ հասկանում էին, թե իրենք ինչ վիթխարի, աննախադեպ գործի մասնակից են դարձել:

Մեր պարտքը և մեզ հետևողների պարտքն է հիշել մեր պապերի և հայրերի այդ սխրանքը: Յուրաքանչյուր ոք պետք է իմանա, որ նրանց աշխատանքն ու անշահախնդիր ինքնանվիրումը ապարդյուն չէին: Նրանք հաղթահարեցին այն ամենը, ինչ նրանց վիճակված էր, և մեծագույն ավանդ ներդրեցին Հոկտեմբերի նվաճումների հաստատման, մեր այն ուժի հիմքերի ստեղծման գործում, որը թույլ տվեց հայրենիքը փրկել մահացու վտանգից, փրկել սոցիալիզմը ապագայի համար, մեզ և ձեզ համար, ընկերներ: Փառք նրանց և բարի հիշատակ:

Դրա հետ մեկտեղ այն ժամանակամիջոցը, որի մասին խոսվում է, նաև կորուստներ բերեց: Դրանք որոշակիորեն առնչվում էին բուն հաջողությունների հետ, որոնց մասին ես ասացի: Այն ժամանակ հավատացած էին, թե խստագույն կենտրոնացումը համակողմանիորեն արդյունավետ է, որ հրամայական մեթոդները ցանկացած խնդիրների լուծման ամենակարճ, լավագույն ուղին են: Դա անդրադառնում էր մարդկանց, նրանց կենսապայմանների նկատմամբ եղած վերաբերմունքի վրա:

Առաջացավ երկրի կուսակցական-պետական ղեկավարման վարչահրամայողական համակարգ, ուժեղանում էր բյուրոկրատիզմը, որի վտանգի մասին ժամանակին նախազգուշացնում էր Լենինը: Սկսեցին ձևավորվել նաև կառավարման համապատասխան կառուցվածք ու պլանավորման մեթոդներ:

Արդյունաբերության մեջ նրա այն ժամանակվա ծավալների պարագայում, երբ բառացիորեն աչքի առաջ էին ինդուստրիալ շենքի բոլոր հիմնական օբյեկտները, կառավարման այդպիսի մեթոդները, այդպիսի համակարգը ընդհանուր առմամբ արդյունքներ տալիս էին: Սակայն կենտրոնացման ու կարգադրման նույնքան խստագույն համակարգը անթույլատրելի էր գյուղի վերափոխման խնդիրները լուծելիս:

Պետք է բացեիբաց ասել. նոր փուլում պակասում էր լենինաբար ուշադիր վերաբերմունքը աշխատավոր գյուղացիության շահերի նկատմամբ: Եվ գլխավորը՝ թերագնահատեցին այն փաստը, որ գյուղացիությունը որպես դասակարգ արմատապես փոխվել էր հեղափոխությունից հետո անցած տարիներին: Հիմնական դեմքը դարձել էր միջակ գյուղացին: Նա հաստատվել էր որպես տնտեսատեր, այդ աշխատավոր գյուղացին, որը հող էր ստացել հեղափոխությունից և մի ամբողջ տասնամյակի ընթացքում համոզվել էր, որ սովետական իշխանությունը նաև իր իշխանությունն է: Նա դարձել էր բանվոր դասակարգի հավատարիմ և հուսալի դաշնակիցը, դաշնակիցը նոր հիմունքով, գործնականում համոզվում էր, որ իր կյանքն ավելի ու ավելի է բարեփոխվում:

Ու եթե ավելի մեծ չափով հաշվի առնվեին օբյեկտիվ տնտեսական օրենքները և ավելի մեծ ուշադրություն ցուցաբերվեր այն սոցիալական պրոցեսների նկատմամբ, որ տեղի էին ունենում գյուղում, եթե առհասարակ քաղաքականապես ավելի ճշտված լիներ վերաբերմունքը աշխատավոր գյուղացիության այդ հսկայական զանգվածի նկատմամբ, որի մեծ մասը մասնակցել էր հեղափոխությանը և այն պաշտպանել սպիտակգվարդիականությունից ու ինտերվենտներից, եթե հետևողականորեն վարվեր միջակի հետ դաշինքի գիծը ընդդեմ կուլակի, ապա չէին լինի նաև այն խոտորումները, որ տեղի ունեցան կոլեկտիվացումն անցկացնելիս:

Այսօր պարզ է. այդ հսկայական գործում, որ շոշափում էր երկրի բնակչության մեծամասնության բախտը, թույլ տրվեց նահանջ գյուղացիության նկատմամբ լենինյան քաղաքականությունից: Այդ կարևորագույն և շատ բարդ սոցիալական պրոցեսի ղեկավարումը, որտեղ անչափ շատ բան կախված էր տեղական պայմաններից, իրականացվում էր առավելապես վարչական մեթոդներով: Այն համոզմունքն առաջացավ, թե բոլոր պրոբլեմները կարելի է լուծել մի հարվածով՝ շատ կարճ ժամանակամիջոցում: Երկրի ամբողջ մարզեր ու ռեգիոններ սկսեցին մրցել, թե ով ավելի արագորեն կանցկացնի լիակատար կոլեկտիվացում: Վերևից տրվում էին կամայական տոկոսային կարգադրագրեր: Կոլեկտիվացման սկզբունքների կոպիտ խախտումները համատարած բնույթ ստացան: Առանց խոտորումների գործը գլուխ չեկավ կուլակության դեմ պայքար մղելիս: Կուլակության դեմ պայքարելու ինքնին ճիշտ գիծը հաճախ այնքան լայնորեն էր մեկնաբանվում, որ ընդգրկեց նաև միջակների մի զգալի մասը: Այսպիսին է պատմական իրողությունը:

Բայց, ընկերներ, եթե ընդհանուր առմամբ գնահատենք կոլեկտիվացման նշանակությունը գյուղում սոցիալիզմի դիրքերի ամրապնդման գործում, ապա դա վերջին հաշվով սկզբունքային նշանակություն ունեցող շրջադարձ էր: Կոլեկտիվացումը նշանակում էր երկրի բնակչության հիմնական զանգվածի ամբողջ կացութաձևի արմատական փոփոխություն սոցիալիստական հիմունքներով: Կոլեկտիվացումը ստեղծեց սոցիալական հիմք ագրարային հատվածը արդիականացնելու և այն կուլտուրական տնտեսավարման ռելսերի փո-

խադրելու համար, թույլ տվեց զգալիորեն բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը, ազատեց սոցիալիստական շինարարության մյուս ոլորտների համար անհրաժեշտ բանվորական ձեռքերի մի զգալի մասը: Այս ամենը պատմական հետևանքներ ունեցավ:

Այն տարիների իրավիճակի ըմբռնման համար պետք է նկատի ունենալ, որ վարչական-հրամայողական համակարգը, որը սկսել էր ձևավորվել ինդուստրացման ընթացքում և նոր ազդակ ստացավ կոլեկտիվացման ժամանակ, անդրադարձավ երկրի ամբողջ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա: Հաստատվելով էկոնոմիկայում՝ այն տարածվեց նաև վերնաշենքի վրա. սահմանափակելով սոցիալիզմի դեմոկրատական պոտենցիալի ծավալումը, արգելակելով սոցիալիստական դեմոկրատիայի առաջադիմությունը:

Բայց ասվածը չի բացահայտում այն ժամանակաշրջանի ամբողջ բարդությունը: Ի՞նչ տեղի ունեցավ այստեղ: Փաստորեն հետևում էր մնացել կուսակցության համար գաղափարաքաղաքական առավել լուրջ փորձությունների ժամանակաշրջանը: Միլիոնավոր մարդիկ խանդավառությամբ ներգրավվեցին սոցիալիստական վերափոխումների իրականացման աշխատանքի մեջ: Սկսեցին երևալ առաջին հաջողությունները: Եվ դրա հետ մեկտեղ այն մեթոդները, որ թելադրել էր շահագործող դասակարգերի թշնամական դիմադրության դեմ մղված պայքարի ժամանակաշրջանը, մեխանիկորեն փոխադրվում են խաղաղ սոցիալիստական շինարարության ժամանակաշրջան, երբ պայմանները արմատապես փոխվել էին: Երկրում ստեղծվում է անհանդուրժողության, թշնամության, կասկածամտության մթնոլորտ: Հետագայում այդ քաղաքական պրակտիկան ընդլայնվում և հիմնավորվում էր սոցիալիզմի կառուցման պրոցեսում դասակարգային պայքարի սրման սխալ «տեսությամբ»:

Այս ամենը կործանարար ազդեցություն գործեց երկրի հասարակական-քաղաքական զարգացման վրա, ծանր հետևանքներ ունեցավ: Միանգամայն ակներև է, որ հենց սովետական հասարակության դեմոկրատացման պատշաճ մակարդակի բացակայությունը հնարավոր դարձրեց թե՛ անհատի պաշտամունքը և թե 30-ական թվականների օրինականության խախտումները, կամայականությունն ու բռնությունները: Ուղղակի ասած՝ իսկական հանցագործություններ՝ իշխանության չարաշահման հողի վրա: Մասսայական բռնությունների ենթարկվեցին բազմահազար կուսակցականներ և անկուսակցականներ: Այսպիսին է, ընկերներ, դառը ճշմարտությունը: Լուրջ վնաս հասցվեց սոցիալիզմի գործին և կուսակցության հեղինակությանը: Եվ մենք պետք է ուղղակի ասենք այդ մասին: Դա անհրաժեշտ է սոցիալիզմի լենինյան իդեալի վերջնական և անշրջելի հաստատման համար:

Այժմ շատ են դիսկուսիաները մեր պատմության մեջ Ստալինի ունեցած դերի մասին: Նա, որպես անհատ, ծայրաստիճան հակասական է: Մնալով պատմական ճշմարտության դիրքերում՝ մենք պետք է տեսնենք ինչպես Ստալինի անվիճելի ավանդը սոցիալիզմի համար մղված պայքարում, նրա նվաճումների պաշտպանության գործում, այնպես էլ նրա ու նրան շրջապատած մարդկանց կողմից թույլ տրված քաղաքական կոպիտ սխալները, կամայականությունը, որոնք շատ թանկ նստեցին մեր ժողովրդի վրա և որոնք ծանր հետևանքներ ունեցան մեր հասարակության կյանքի համար: Երբեմն պնդում են, թե Ստալինը տեղյակ չէր անօրինականության փաստերին: Մեր ձեռքի տակ եղած փաստաթղթերը վկայում են, որ դա այդպես չէ: Թույլ տրված մասսայական բռնությունների և անօրինականության համար կուսակցության ու ժողովրդի հանդեպ Ստալինի և նրա մերձակա շրջապատի մեղքը հսկայական է ու աններելի: Դա դաս է բոլոր սերունդների համար:

Իհարկե, մեր գաղափարական հակառակորդների պնդումներին հակառակ, անձի պաշտամունքը անխուսափելի չէր: Անձի պաշտամունքը խորթ է սոցիալիզմի բնույթին, նահանջ է սոցիալիզմի հիմնարար սկզբունքներից և, այդպիսով, ոչ մի արդարացում չունի: XX և XXII համագումարներում կուսակցությունը խստագույնս դատապարտեց թե՛ հենց Ստալինի անձի պաշտամունքը և թե դրա հետևանքները: Հիմա մենք գիտենք, որ կուսակցության և պետության մի շարք գործիչների դեմ, շատ կոմունիստների և անկուսակցականների, տնտեսական ու զինվորական կադրերի, գիտնականների ու մշա-

կույթի գործիչների դեմ հարուցված քաղաքական մեղադրանքները և կիրառված բռնությունները կանխամտածված կեղծման հետևանք էին։

Շատ մեղադրանքներ հետագայում, առանձնապես կուսակցության XX համագումարից հետո, հանվեցին։ Հազարավոր անմեղ տուժածներ լիովին արդարացված են։

Բայց արդարության վերահաստատման պրոցեսը մինչև վերջ չհասցվեց և փաստորեն կանգնեցվեց 60-ական թվականների կեսերին։ Այժմ Կենտկոմի 1987 թվականի հոկտեմբերյան պլենումի որոշումներին համապատասխան հարկ եղավ վերստին անդրադառնալ դրան։ Կենտկոմի քաղբյուրոն հանձնաժողով է ստեղծել այդ հարցերին վերաբերող նոր և նախկինում արդեն հայտնի փաստերի ու փաստաթղթերի բազմակողմ քննության համար։ Հանձնաժողովի աշխատանքի արդյունքների հիման վրա կընդունվեն համապատասխան որոշումներ։

Այս ամենն իր արտացոլումը կգտնի նաև ՍՄԿԿ պատմության ուրվագծում, որի նախապատրաստումը կհանձնարարվի Կենտկոմի հատուկ հանձնաժողովին։ Մենք պետք է դա անենք, մանավանդ որ այժմ էլ դեռ հանդիպում ենք մեր պատմության ցավոտ հարցերից մի կողմ շրջվելու, դրանք լռության մատնելու, այնպես ձևացնելու փորձերի, իբր առանձնապես ոչինչ տեղի չի ունեցել։ Դրան մենք չենք կարող համաձայնել։ Դա կլիներ քամահրանք պատմական ճշմարտության նկատմամբ, անհարգալից վերաբերմունք այն մարդկանց հիշատակի նկատմամբ, ովքեր անօրինականության և կամայականության անմեղ զոհ դարձան։ Չենք կարող նաև այն պատճառով, որ ճշմարտացի վերլուծությունը պետք է մեզ օգնի լուծելու մեր այսօրվա պրոբլեմները, դեմոկրատացման, օրինականության, հրապարակայնության պրոբլեմները, բյուրոկրատիզմի հաղթահարման պրոբլեմները՝ մի խոսքով, վերակառուցման կենսական պրոբլեմները։ Ահա թե ինչու այստեղ էլ մեզ պետք են լիակատար պարզություն, հստակություն և հետևողականություն։ Ինչպես մեր վիթխարի նվաճումների, այնպես էլ անցյալի դժբախտությունների ազնիվ ըմբռնումը, դրանց լիակատար ու ճիշտ քաղաքական գնահատականը իսկական բարոյական կողմնորոշիչ կտան ապագայի համար։

Հանրագումարի բերելով Լենինից հետո եկած 20—30-ական թվականների ժամանակաշրջանի ընդհանուր արդյունքը, կարելի է այսպես ասել. մենք անցել ենք դժվարին, հակասություններով և բարդություններով լի, բայց մեծ ու հերոսական ուղի։ Ո՛չ կոպիտ սխալները, ո՛չ էլ սոցիալիզմի սկզբունքներից թույլ տրված նահանջները չէին կարող մեր ժողովրդին, մեր երկիրը շեղել այն ուղուց, որը իր ընտրությունն անելով, նա բռնեց 1917 թվականին։ Չափազանց մեծ էր Հոկտեմբերի ազդակը, չափազանց զորեղ էին սոցիալիզմի գաղափարները, որոնք տիրեցին մասսաներին։ Ժողովուրդն իրեն զգաց մեծ գործի մասնակիցը, սկսեց օգտվել իր աշխատանքի պտուղներից։ Նրա հայրենասիրությունը նոր, սոցիալիստական բովանդակություն ստացավ։

Եվ դա ամբողջ ուժով դրսևորվեց 1941—1945 թվականների Հայրենական մեծ պատերազմի դաժան փորձություններում։

Այսօր Արևմուտքում ակտիվորեն քննարկվում է պատերազմի նախօրեի իրավիճակը։ Ճշմարտությունը շաղախում են կիսաճշմարտությամբ։ Առանձնապես փութաջան են նրանք, ովքեր դժգոհ են երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքներից՝ քաղաքական, տերիտորիալ և սոցիալական, ովքեր շարունակում են մտմտալ, թե ինչպես դրանք շտկեն։ Ուստի և շահագրգռված են գլխիվայր շուռ տալու պատմական ճշմարտությունը, նենգափոխելու պատճառ-հետևանք կապերը, կեղծելու ժամանակագրությունը։ Այս տեսանկյունից դիմում են ամեն մի կեղծիքի, որպեսզի Սովետական Միության վրա բարդեն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեղքը, որի համար իբր ճանապարհ բացվեց Ռիբենտրոպ-Մոլոտովի չհարձակման պակտով։ Հարցը արժանի է, որ այդ մասին մի փոքր ավելի մանրամասն խոսվի։

Ըստ էության, երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ողբերգական իրողություն դարձավ բնավ ոչ 1939 թվականի սեպտեմբերի 1-ին։ Ճապոնիայի կողմից հյուսիս-արևելյան Չինաստանի գրավում (1931—1932 թվականների «Մանչուրական միջադեպը»), Իտալիայի հարձակում Եթովպիայի (1935 թվական) և Ալբանիայի վրա (1939 թվականի գարուն), գերմանա-իտալական ինտերվենցիա հանրապետական Իսպանիայի դեմ (1936—1939 թվականներ), Ճապոնիայի զինված ներխուժում հյուսիսային, ապա նաև Կենտրոնական Չինաստան (1937 թվականի ամառ)՝ ահա երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսված հրդեհները։

Ուրիշ հարց է, որ այն ժամանակ Արևմուտքում դեռ ձևացնում էին, իբր դա իրենց չի վերաբերում կամ վերաբերում է ոչ այնչափ, որ պաշտպան կանգնեն ագրեսիայի զոհերին։ Սոցիալիզմի հանդեպ ատելությունը, տեական հաշվարկները, դասակարգային եսակենտրոնությունը խանգարում էին սթափորեն իմաստավորելու ռեալ վտանգները։ Ավելին, ֆաշիզմին հաստատակամորեն առաջարկվում էր խաչակրաց հակակոմունիստական արշավանքում հարվածային ջոկատի առաքելություն։ Եթովպիայից և Չինաստանից հետո «խաղաղեցման» հնոցը նետվեցին Ավստրիան, Չեխոսլովակիան, սուր կախվեց Լեհաստանի, Բալթիկ ծովի և Դանուբի ավազանի բոլոր պետությունների վրա, բացեիբաց պրոպագանդա էր մղվում Ուկրաինան վերածելու «երրորդ ռայխի» ցորենարտի և անասնաբակի։ Վերջին հաշվով ագրեսիայի հիմնական հոսանքները ջրանցքավորվում էին Սովետական Միության դեմ, իսկ քանի որ մեր երկիրը բաժան-բաժան անելու միտք էին հղացել պատերազմից դեռ շատ առաջ, ապա դժվար չէ պատկերացնել, թե որքան սահմանափակ էր մեր ընտրությունը։

Ասում են, թե այն որոշումը, որ ընդունեց Սովետական Միությունը՝ չհարձակման պակտ կնքելով Գերմանիայի հետ, լավագույնը չէր։ Գուցե և այդպես է, եթե ղեկավարվենք ոչ թե դաժան իրողությամբ, այլ ժամանակի համատեքստից պոկված մտահայեցողական աբստրակցիաներով։ Եվ այդ պայմաններում հարցը մոտավորապես այնպես էր դրված, ինչպես Բրեստի հաշտության ժամանակ. դա մեր երկրի անկախ լինել-չլինելու, երկրագնդում սոցիալիզմի լինել-չլինելու հարցն էր։

ՍՍՀՄ-ը շատ բան արեց կոլեկտիվ անվտանգության համակարգ ստեղծելու և համաշխարհային սպանդը կանխելու համար։ Բայց սովետական նախաձեռնությունները արձագանք չգտան Արևմուտքի քաղաքագետների և քաղաքամոլների մեջ, որոնք սառնասրտորեն հաշիվներ էին անում, թե ինչպես ավելի ճարպկորեն սոցիալիզմը ներքաշեն պատերազմի կրակի մեջ, նրան ուղղակի բախման մեջ դնեն ֆաշիզմի հետ։

Արդեն մեր իսկ սոցիալիստական ծնունդով մերժյալ լինելով՝ մենք ոչ մի պարագայում չէինք կարող իմպերիալիզմի համար «իրավացի» լինել։ Ինչպես ես արդեն ասացի, Արևմուտքի կառավարող շրջանները, փորձելով քավել իրենց մեղքերը, ջանում են մարդկանց համոզել, թե Լեհաստանի վրա նացիստների հարձակման և դրանով իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեկնարկը տվեց 1939 թվականի օգոստոսի 23-ի սովետա-գերմանական չհարձակման պակտը։

Կարծես թե չէին եղել ո՛չ Հիտլերի հետ Մյունխենի համաձայնագիրը, որը տակավին 1938 թվականին ստորագրել էին Անգլիան ու Ֆրանսիան՝ ԱՄՆ-ի ակտիվ աջակցությամբ, ո՛չ Ավստրիայի անշլյուսը, ո՛չ Իսպանիայի հանրապետության խաչհանումը, ո՛չ նացիստների կողմից Չեխոսլովակիայի և Կլայպեդայի օկուպացումը, ոչ էլ 1938 թվականին Գերմանիայի հետ Լոնդոնի ու Փարիզի չհարձակման պակտերի կնքումը։ Ի դեպ, նման պակտ էր կնքել նաև նախապատերազմական Լեհաստանը։ Այս ամենը, ինչպես տեսնում ենք, լրիվ տեղավորվում էր իմպերիալիստական քաղաքականության կառուցվածքի մեջ, համարվում էր և համարվում է բնական բան։

Փաստաթղթերից հայտնի է, որ Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակման օրը («սեպտեմբերի 1-ից ոչ ուշ») որոշվել էր դեռևս 1939 թվականի ապրիլի 3-ին, այսինքն՝ սովետա-գերմանական պակտից շատ առաջ։ Լոնդոնում, Փարիզում, Վաշինգտոնում ամենայն մանրամասնությամբ գիտեին լեհական արշավանքի նախապատրաստության բոլոր խորագաղտնիքները, ինչպես գիտեին նաև այն, որ հիտլերականներին կանգնեցնելու ընդունակ միակ արգելքը կարող էր լինել անգլո-ֆրանս-սովետական ռազմական դաշինքի կնքումը 1939 թվականի օգոստոսից ոչ ուշ։ Այդ պլանների մասին գիտեր նաև մեր երկրի ղեկավարությունը, ուստի և Անգլիային ու Ֆրանսիային համոզում էր, որ անհրաժեշտ է կոլեկտիվ միջոցներ ձեռնարկել։ Մեր երկրի ղեկավարությունը

ագրեսիան խափանելու նպատակով համագործակցության կոչ էր անում նաև Լեհաստանի այն ժամանակվա կառավարությանը։

Բայց Արևմուտքի տերությունները ուրիշ հաշվարկ ունեին. ՍՍՀՄ-ին հրապուրել դաշինքի խոստումով և դրանով իսկ խանգարել մեր առաջարկած չհարձակման պակտի կնքմանը, մեզ զրկել ՍՍՀՄ-ի վրա հիտլերյան Գերմանիայի անխուսափելի հարձակմանը ավելի լավ նախապատրաստվելու հնարավորությունից։ Մենք չենք կարող մոռանալ նաև այն, որ 1939 թվականի օգոստոսին Սովետական Միությունը երկու ճակատով պատերազմի ռեալ սպառնալիքի առջև էր կանգնած, Արևմուտքում՝ Գերմանիայի հետ, իսկ Արևելքում՝ Ճապոնիայի հետ, որը արյունահեղ կոնֆլիկտ էր սանձազերծել Խալխին Գոլ գետի մոտ։

Բայց կյանքն ու մահը, արհամարհելով առասպելները, ռեալ ուղեծրեր դուրս եկան։ Բացվում էր մի նոր գլուխ՝ ամենածանրն ու ամենաբարդը նորագույն պատմության մեջ։ Սակայն այդ փուլում մեզ հաջողվեց հետաձգել գոտեմարտը թշնամու հետ, այն թշնամու հետ, որը թե՛ իրեն և թե հակառակորդին մի ընտրություն էր թողնում՝ հաղթել կամ կործանվել։

Մեզ պարտադրված ագրեսիան սոցիալիստական կարգերի կենսականության, սովետական բազմազգ պետության ամրության, սովետական մարդկանց հայրենասիրական ոգու ուժի անողոք քննությունն էր, և մենք հրով ու սրով այդ քննությունը բռնեցինք, ընկերներ։

Քննությունը բռնեցինք, որովհետև մեր ժողովրդի համար այդ պատերազմը դարձավ Հայրենական մեծ պատերազմ, քանզի այնպիսի թշնամու դեմ մղված պայքարում, ինչպիսին գերմանական ֆաշիզմն էր, կենաց ու մահու հարց էր դրված, մեր ազատ լինելու կամ ստրկանալու հարցն էր դրված։

Քննությունը բռնեցինք, որովհետև պատերազմը դարձավ համաժողովրդական։ Հայրենիքը պաշտպանելու համար ոտքի ելան ամենքը. ահելն ու ջահելը, տղամարդիկ ու կանայք, մեծ երկրի բոլոր ազգերն ու ազգությունները։ Իր առաջին մարտի մեջ մտավ նաև Հոկտեմբերի ծնունդը հանդիսացող ու սոցիալիստական կարգերի կողմից դաստիարակված սերունդը։ Զտեսնված տոկունություն և հերոսություն ռազմի դաշտում, պարտիզանների և ընդհատակայինների քաջարի պայքար ռազմաճակատի գծից այն կողմ, գրեթե ամբողջօրյա, անդուլ աշխատանք թիկունքում՝ահա թե ինչ էր մեզ համար այդ պատերազմը։

Սովետական մարդիկ կռվում և աշխատում էին՝ պաշտպանելով հայրենիքը, սոցիալիստական կարգերը, Հոկտեմբերի գաղափարներն ու գործը։ Երբ մեր ընդհանուր տուն մուտք գործեց վիթխարի դժբախտությունը, սովետական ժողովուրդը չերերաց, չկքեց՝ ո՛չ առաջին անհաջողությունների ու պարտությունների հարվածների տակ, ո՛չ էլ միլիոնավոր մահերի, տանջանքների ու տառապանքների ծանրությունից։ Պատերազմի առաջին օրվանից սովետական ժողովուրդը հաստատապես հավատում էր գալիք հաղթանակին։ Զինվորի շինել ու բանվորի արտահագուստ հագած՝ նա մարդկային ուժերի սահմաններում և այդ սահմաններից դուրս եղած ամեն ինչ արեց այդ բաղձալի օրը մոտեցնելու համար։ Ու երբ պատերազմի 1418-րդ օրը եկավ հաղթանակը, ամբողջ փրկված աշխարհը ազատ շունչ քաշեց՝ պատշաճը մատուցելով սովետական հաղթող ժողովրդին, հերոս և աշխատավոր ժողովրդին, նրա քաջարի բանակին, որը մարտերով հազարավոր կիլոմետրեր էր անցել, որոնցից յուրաքանչյուրը շատ մարդկանց կյանքի, ոչ քիչ արյան ու քրտինքի գնով էր հաղթահարված։

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ամբողջ հզորությամբ դրսևորվեց ժողովրդի ծոցից ելած ականավոր զորավարների՝ Գ. Կ. Ժուկովի, Կ. Կ. Ռոկոսովսկու, Ա. Մ. Վասիլևսկու, Ի. Ս. Կոնևի, մյուս փառաբանված մարշալների, գեներալների ու սպաների՝ ռազմաճակատների և բանակների, կորպուսների, դիվիզիաների և գնդերի, վաշտերի և դասակների հրամանատարների տաղանդը։

Հաղթանակի նվաճման մեջ իրենց դերը խաղացին պատերազմի տարիներին Ի. Վ. Ստալինի դրսևորած վիթխարի քաղաքական կամքը, նպատակասլացությունը և հաստատակամությունը, մարդկանց կազմակերպելու և կարգավարժելու կարողությունը, բայց պատերազմի գլխավոր ծանրությունը իր

վրա կրեց ժողովրդի զավակը հանդիսացող, մեծ աշխատավոր, խիզախ, իր հայրենիքը սիրող հասարակ սովետական զինվորը։ Մեծ պատիվ ու հավերժ փա՜ռք նրան։

Հայրենական մեծ պատերազմի միլիոնավոր վետերաններ այսօր էլ շարքում են, մարտականորեն մասնակցում են հեղափոխական վերակառուցման, հասարակության նորացման գործերին։ Մեր որդիական շնորհակալությունն ենք հայտնում նրանց։

Բոլոր մարտական և աշխատանքային գործերի հոգին մեր լենինյան կուսակցությունն էր։ Ռազմաճակատում, խրամատներում կոմունիստները առաջինն էին գրոհի գնում, անձնական օրինակով իրենց հետևից տանելով մյուսներին, թիկունքում վերջինն էին հեռանում հաստոցների մոտից, դաշտերից ու ֆերմաներից։ Սովետական մարդիկ, ինչպես երբեք, զգացին, որ ՀամԿ(բ)Կ-ն իրենց հարազատ կուսակցությունն է, իսկ կոմունիստները գործով են ցույց տալիս, թե ինչ է նշանակում ժողովրդի ավանգարդ լինելը, երբ մոլեգնում է պատերազմի բոցը, երբ մահու ու կենաց հարց է դրված։

Կարելի է վստահությամբ ասել. Հայրենական մեծ պատերազմի տարիները բուն կուսակցության կյանքի ամենափառավոր և ամենահերոսական էջերից են, որոնք գրված են միլիոնավոր կոմունիստների արիությամբ ու խիզախությամբ, մեծագույն ինքնանվիրումով և ինքնազոհաբերումով։ Պատերազմը ցույց տվեց, որ սովետական ժողովուրդը, կուսակցությունը, սոցիալիզմը և Հոկտեմբերը անբաժանելի են, և աշխարհում չկան այնպիսի ուժեր, որոնք կարողանային խորտակել այդ միասնությունը։

Սոցիալիզմը ոչ միայն տոկաց և սոսկ հաղթանակ չէ, որ տարավ։ Նա ամենաահեղ, ամենաավերիչ պատերազմից դուրս եկավ բարոյապես, քաղաքականապես ամրացած, ամրապնդեց իր հեղինակությունն ու ազդեցությունը ամբողջ աշխարհում։

Պատերազմի ավարտից հետո թշնամիները կանխագուշակում էին, թե մենք տնտեսապես անկում կապրենք, թե մեր երկիրը երկար ժամանակ դուրս կմնա համաշխարհային քաղաքականությունից, կարծում էին, թե մենք 50 տարի, նույնիսկ ավելի երկար ժամանակ չենք կարողանա հաղթահարել պատերազմի հետևանքները։ Բայց սովետական ժողովուրդը կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնեց ավերված քաղաքներն ու գյուղերը, ավերակների վրա կառուցեց գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, կոլտնտեսություններ ու սովխոզներ, դպրոցներ ու բուհեր, մշակույթի հիմնարկներ։

Եվ դարձյալ իրեն դրսևորեց սոցիալիստական պետության մեծ ուժը, կուսակցության կամքը, որի մղիչ ուժը Հոկտեմբերի հայրենիքի գերագույն շահերի ըմբռնումն էր, տոկունությունը և պրոլետարական իմաստնությունը բանվորների, որոնք իրենց ուսերին վերցրին երկրի ինդուստրիալ հզորության խաղաղ վերափոխման և ավերվածի վերականգնման գլխավոր ծանրությունը, գյուղացիության անձնվիրությունը, համբերությունը և հայրենասիրությունը, որն իր վերջին ունեցածը տալիս էր քայքայված երկիրը կերակրելու համար։ Եվ ժողովուրդների բարեկամությունը, նրանց փոխօգնությունը, պատրաստակամությունը համատեղ, եղբայրաբար օգնելու նրան, ով առանձնապես շատ էր տուժել, օգնելու ոտքի կանգնել ընդհանուր հայրենիքի այն շրջաններին, որոնց վրայով ծանր գլանիվի նման առանձնապես անխնա անցել էր պատերազմը։

Ոչ դյուրին հետպատերազմյան տարիների աշխատանքային առօրյայի հերոսությունն է մեր նվաճումների, տնտեսական ու գիտատեխնիկական առաջադիմության, ատոմային էներգիայի յուրացման, տիեզերանավերի առաջին մեկնարկների, ժողովրդի նյութական և կուլտուրական բարեկեցության աճի ակունքը։

Բայց այդ նույն ժամանակներում՝ հանուն սոցիալիզմի ժողովրդական նոր սխրագործության ժամանակներում, ավելի ու ավելի շոշափելիորեն էր իրեն զգալ տալիս մեր հասարակության նոր աստիճանի և ղեկավարման նախկին մեթոդների միջև եղած հակասությունը։

Շարունակվում էին իշխանության չարաշահումները, սոցիալիստական օրինականության խախտումները։ Թխվեցին «լենինգրադյան գործը», «բժիշկների գործը»։ Կարճ ասած, պակասում էր ժողովրդի նկատմամբ իսկական

հարցանքը։ Մարդիկ ինքնամոռաց աշխատում էին, սովորում, ձգտում նոր գիտելիքների, հաշտվում դժվարությունների և պակասությունների հետ, բայց զգում էին, որ հասարակության մեջ կուտակվում են թե՛ տագնապը և թե՛ հույսը։ Եվ այդ ամենը գրավեց հասարակական գիտակցությունը Ստալինի մահից անմիջապես հետո։

50-ական թվականների կեսերին, առանձնապես ՍՄԿԿ XX համագումարից հետո, երկրի վրայով անցավ փոփոխությունների հողմը, ժողովուրդը ոգի առավ, կենդանացավ, ավելի համարձակ ու ավելի վստահ դարձավ։ Կուսակցությունից և Ն. Ս. Խրուշչովի գլխավորած նրա ղեկավարությունից քիչ արիություն չպահանջեցին անհատի պաշտամունքի և դրա հետևանքների քննադատությունը, սոցիալիստական օրինականության վերահաստատումը։ Ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ սկսեցին խորտակվել նախկին ստերեոտիպերը։ Փորձեր արվեցին դեն նետելու 30—40-ական թվականներին հաստատված՝ կառավարման հրամայողական բյուրոկրատական մեթոդները, սոցիալիզմին հաղորդելու ավելի մեծ դինամիկություն, ընդգծելու հումանիստական իդեալներն ու արժեքները, վերածնելու լենինիզմի ստեղծագործական ոգին տեսության մեջ և պրակտիկայում։

Տնտեսական զարգացման գերակայությունները փոխելու, աշխատանքի արդյունքներով անձնական շահագրգռությանը առնչվող խթանները գործի դնելու ձգտումով էին տոգորված ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1953 թվականի սեպտեմբերյան և 1955 թվականի հուլիսյան պլենումների որոշումները։ Սկսեցին ավելի մեծ ուշադրություն նվիրել գյուղատնտեսության զարգացմանը, բնակարանային շինարարությանը, թեթև արդյունաբերությանը, սպառման ոլորտին, այն ամենին, ինչ կապված է մարդու պահանջմունքների բավարարման հետ։

Մի խոսքով, բարեփոխումներ էին տեղի ունենում թե սովետական հասարակության մեջ և թե միջազգային հարաբերություններում։ Սակայն կատարվեցին ոչ քիչ սուբյեկտիվիստական սխալներ, որոնք բարդացրին սոցիալիզմի թևակոխումը նոր փուլ, իսկ շատ տեսակետից նաև վարկաբեկեցին առաջադիմական ձեռնարկումները։ Բանն այն է, որ ներքին ու արտաքին քաղաքականության, կուսակցական շինարարության որակապես նոր խնդիրները հաճախ լուծվում էին վոլյունտարիստական մեթոդներով, քաղաքական ու տնտեսական հին մեխանիզմի օգնությամբ։ Բայց այդ ժամանակաշրջանում ձեռնարկված ռեֆորմների անհաջողությունների գլխավոր պատճառներն այն էին, որ դրանք չէին հենվում դեմոկրատացման պրոցեսների լայն ծավալման վրա։

ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1964 թվականի հոկտեմբերյան պլենումում փոխվեց կուսակցության ու երկրի ղեկավարությունը, ընդունվեցին ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ վոլյունտարիստական միտումների և շեղվածքների հաղթահարման նպատակին ուղղված որոշումներ։ Կուսակցությունը ձգտում էր հասնել քաղաքականության մեջ որոշակի կայունության, դրան հաղորդել ռեալիստական գծեր ու հիմնավորվածություն։

ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1965 թվականի մարտյան և սեպտեմբերյան պլենումները առաջադրեցին նոր մոտեցումներ էկոնոմիկայի ղեկավարման մեջ։ Մշակվեցին և սկսեցին կենսագործվել տնտեսական ռեֆորմ, նոր շրջանների յուրացման, արտադրողական ուժերի զարգացման խոշոր ծրագրեր։ Առաջին տարիներին դա բարեփոխեց երկրի իրավիճակը։ Մեծանում էր տնտեսական ու գիտական պոտենցիալը, ամրապնդվում էր պաշտպանունակությունը, բարձրանում մարդկանց բարեկեցության մակարդակը։ Իրականացվեցին արտաքին քաղաքական շատ ձեռնարկումներ, որոնք ամրապնդեցին մեր պետության միջազգային հեղինակությունը։ Ապահովվեց ԱՄՆ-ի հետ ռազմաստրատեգիական զուգակշռություն։

Երկիրը մեծ հնարավորություններ ուներ իր զարգացման հետագա արագացման համար։ Բայց այդ հնարավորությունները օգտագործելու, դրանք գործի դնելու համար հարկավոր էին նոր արմատական փոփոխություններ հասարակության մեջ և, իհարկե, համապատասխան քաղաքական կամք։ Թե՛ մեկը և թե մյուսը պակասում էին։ Եվ նույնիսկ շատ բան այն ամենից, ինչ որոշված էր, մնաց թղթի վրա, կախվեց օդում։ Մեր զարգացման տեմպերը լրջորեն դանդաղեցին։

Կենտկոմի 1985 թվականի ապրիլյան պլենումում, XXVII համագումարում կուսակցությունը անկեղծորեն հիշատակեց ստեղծված իրավիճակի պատճառները, մերկացրեց մեր զարգացման արգելակման մեխանիզմը և տվեց դրա սկզբունքային գնահատականը։

Ընդգծվեց, որ Լ. Ի. Բրեժնևի կյանքի ու գործունեության վերջին տարիներին հետագա առաջընթացի ուղիների որոնումը շատ բանում կասեցվում էր սովորական դարձած բանաձևերի ու սխեմաների նկատմամբ հակվածությամբ, որոնք նոր իրողությունները չէին արտացոլում։ Ուժեղացավ խզումը խոսքի ու գործի միջև։ Էկոնոմիկայում աճում էին բացասական պրոցեսները, որոնք ըստ էության նախաճգնաժամային վիճակ էին ստեղծել։ Սոցիալական և հոգևոր-բարոյական ոլորտում առաջացել էին անբնականոն շատ երևույթներ, որոնք աղավաղում, ձևախախտում էին սոցիալիստական արդարության սկզբունքները, սասանում ժողովրդի հավատը դրա հանդեպ, ծնում սոցիալական խորթացում և բարոյազրկություն՝ դրա տարբեր ձևերով։ Սոցիալիզմի վեհ սկզբունքների և կյանքի ամենօրյա իրողության միջև հարաճուն հակասությունը անհանդուրժելի էր դարձել։

Կուսակցության և հասարակության մեջ առողջ ուժերը ամբողջությամբ վերցրած ավելի ու ավելի սուր կերպով էին զգում բացասական երևույթները հաղթահարելու, իրադարձությունների ընթացքը փոխելու, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացումն ապահովելու, բարոյական մաքրման և սոցիալիզմի նորացման հասնելու հրամայական պահանջմունքն ու անհրաժեշտությունը։

Այդ սուր հասարակական պահանջմունքի պատասխանը եղան հենց Կենտկոմի 1985 թվականի ապրիլյան պլենումի առաջադրած երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման կոնցեպցիան և ստրատեգիան, սոցիալիզմի նորացման կուրսը, որոնք տեսական ու քաղաքական զարգացում ստացան XXVII համագումարի, Կենտկոմի հաջորդ պլենումների որոշումներում և ձևակերպվեցին որպես սոցիալիստական հասարակության կյանքի բոլոր կողմերի հեղափոխական վերակառուցման գլխավոր գիծ։

Վերակառուցման գաղափարը հենվում է մեր 70-ամյա պատմության վրա, սովետական երկրում կառուցված սկզբունքորեն նոր սոցիալական շենքի ամուր հիմքի վրա, հաջորդայնությունը և նորարարությունը, բոլշևիզմի պատմական փորձը միացնում է սոցիալիզմի այժմեականության հետ։ Մենք պետք է շարունակենք ու բազմապատկենք հեղափոխության և սոցիալիզմի նախագնացների գործը։ Եվ մենք անպայման դրան կհասնենք մեր աշխատանքով, ստեղծագործաբար օգտագործելով այն սերունդների փորձը, որոնք Հոկտեմբերի ճանապարհն են հարթել մեզանից առաջ և մեզ համար։

Ընկերնե՛ր։ Մենք ընթանում ենք հեղափոխական ուղիով, իսկ այդ ճանապարհը թույլերի ու երկչոտների համար չէ. դա ճանապարհ է ուժեղների և համարձակների համար։ Միշտ այդպիսին է եղել սովետական ժողովուրդը՝ թե՛ մեծագույն սոցիալական վերափոխումների տարիներին, թե՛ պատերազմական փորձությունների տարիներին և թե՛ խաղաղ ստեղծարար աշխատանքի տարիներին։ Հենց ժողովուրդն է կերտում իր պատմությունը, իր ճակատագիրը։ Միշտ դժվար, բայց մարդկային կյանքի պես անկրկնելի և անգին ճակատագիրը։ Եվ դա հարյուրապատիկ ճշմարիտ է, երբ խոսքը վերաբերում է սոցիալիզմի պատմությանը, մեծ հեղափոխության գործի շարունակմանը։

Ժողովրդի ցեմենտող և ավանգարդային ուժը եղել է ու մնում է բանվոր դասակարգը։ Տակավին հեղափոխական շարժման արշալույսին նա հետևում էր լենինյան կոչին՝ «Պայքարել ազատության համար՝ **ոչ մի րոպե** չդադարելով մտածել սոցիալիզմի մասին և այն իրագործելու ուղղությամբ աշխատանք տանելու, սոցիալիզմը նվաճելու համար ուժեր ու կազմակերպություն նախապատրաստելու մասին»։ Հենց բանվոր դասակարգը բոլոր աշխատավորների հետ դաշն կնքած կատարեց Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը, կառուցեց սոցիալիզմ, պաշտպանեց այն թշնամու դեմ մղված ծանրագույն գոտեմարտերում։ Ամեն ինչ հաղթահարեց, ամեն մի փորձության դիմացավ և ամեն ինչի տոկաց։ Նա այսօր էլ ընթանում է զարգացող սոցիալիզմի, հեղափոխական վերակառուցման ավանգարդում։ Փա՜ռք նրան ու մեծ պատիվ։

Մեր լենինյան կուսակցությունը ստեղծվել ու զարգացել է որպես բան-

վոր դասակարգի մարտական ակտիվ ջոկատ: Բանվոր դասակարգից է նա առել վստահություն, հաստատակամություն, կարգապահություն, տոկունություն հզոր ուժը սոցիալիզմի իդեալների համար մղած պայքարում, կյանքի իմաստուն և հումանիստական ըմբռնումը: Եվ հիմա, լինելով ամբողջ ժողովրդի կուսակցությունը, նա պահպանում է գրոհող և արարող դասակարգի այդ լավագույն հատկանիշները: Այսօր և սոցիալիզմի պատմության բոլոր փուլերում:

Մեր պատմության գլխավոր որոշիչ իմաստն այն է, որ բոլոր 70 տարիներին մեր ժողովուրդը ապրել և աշխատել է կուսակցության ղեկավարությամբ հանուն սոցիալիզմի, հանուն ավելի լավ ու արդար կյանքի: Դա արարող ժողովրդի, ստեղծարար ժողովրդի ճակատագիրն է:

II. ԶԱՐԳԱՑՈՂ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Ընկերնե՛ր: Վերակառուցման անհրաժեշտության մասին հետևությանը մեզ հանգեցրին հրատապ և անհետաձգելի պահանջմունքները: Բայց մենք ինչքան խորամուխ էինք լինում մեր պրոբլեմների մեջ, ըմբռնում դրանց իմաստը, այնքան պարզ էր դառնում, որ վերակառուցումը ունի նաև ավելի լայն հասարակական-քաղաքական ու պատմական համատեքստ:

Վերակառուցումը ոչ միայն ազատումն է նախորդ ժամանակաշրջանի լճացման վիճակից ու պահպանողականությունից, թույլ տրված սխալների ուղղումն է, այլև հասարակական կազմակերպման պատմականորեն սահմանափակ, իրենց սպառած հատկանիշների ու աշխատանքի մեթոդների հաղթահարումը: Վերակառուցումը սոցիալիզմին ամենաժամանակակից ձևերի հաղորդումն է, որոնք համապատասխանում են գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններին ու պահանջմունքներին, սովետական հասարակության ինտելեկտուալ առաջադիմությանը: Դա հասարակության հեղափոխական նորացման համեմատաբար տևական պրոցես է, որն ունի իր տրամաբանությունը և փուլերը:

Լենինը սոցիալիզմի պատմական խնդիրը համարում էր այն, որ երկար տարիների աշխատանքով նախապատրաստվի անցումը կոմունիզմի: Հեղափոխության առաջնորդը բարձր էր գնահատում Մարքսի և Էնգելսի ունակությունը «արտակարգ խնամքով... վերլուծել հատկապես անցման ձևերը, որպեսզի նայած յուրաքանչյուր առանձին դեպքի կոնկրետ պատմական առանձնահատկություններին, հաշվի առնի, թե տվյալ անցման ձևը ինչից դեպի ինչն է, անցում հանդիսանում»: Մի խոսքով, մեր ուսուցիչները բազմիցս զգուշացրել են, որ նոր հասարակության կառուցման ուղին անցումների երկար շարք է:

Մենք բոլոր հիմքերն ունենք վերակառուցումը դիտելու որպես մեր հասարակության առաջադիմության որոշակի պատմական փուլ: Եվ պատասխանելով Լենինի «ինչից դեպի ինչն» երբ մենք անցնում հարցին՝ պետք է ասել միանգամայն որոշակիորեն. մեզ անհրաժեշտ է սոցիալիզմին հաղորդել նոր որակ, ինչպես ասում են, երկրորդ շնչառություն, իսկ դրա համար իրականացնել հասարակության կյանքի բոլոր՝ ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր կողմերի խոր նորացում, առավել լրիվ չափով բացահայտել մեր կարգերի հումանիստական բնույթը:

Վերակառուցման նպատակն է տեսականորեն և գործնականորեն լիովին վերականգնել սոցիալիզմի լենինյան կոնցեպցիան, որտեղ անառարկելի առաջնությունը պատկանում է աշխատավոր մարդուն՝ նրա իդեալներով, շահերով հանդերձ, էկոնոմիկայում, սոցիալական ու քաղաքական հարաբերություններում, մշակույթի բնագավառում եղած հումանիստական արժեքներին:

Հեղափոխական մաքրման և վերածնման մեր հույսը անհատի, մարդկային գործոնի ակտիվացման միջոցով սոցիալիզմի հսկայական սոցիալական ռեսուրսները բացահայտելն է: Վերակառուցման շնորհիվ սոցիալիզմը կարող է ու պետք է լրիվ չափով իրացնի իր՝ որպես ռեալ հումանիզմի, մարդուն ծառայող ու նրան վեհացնող կարգերի, հնարավորությունները: Դա հասարակություն է մարդկանց համար՝ նրանց ստեղծագործական աշխատանքի բար-

գավաճման, բարօրության, առողջության, ֆիզիկական և հոգևոր զարգացման համար, հասարակություն, որտեղ մարդն իրեն լիիրավ տեր է զգում և իրականում այդպիսին է:

Վերակառուցման բախտը որոշում են հասարակության զարգացման երկու հիմնական պրոբլեմներ: Դա ամբողջ հասարակական կյանքի դեմոկրատացումն է և արմատական տնտեսական ռեֆորմը:

Շարունակելով Հոկտեմբերի գործը՝ վերակառուցումը որպես առաջնային խնդիր առաջադրեց սոցիալիստական դեմոկրատիայի հետագա խորացումն ու զարգացումը:

Հասարակության դեմոկրատացումը վերակառուցման հոգին է, և թե հենց վերակառուցման, թե՛, կարելի է առանց չափազանցության ասել, ամբողջությամբ վերցրած սոցիալիզմի ապագան կախված են նրանից, թե ինչպես այն կընթանա: Դա քաղաքականության մեջ և էկոնոմիկայում կատարվող վերափոխումների ամուր երաշխիքն է, որը բացառում է ամեն մի հետընթաց շարժում:

Այն վերափոխումները, որ այժմ կատարվում են երկրում, թերևս սոցիալիստական դեմոկրատիզմի զարգացման ուղղությամբ ամենախոշոր քայլն են Հոկտեմբերից հետո:

Վերակառուցելով մեր տնտեսական և քաղաքական սիստեմը, մենք պարտավոր ենք ստեղծել, նախ, պետական և հասարակական գործերի լուծման մեջ բոլոր աշխատավորների ռեալ ներգրավման հուսալի և ճկուն մեխանիզմ: Երկրորդ, մարդկանց գործնականորեն սովորեցնել ապրել խորացող դեմոկրատիայի պայմաններում, ընդլայնել և ամրապնդել մարդու իրավունքները, բարձրացնել մասսաների ժամանակակից քաղաքական կուլտուրան: Այլ կերպ ասած՝ սովորեցնել և սովորել դեմոկրատիա:

Նշելով մեր հեղափոխության 70-ամյակը, մտորելով ապագայի մասին, մենք պետք է ավելի սևեռուն նայենք, թե ինչպես է ընթանում հասարակության դեմոկրատացման պրոցեսը, թե ինչն է խանգարում դրան: Դժվարությունններն ու հակասությունները այստեղ շատ են ու երբեմն անսպասելի, գործը գլուխ չի գալիս առանց հնի, իր դարն ապրածի դեմ նորի, առաջավորի պայքարի: Կա որոշակի անվստահություն ու անվճռականություն:

Հոկտեմբերին հաջորդած առաջին օրերին Լենինը նշում էր, որ բանվորներն ու գյուղացիները դեռևս «երկչոտ են», դեռևս բավականաչափ վճռական չեն, դեռ չեն ընտելացել այն բանին, որ հենց իրենք պետք է իրենց ձեռքը վերցնեն կառավարման բոլոր լծակները: «Սակայն հենց նրանով է ուժեղ, նրանով է կենսունակ, նրանով է անհաղթելի 1917 թվականի Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը,— գրել է Լենինը,— որ նա արթնացնում է այդ հատկությունները, խորտակում է բոլոր հին արգելքները, կտրատում է հնացած կապանքները, դուրս է բերում աշխատավորներին դեպի նոր կյանքի ինքնուրույն ստեղծագործության ճանապարհը»:

Հիմա էլ ենք մենք տեսնում, թե մարդիկ որքան դժվարությամբ են ընտելանում նոր իրադրությանը, ապրելու և բոլոր հարցերը դեմոկրատական մեթոդներով լուծելու հնարավորությանն ու անհրաժեշտությանը: Շատերն առայժմ «երկչոտ են», գործում են հետ նայելով, վախենում են պատասխանատվությունից, դեռևս գերի են հնացած կանոններին ու հրահանգներին: Խնդիրն այն է, որ մարդկանց ինքնուրույնության ու պատասխանատվության ճաշակ պատվաստվի ցանկացած մասշտաբի արտադրական ու հասարակական գործերի նկատմամբ մոտեցման հարցում, զարգացվի ինքնակառավարումը որպես ժողովրդի իշխանություն, որն իրականացվում է հենց ժողովրդի կողմից և ի շահ ժողովրդի:

Ինքնակառավարման զարգացումը պետք է տեղի ունենա նախ և առաջ սովետների միջոցով, որոնք պետք է, կուսակցության մտահղացումների համաձայն, լիովին արդարացնեն լիազոր և որոշող մարմինների իրենց դերը: Վերջին ժամանակներս բոլոր մակարդակներում սովետների իրավունքներն ու հնարավորությունները էապես ընդլայնվել են: Այդ պրոցեսը այսուհետև էլ կշարունակվի: Ուրեմն սովետները կզորեղանան, կխորանա սովետական դեմոկրատիան:

Մենք սկսել ենք կատարելագործել ընտրական համակարգը: Այս տարվա

հունիսին անցկացված ընտրությունները մեզ համոզեցին նոր մոտեցումների ճշտության ու արդյունավետության։ Դրանք ցույց տվեցին ժողովրդի քաղաքական աճած ակտիվությունը, մարդկանց շահագրգռությունը, որ սովետների մեջ ընտրվեն աշխատավորների իրոք լավագույն ներկայացուցիչները, թեև այս անգամ էլ ամեն ինչ չանցավ առանց ձևականության ու կազմակերպամոլության։

Վերակառուցումը, դեմոկրատիայի զարգացումը թույլ են տալիս ամբողջ հզորությամբ միացնել արհմիությունների, կոմերիտմիության, մյուս հասարակական կազմակերպությունների, այդ թվում նաև վերջին տարիներս ծնված այնպիսի կազմակերպությունների եռանդը, հնարավորություններն ու իրավունքները, ինչպիսիք են պատերազմի ու աշխատանքի վետերանների համամիութենական խորհուրդը, կինխորհուրդները, կուլտուրայի սովետական ֆոնդը, Վ. Ի. Լենինի անվան մանկական ֆոնդը։ Անհրաժեշտ է, որ նրանց ամենօրյա գործունեությունը կապված լինի կենսականորեն կարևոր խնդիրների լուծման հետ, արտացոլի աշխատավորների լայն զանգվածների շահերը։

Նոր, հուսադրող շատ բան է ի հայտ եկել աշխատավորական կոլեկտիվներում, ըստ բնակության վայրի տարվող աշխատանքում։ Բացվում է օգտակար նախաձեռնության լայն ասպարեզ, որպեսզի բոլոր կենսական հարցերը լուծվեն օպերատիվ կերպով, առանց քաշքշուկի։

Երկրում ծավալվող նոր պրոցեսները նորովի են առաջադրում նաև ընդհանուր, քաղաքական ու իրավական կուլտուրայի, ես կասեի՝ սոցիալիստական դեմոկրատիզմի կուլտուրայի հարցերը։ Հենց այդ կուլտուրայի պակասի հետ են մեծապես կապված այնպիսի արատներ, ինչպիսիք են բյուրոկրատիզմն ու իշխանության չարաշահումը, պաշտոնամեծարությունը, անտնտեսվարությունն ու անպատասխանատվությունը։ Սոցիալիստական դեմոկրատիզմի իսկական կուլտուրայի համար ընդունելի չէ ո՛չ հրամայական, «սեղմման» ոճը, ո՛չ կազմակերպական հեղհեղուկությունը, գործի փոխարեն դատարկախոսությամբ զբաղվելը։ Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը խորթ են սոցիալիզմին։ Կասկածից ենթակա չէ նաև մեկ այլ բան՝ որքան լայն ու խորն է դեմոկրատիան, այնքան մեծ ուշադրություն են իրենց նկատմամբ պահանջում սոցիալիստական օրինականությունն ու իրավակարգը, այնքան շատ են մեզ պետք կազմակերպվածությունն ու գիտակցական կարգապահությունը։

Դեմոկրատիայի կուլտուրան չի կարող սահմանափակվել քաղաքականության ոլորտով։ Այն պետք է ներթափանցի մարդկային հարաբերությունների բոլոր ոլորտները։ Մենք ելնում ենք այն բանից, որ սոցիալիզմը մարդկանց դատողությունների, փոխհարաբերությունների, գործունեության մեծացող բազմազանության հասարակություն է։ Յուրաքանչյուր մարդ ունի իր սոցիալական փորձը, գիտելիքների, կրթվածության իր մակարդակը, տեղի ունեցողի ընկալման իր առանձնահատկությունները։ Այստեղից էլ հսկայական դիապազոնի կարծիքներ, համոզմունքներ, գնահատականներ, որոնք, բնականաբար, պահանջում են ուշադիր հաշվի առնել, համադրել։ Մենք հանդես ենք գալիս հասարակական կարծիքի բազմազանության, հոգևոր կյանքի հարստության օգտին։ Մենք վախենալու բան չունենք հասարակական զարգացման դժվարին պրոբլեմները բացահայտորեն առաջադրելուց ու լուծելուց, քննադատելուց ու վիճելուց։ Նման պայմաններում է հենց ծնվում ճշմարտությունը, ձևավորվում են ճիշտ լուծումները։ Սոցիալիստական դեմոկրատիան պետք է ամբողջովին ծառայի սոցիալիզմին, աշխատավոր մարդկանց շահերին։

Ընկերնե՛ր, բոլոր ուղղություններում արագացված առաջընթացի ամուր հիմք կարող է ստեղծվել միայն էկոնոմիկայի մեջ արմատական փոփոխությունների բազայի վրա։ Ասենք, բուն վերակառուցումն էլ լրիվ ուժ կհավաքի միայն այն ժամանակ, երբ խորապես ընդգրկի ժողովրդական տնտեսությունը։ Իսկ դա իր հերթին հենվում է տնտեսական մեխանիզմի, էկոնոմիկայի կառավարման ամբողջ համակարգի խոր վերափոխումների վրա։

Երկրում սկսված արմատական տնտեսական ռեֆորմի նպատակն է մոտակա երկու-երեք տարում ապահովել անցումը կառավարման չափազանց կենտրոնացված, հրահանգչական համակարգից դեմոկրատական, առավելապես տնտեսագիտական մեթոդների, ցենտրալիզմի ու ինքնակառավարման լավագույն զուգորդման վրա հիմնված համակարգի։ Այն ենթադրում է միավորումների ու ձեռնարկությունների ինքնուրույնության կտրուկ ընդլայնում, լրիվ տնտհաշվարկի ու ինքնաֆինանսավորման նրանց փոխադրում, դրա համար անհրաժեշտ բոլոր իրավունքներով աշխատավորական կոլեկտիվների օժտում։

Տնտեսական ռեֆորմը արդեն միայն պլաններ ու մտադրություններ չէ և ոչ էլ, առավել ևս, վերացական տեսական դատողություններ։ Այն ամուր և խոր կերպով մտնում է կյանք։ Այսօր արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության զգալի թվով միավորումներ ու ձեռնարկություններ աշխատում են ինքնաֆինանսավորման ու ինքնածախսածածկման սկզբունքներով։ Եկող տարվա սկզբից այս պայմաններով կաշխատեն արդյունաբերական արտադրանքի 60 տոկոսը թողարկող ձեռնարկությունները։ Ուժի մեջ կմտնի պետական ձեռնարկության (միավորման) մասին օրենքը։

Այս ամենն արդեն անդրադառնում է տնտեսավարման պրակտիկայի վրա։ Կոլեկտիվներում նկատելիորեն աճում է հետաքրքրությունը աշխատանքի ֆինանսատնտեսական արդյունքների նկատմամբ։ Սկսում են ինչպես հարկն է հաշվել ծախսումներն ու արդյունքները, տնտեսել մեծ ու փոքր գործերում, գտնել պրոբլեմների առավել արդյունավետ լուծում։ Այսօր մեկ անգամ ևս մենք պետք է վճռականորեն ասենք՝ կուսակցությունը տնտեսական ռեֆորմների ընդունած սկզբունքներից ոչ մի նահանջ թույլ չի տա։ Նախատեսված բոլոր վերափոխումները պետք է լիովին իրականացվեն և կիրականացվեն։

Տնտեսական ռեֆորմն ու ամբողջությամբ վերցրած վերակառուցումը ակտիվորեն առաջին տեղ են մղում մարդուն։ Սոցիալական արդարությունը պահանջում է, որ մենք ավելի մեծ ուշադրություն նվիրենք անձի անհատական ընդունակությունների դրսևորմանը, բարոյապես ու նյութապես նշենք նրանց, ովքեր աշխատում են ավելի լավ ու ավելի շատ, օրինակ ցույց տալով ուրիշներին։

Իսկական տաղանդները, վառ անհատականությունները հասարակության անգին հարստությունն են, և նրանց մասին հարկավոր է հոգ տանել, բոլոր անհրաժեշտ պայմաններն ապահովել ստեղծագործելու և ապրելու համար։ Մենք ուզում ենք, որ ամենուրեք հարգեն յուրաքանչյուրի արժանապատվությունը, գիտելիքները, աշխատանքն ու ընդունակությունները։ Որպեսզի ազնիվ աշխատող, ստեղծագործող մարդը վստահ լինի, որ իր աշխատանքը պատշաճորեն կգնահատվի, որ ինքը կարող է միշտ ապացուցել իր ճշմարտացիությունը և պաշտպանություն գտնել, իսկ անբանի, գռփողի, բյուրոկրատի ու բռի մարդու տեղը ցույց կտան, ջրի երես կհանեն։ Այն դրական փոփոխությունները, որ այստեղ կատարվում են մեզանում, իսկ դրանք լայնորեն լուսաբանում են մասսայական ինֆորմացիայի միջոցները, արժանանում են աշխատավորների ջերմ պաշտպանությանը։

Այսօր առանձնապես անհանդուրժելի է գործի նկատմամբ անբարեխիղճ վերաբերմունքը։ Ժամանակակից գիտելիքներով ու տեխնիկայով զինված մարդը արտադրում է ավելի ու ավելի շատ արտադրանք, իսկ նրա աշխատանքը ավելի ու ավելի սերտորեն է կախված հանրային արտադրության հազարավոր այլ մասնակիցների գործունեությունից։ Նման պայմաններում անգամ մեկ բանվորի, ինժեների, գիտնականի անփութությունը կարող է չափազանց լուրջ հետևանքներ ունենալ, հղի է հասարակության համար հսկայական կորուստներով։

Առանձնապես կցանկանայինք ընդգծել մտավոր աշխատանքի, գիտության, տեխնիկայի ու հասարակության փոխգործակցության, գիտության ու գիտատեխնիկական առաջադիմության հումանիստական, բարոյաէթիկական ուղղվածության հարաճուն նշանակությունը։ Մենք հանդես ենք գալիս հօգուտ այն բանի, որ գիտության ու տեխնիկայի բոլոր նվաճումները ի սպաս դրվեն մարդուն, չխախտեն էկոլոգիական միջավայրը։ Մենք դաժան դաս ենք առնում այնպիսի ողբերգական իրադարձությունից, ինչպիսին Չեռնոբիլի ատոմակայանի վթարն էր։ Մենք հանդես ենք գալիս հօգուտ այն բանի, որ վերջ դրվի ռազմական նպատակներով գիտության օգտագործմանը։ Բարձրացնել սոցիալական պատասխանատվությունն ու պրոֆեսիոնալ ձեռնհասությունը, ստեղծագործական հատույցը՝ այսօր սա է ինժեներների ու գիտնականների, բժիշկների ու ուսուցիչների, գրականության ու արվեստի գործիչների պարտքը։

Վերականգնելով աշխատողների նյութական շահագրգռության իրավունք-

ները, միաժամանակ մեծացնելով ուշադրությունը դրա կոլեկտիվ ձևերի նկատմամբ, մենք չպետք է թույլ տանք սոցիալ-կուլտուրական և բարոյահոգեբանական խթանների թերագնահատում: Դրանք չափազանց կարևոր են կոլեկտիվիզմի, ընկերականության, սոցիալիստական ապրելակերպի հարաբերությունների նորմալ զարգացման, մարդկանց գիտակցության ու վարքագծի մեջ մեր՝ սովետական արժեքների հաստատման համար:

Ընկերնե՛ր, մենք արդարացիորեն ասում ենք, թե ազգային հարցը մեզանում լուծված է: Հեղափոխությունը ուղի հարթեց ազգերի ոչ միայն իրավական, այլև սոցիալ-տնտեսական իրավահավասարության համար, անչափ շատ բան անելով բոլոր հանրապետությունների ու ռեգիոնների, բոլոր ժողովուրդների տնտեսական, սոցիալական ու կուլտուրական զարգացումը հավասարեցնելու համար: Հոկտեմբերի մեծագույն նվաճումներից մեկը սովետական ժողովուրդների բարեկամությունն է: Այն ինքնատիպ եզակի երևույթ է համաշխարհային պատմության մեջ: Իսկ մեզ համար՝ սովետական պետության հզորության ու ամրության գլխավոր հենասյուներից մեկը:

Այսօր նշելով լենինյան ազգային քաղաքականության ակնառու նվաճումները, մեր երկրի ժողովուրդները խոր հարգանքի ու երախտագիտության տուրք են մատուցում ռուս մեծ ժողովրդին՝ նրա անշահախնդրության, իսկական ինտերնացիոնալիզմի, ազատ ու իրավահավասար հանրապետությունների սոցիալիստական միության ստեղծման, զարգացման ու ամրապնդման, սովետական երկրի բոլոր ժողովուրդների տնտեսական, սոցիալական ու կուլտուրական առաջադիմության գործում ներդրած անգնահատելի ավանդի համար:

Ուրեմն, ընկերներ, պահպանենք մեր մեծ ընդհանուր սեփականությունը՝ ՍՍՀՄ ժողովուրդների բարեկամությունը: Ուստի և երբեք չմոռանանք, որ մենք ապրում ենք բազմազգ մի պետությունում, որտեղ ամեն մի սոցիալ-տնտեսական, կուլտուրական, իրավական որոշում միշտ ուղղակիորեն ու անմիջականորեն շոշափում է նաև ազգային հարցը: Գործենք լենինաբար, առավելագույնս զարգացնենք յուրաքանչյուր ազգի, սովետական ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի պոտենցիալը:

Ազգային հարաբերությունները մեր երկրում կենդանի կյանքի կենդանի հարց են: Մենք պետք է առավելագույնս ուշադիր ու նրբանկատ լինենք այն բոլոր հարցերում, որ վերաբերում են մարդկանց ազգային շահերին կամ ազգային զգացմունքներին: Ապահովենք բոլոր ազգերի ու ազգությունների աշխատավորների ամենաակտիվ մասնակցությունը մեր բազմազգ հասարակության կյանքի բազմապիսի խնդիրների լուծմանը: Մենք մտադիր ենք մոտ ապագայում ավելի խորը վերլուծել ու քննարկել այդ հարցերը, հաշվի առնելով այն, ինչ երկրի կյանքում բերում է վերակառուցումը, դեմոկրատացումը, նրա զարգացման նոր փուլը:

ՍՍՀՄ ժողովուրդների բարեկամությունն ու համագործակցությունը մեզ համար սրբազան գործ է: Այսպես եղել է և այսպես կլինի: Դա համապատասխանում է լենինիզմի ոգուն, մեծ Հոկտեմբերի ավանդույթներին, մեր հայրենիքում բնակվող բոլոր ազգերի ու ազգությունների արմատական շահերին:

Ընկերնե՛ր, սովետական հասարակության անցումը որակապես նոր վիճակի, դեպի ապագա նրա ճեղքումը կարող է կատարվել միայն լայն ճակատով, որը ներառի նաև սոցիալիզմի հոգևոր ոլորտը՝ գիտությունն ու կրթությունը, գրականությունն ու արվեստը, սովետական ժողովրդի սոցիալական ու բարոյական արժեքների ամբողջ ընդհանրությունը: Հոգևոր կուլտուրան ոչ միայն հասարակության զարդն է, այլև նրա կենսապահովման ոլորտը, հասարակության մտավոր ու կուլտուրական պոտենցիալը: Դա առեն նրա սոցիալական ամրությունը լեգիրացնող նյութ է և նրա դինամիկության կատալիզատորը:

Մենք պետք է ավելի բարձրացնենք սոցիալիստական կուլտուրայի հեղինակությունը: Գիտնականներն ու գյուտարարները, գրողներն ու ժուռնալիստները, նկարիչները, արտիստները, ուսուցիչները՝ կուլտուրայի ու կրթության տարբեր ոլորտների բոլոր աշխատողները կոչված են լինելու վերակառուցման առաջամարտիկներ: Կուսակցությունը ակնկալում է մեր մտավորականության քաղաքացիական ու սոցիալական ակտիվ դիրքորոշում:

Սովետական ժողովուրդը դարձել է լուսավորյալ ժողովուրդ, որի մասին անցյալի մեծ լուսավորիչները երազել միայն կարող էին: Բայց ինքնահանգստացումն այստեղ էլ է անթույլատրելի: Մեր նվաճումները չպետք է մոռանալ տան այն խնդիրների վիթխարիությունն ու պատասխանատվությունը, որ պետք է լուծվեն այսօր: Մենք տեսնում ենք, որ կրթության համակարգը շատ բաներում դադարել է բավարարել արդի պահանջմունքները: Դպրոցներում ու բուհերում ուսուցման որակը, բանվորների ու մասնագետների պատրաստումը ամենևին էլ լիովին չեն համապատասխանում կյանքի պահանջներին:

Անհրաժեշտ է լուրջ ցատկ կատարել դեպի առաջ, այս ոլորտում էլ արմատական փոփոխությունների հասնել: Հենց այսպես է կուսակցությունը մոտենում միջնակարգ և պրոֆեսիոնալ կրթության ռեֆորմին, բարձրագույն դպրոցի վերակառուցմանը: ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեն որոշել է իր պլենումներից մեկում քննարկել կրթության հարցերի հասունացած պրոբլեմները:

Սրանք են, ընկերներ, մեր ստրատեգիական խնդիրները, որ մենք պետք է լուծենք սոցիալիստական հասարակության կյանքի բոլոր կողմերի հեղափոխական վերակառուցման ընթացքում:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի ապրիլյան պլենումից հետո երկուսուկես տարի է անցել: Ի՞նչ է մեզ հաջողվել անել: Ի՞նչ բնագծում ենք մենք գտնվում: Կարծում եմ, որ նման հարցերը թե՛ տեղին են, թե՛ անխուսափելի այսօրվա հանդիսավոր նիստում:

Այս առումով ՍՄԿԿ Կենտկոմի օրերս ավարտված պլենումում արված ընդհանուր հետևությունն այսպիսին է. մենք բեկումնային պահ ենք ապրում: Հիմնականում ավարտված է վերակառուցման աշխատանքի առաջին փուլը: Երկրի վիճակի և զարգացման հեռանկարների խոր վերլուծության հիման վրա մշակվել է վերակառուցման կոնցեպցիան: Երկրում ստեղծվել է քաղաքական-բարոյահոգեբանական նոր իրադրություն: Կուսակցությանը հաջողվել է բարձրացնել մարդկանց շահագրգռությունը հասարակական գործերի նկատմամբ, նրանց ակտիվությունը, մեծացնել պահանջկոտության, քննադատության ու ինքնաքննադատության, հրապարակայնության մակարդակը, նախադրյալներ ստեղծել մարդկանց մտածողության ու տրամադրությունների մեջ ռեալ փոփոխությունների համար:

Գլխավորը, որ այս փուլում բնորոշ է սովետական մարդկանց մեծամասնության դիրքորոշմանը, վերակառուցման պաշտպանությունն է, այն բանի պահանջը, որ նա անշեղորեն առաջ ընթանա: Բանվորները, կոլտնտեսականները, մտավորականությունը ըմբռնումով են վերաբերվում աշխատանքային կարգապահությունը, աշխատանքի արդյունավետությունը, որակը բարձրացնելու անհրաժեշտությանը: Գործարաններում ու կառույցներում, կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում, գիտահետազոտական կազմակերպություններում աշխատանքի կազմակերպման և վարձատրության նոր ձևերի լարված որոնում է տեղի ունենում: Մարդիկ այժմ ավելի պահանջկոտ են դառնում թե՛ իրենց, թե՛ ղեկավարների, մասնագետների նկատմամբ, վճռականորեն հանդես են գալիս անտնտեսվարության ու անպատասխանատվության դեմ: Աշխատավորների քաղաքացիական այդ դիրքորոշումը մենք բարձր ենք գնահատում, դա համարում վերակառուցման կուսակցության կուրսի նրա անբեկբեկելի և ծանրակշիռ պաշտպանությունը:

Հիմքեր կան խոսելու նաև պրակտիկ գործերում, նախ և առաջ սոցիալ-տնտեսական ոլորտում որոշ դրական տեղաշարժերի մասին: Արագացել են արտադրության աճի տեմպերը: Որակական փոփոխություններ են նկատվել էկոնոմիկայում, իրականացվում են գիտատեխնիկական խոշորագույն ծրագրեր, արդիականացվում է հայրենական մեքենաշինությունը: Սկսել է ավելի հաստատաքայլ զարգանալ գյուղատնտեսությունը, հատկապես անասնապահությունը:

Դուք բոլորդ գիտեք, ընկերներ, թե այս տարի եղանակի ինչպիսի աննպաստ պայմաններ էին ստեղծվել երկրի շրջանների մեծ մասում: Եվ այնուամենայնիվ, մեզ հաջողվեց հավաքել ավելի քան 210 միլիոն տոննա հացահատիկի բերք: Դա մեր ժողովրդի, նրան նոր ձևով աշխատելու ոտքի հանած կուսակցության հսկայական ջանքերի արգասիքն է:

Էկոնոմիկայի սկսված առողջացումը հնարավորություն է տվել ձեռնա-

մուխ լինել սոցիալական ոլորտում խոշոր միջոցառումների իրականացմանը։ Նկատելիորեն աճել են բնակարանային շինարարության մասշտաբները, ընդլայնվում է սպասարկման ոլորտը։ Աճում են աշխատավորների եկամուտները։ Բարձրացվել է ուսուցիչների ու բժիշկների աշխատավարձը։ Խոշոր ծրագրեր են իրականացվում բնակչության կրթության ու բուժսպասարկման ասպարեզում։

Եվ այնուամենայնիվ՝ սա միայն սկիզբն է։ Այժմ մենք կարող ենք խոսել վերակառուցման նոր փուլ թևակոխելու մասին, երբ մեր ամբողջ քաղաքականությունը, մեր բոլոր որոշումները կփոխարկվեն կոնկրետ գործերի, կմարմնավորվեն կյանքում։ Դա պահանջում է ամբողջ ժողովրդի՝ բանվոր դասակարգի, գյուղացիության, մտավորականության, մեր բոլոր կադրերի հսկայական ջանքերը։ Հիմա արդեն ինքը՝ կյանքը կստուգի մեր գաղափարները, պլանները, աշխատանքի մոտեցումներն ու մեթոդները։

Այսօր ամեն ինչում զգացվում է կյանքի մեծացող լարվածությունը։ Բայց դա արարման, ակտիվ աշխատանքի, քաղաքական ու մտավոր գործունեության լարվածություն է։ Լավ լարում է, ընկերնե՛ր, մոբիլիզացնող։

Կցանկանայի ընդգծել, որ այս տեսակետից առավել բարդ, վճռական, որոշ իմաստով բախտորոշ կլինի առաջիկա երկու, գուցեև՝ երեք տարին։ Նախ և առաջ այն պատճառով, որ հարկավոր կլինի միաժամանակ խոշորամասշտաբ խնդիրներ լուծել թե՛ էկոնոմիկայում, թե՛ սոցիալական ոլորտում, թե՛ պետական ու հասարակական կառավարման վերակառուցման գործում, թե՛ գաղափարախոսության ու կուլտուրայի բնագավառում։

Էկոնոմիկայում անհրաժեշտ է կառուցվածքային խոր տեղաշարժեր իրականացնել, բեկման հասնել գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման գործում, կատարել հիմնականում տնտեսական մեխանիզմի վերակառուցում և, այսպիսով, վճռական քայլ անել ժողովրդական տնտեսությունը ինտենսիվացման ռելսերի փոխադրելու ճանապարհին։

Առաջիկա ժամանակաշրջանի բարդությունը նաև այն է, որ վերափոխումները կշոշափեն մարդկանց ավելի ու ավելի մեծ զանգվածների, սոցիալական խմբերի ու բնակչության խավերի, բոլոր կադրերի շահերը։ Մենք վստահ ենք, որ երկրում տիրող իրադրությունը այսուհետև էլ կորոշեն աշխատավորների կողմից վերակառուցման լայն պաշտպանությունը, անհրաժեշտ փոփոխությունների, վերակառուցման եռանդուն շարունակման խոր ըմբռնումը, չնայած այդ ճանապարհին եղած հայտնի դժվարություններին։

Բայց սխալ կլիներ չտեսնել պահպանողական ուժերի դիմադրության ու բռշակի ուժեղացումը, որոնք վերակառուցման մեջ սպառնալիք են տեսնում իրենց շահերի ու շահադիտական նպատակների համար։ Եվ դա դրսևորվում է ոչ միայն կառավարման այս կամ այն օղակում, այլև աշխատավորական կոլեկտիվներում։ Հազիվ թե կասկած հարուցի նաև այն, որ պահպանողականության ուժերը չեն խորշի օգտվելու ամեն մի դժվարությունից, որպեսզի փորձեն վարկաբեկել վերակառուցումը, աշխատավորության դժգոհությունն առաջ բերել։ Ոմանք արդեն այսօր են նախընտրում հաշվարկել վրիպումները, փոխանակ թևքերը քշտած պայքարեն թերությունների դեմ, նոր լուծումներ որոնեն։ Ընդ որում, իհարկե, ոչ ոք չի ասում, թե ինքը դեմ է վերակառուցմանը։ Ոչ, ավելի շուտ նա հանդես է գալիս որպես նրա դժվարությունների դեմ պայքարող մարտիկ, գաղափարական հիմքերի պաշտպան, որոնք իբր կարող են սասանվել մասսաների աճող ակտիվության հետևանքով։

Բայց որքան կարելի է, ընկերներ, մեզ վախեցնել ամեն տեսակ դժվարություններով։ Իհարկե, դժվարություններն անխուսափելի են ցանկացած գործում, առավել ևս՝ նոր։ Բայց տեղում դոփելու, լճացման և անտարբերության հետևանքները շատ ավելի նշանակալի են ու թանկ են նստում, քան այն դժվարությունները, որոնք մի որոշ ժամանակ առաջանում են հասարակական կյանքի նոր ձևերի ստեղծագործական կերտման պրոցեսում։

Հարկավոր է սովորել ճանաչել, ջրի երես հանել, չեզոքացնել վերակառուցման հակառակորդների, նրանց խորամանկումները, ովքեր արգելակում են գործը, առաջը բար են գցում, չարախնդում են դժվարությունների ու անհաջողությունների առթիվ, ովքեր ձգտում են մեզ քաշել հետ՝ դեպի անցյալը։ Մենք չպետք է ենթարկվենք նաև չափազանց փութաջանների ու անհամբերների ճնշմանը, նրանց, ովքեր չեն ուզում հաշվի նստել վերակառուցման օբյեկտիվ տրամաբանության հետ, դժգոհություն են հայտնում վերափոխումների դանդաղ, ինչպես նրանք են կարծում, տեմպերից, այն բանից, որ դրանք իբր արագորեն անհրաժեշտ պտուղներ չեն տալիս։ Պետք է որ պարզ լինի՝ չի կարելի ցատկել-անցնել փուլերի վրայով և փորձել ամեն ինչ անել մի հարվածով։

Վերակառուցումը շարունակում է հեղափոխության գործը։ Եվ այսօր խիստ անհրաժեշտ է հեղափոխական տոկունության զենքին կատարելապես տիրապետելու կարողությունը։ Այդ տոկունությունը չի նշանակում տեղում նստել կամ լողալ հոսանքին համընթաց։ Դա իրադրությունը իրատեսորեն գնահատելու, դժվարություններից չերկնչելու, խուճապի չմատնվելու, ո՛չ հաջողություններից, ո՛չ էլ անհաջողություններից գլուխը չկորցնելու, ամեն օր, ամեն ժամ լարված ու նպատակասլաց աշխատելու, ամենուրեք և ամեն ինչում բուն կյանքի կողմից թելադրվող նպատակահարմար լուծումներ գտնելու, դրանք իրականացնելու ընդունակությունն է։

Այստեղից էլ՝ այն ամենի իրականացման համար, ինչ մենք նախանշել ենք, առաջադրված նպատակների ու խնդիրների իրականացման համար վստահ, հաստատակամ, նպատակասլաց աշխատանքի անհրաժեշտությունը։ Ի հայտ բերել, վերլուծել հակասությունները, հասկանալ դրանց բնույթը և այդ հիման վրա կառուցել քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, կազմակերպական ու գաղափարախոսական միջոցառումների համակարգ՝ այսպիսին պետք է լինի մեր մոտեցումը և ոչ թե այլ կերպ։

Ընկերնե՛ր, վերակառուցման հաջողությունը նախ և առաջ կախված է կուսակցության, յուրաքանչյուր կոմունիստի եռանդից, նպատակասլացությունից, օրինակի ուժից։

Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների պատմականորեն պատասխանատու այս պահին կոմունիստական կուսակցությունը համարձակորեն ու վճռականորեն պայքար սկսեց հասարակության նորացման համար, իր ուսերին առավ աշխատանքի ամենածանր բեռը։ Եվ մենք կարող ենք վստահորեն ասել, որ Հոկտեմբերի մեծ գործը՝ հեղափոխական վերակառուցման գործը, գտնվում է ամրակուռ ձեռքերում։ Կոմունիստները իրենց պարտքը ժողովրդի ու ժամանակի հանդեպ կկատարեն մեծ պատասխանատվությամբ։

Կուսակցական կազմակերպությունների, կուսակցական մարմինների ու կադրերի գործունեության արմատական բարելավումը դառնում է այսօրվա գլխավոր խնդիրը։ Հարկավոր է բեկման հասնել յուրաքանչյուր կուսակցական կազմակերպության գործունեության մեջ, ակտիվացնել յուրաքանչյուր կուսակցական կոմիտեի, յուրաքանչյուր կոմունիստի աշխատանքը։ Այնտեղ, որտեղ դա արդեն հաջողվել է անել, որտեղ կուսակցական ղեկավարները, կոմունիստները արթնացրել են մասսաների նախաձեռնությունն ու ինքնագործունեությունը, համարձակորեն բռնել դեմոկրատացման ու հրապարակայնության, տնտհաշվարկի, կոլեկտիվ կապալի արմատավորման ուղին, ասպարեզ են բացել աշխատանքի կազմակերպման ու խթանման, մարդկանց պահանջմունքների բավարարման նոր ձևերին, գործն առաջ է գնացել և գնացել է վճռականորեն։

Բայց մենք տեսնում ենք՝ մի շարք քաղաքներում, շրջաններում ու մարզերում և անգամ որոշ հանրապետություններում վերակառուցումը դեռ ինչպես հարկն է չի ծավալվել։ Եվ դա կուսակցական կոմիտեների ու նրանց ղեկավարների քաղաքական ու կազմակերպական դանդաղաշարժության, աննախաձեռնողության ուղղակի հետևանքն է։ Դա նույնպես հարկավոր է տեսնել։ Դրանք նույնպես մեր իրողություններն են։

Գործերի բարելավման համար առանձնակի պատասխանատվություն է ընկնում սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների վրա։ Ըստ էության նրանց են հանգում վերակառուցման բոլոր թելերը։ Հենց սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների նախաձեռնությունից է առաջին հերթին կախված վերափոխումների ընթացքը, մարդկանց մոբիլիզացնելու և ոգեշնչելու ունակությունը, աշխատանքում կոնկրետ բարելավման հասնելու ունակությունը։ Մի խոսքով, ընկերներ, առանց բոլոր կուսակցական կազմակերպությունների կյանքի կտրուկ ակտիվացման մենք չենք կարող վերակառու-

ցում կատարել։ Ուստի՝ ավելի շատ գործարարություն, ավելի շատ դեմոկրատիզմ, ավելի շատ կազմակերպվածություն ու կարգապահություն։ Եվ այն ժամանակ մենք կկարողանանք լրիվ ընթացքի մեջ դնել վերակառուցումը, նոր ազդակներ հաղորդել զարգացող սոցիալիզմին։

III. ՄԵԾ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՆ ՈՒ ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

Ընկերնե՛ր, աշխարհն այնպիսին չէր լինի, ինչպիսին մենք հիմա տեսնում ենք, եթե չլիներ Ռուսաստանի մեծ հեղափոխությունը։ Մինչև համաշխարհային պատմության մեջ տեղի ունեցած այդ շրջադարձը ուժեղի ու հարուստի «իրավունքը», ինչպես և նվաճողական պատերազմները միջազգային հարաբերությունների սովորական նորմ էին։ Սովետական իշխանությունը, որի առաջին օրենսդրական ակտը նշանավոր հաշտության դեկրետն էր, պայքար մղեց իրերի այդպիսի կացության դեմ։ Սովետների երկիրը միջազգային պրակտիկայում մտցրեց այն, ինչը առաջ «մեծ քաղաքականության» սահմաններից դուրս էր. ժողովրդական ողջախոհությունն ու աշխատավոր զանգվածների շահերը։

Այն մի քանի տարիներին, երբ սովետական արտաքին քաղաքականությունը ղեկավարում էր Լենինը, նա ոչ միայն մշակում էր նրա ելակետային սկզբունքները, այլև ցույց էր տալիս, թե ինչպես պետք է դրանք կիրառել ամենաանսովոր և կտրուկ փոխվող իրադրության մեջ։ Իրականում, հակառակ նախնական ակնկալիքների, կապիտալիստական սիստեմի առավել «թույլ օղակի» կտրվելը ոչ թե «վերջին կռիվն» էր, այլ տևական ու բարդ պրոցեսի սկիզբ։

Սովետական պետության հիմնադրի մեծագույն ծառայությունն այն էր, որ նա ժամանակին տեսավ ռեալ հեռանկարը, որ նոր Ռուսաստանի առջև բացվում էր քաղաքացիական պատերազմի հաղթական ավարտի շնորհիվ։ Երկիրը, նրա կարծիքով, կարողացավ ստանալ ոչ միայն «դադար», այլև շատ ավելին՝ «նոր շերտ, երբ մեր հիմնական միջազգային գոյությունը կապիտալիստական պետությունների ցանցում նվաճված է»։ Եվ Լենինը վճռականորեն առաջարկեց նրանց հետ տևական «համակեցություն» սովորելու և սերտելու կուրսը։ Ի հակակշիռ ձախ ծայրահեղականության, նա հիմնավորեց հասարակական տարբեր կառուցվածք ունեցող պետությունների խաղաղ գոյակցության հնարավորությունը։

Քաղաքացիական պատերազմից հետո ընդամենը մեկուկես-երկու տարի պահանջվեց բանվորագյուղացիական պետությունը արտաքին քաղաքական մեկուսացումից դուրս բերելու համար։ Պայմանագրեր կնքվեցին սահմանակից երկրների, այնուհետև Գերմանիայի հետ Ռապալլոյում։ Սովետական հանրապետությունը դիվանագիտորեն ճանաչեցին Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Շվեդիան, կապիտալիստական այլ պետություններ։

Առաջին քայլերն արվեցին Արևելքի պետությունների՝ Չինաստանի, Թուրքիայի, Իրանի, Աֆղանստանի հետ իրավահավասար հարաբերությունների հաստատման ճանապարհին։

Այս ամենը սոսկ լենինյան արտաքին քաղաքականության ու դիվանագիտության առաջին հաղթանակներ չէին։ Դա ելք էր դեպի սկզբունքորեն նոր միջազգային զարգացման ուղի։ Հարթվեց մեր միջազգային քաղաքականության արմատական ուղղությունը, որ մենք իրավամբ անվանում ենք խաղաղության, պետությունների փոխշահավետ համագործակցության ու ժողովուրդների բարեկամության լենինյան կուրս։

Իհարկե, հետագայում մեր ամբողջ արտաքին քաղաքական աշխատանքը բաղկացած չէր միայն հաջողություններից ու նվաճումներից։ Եղան նաև վրիպումներ։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից թե՛ առաջ, թե՛ հետո միշտ չէ և ամեն ինչում չէ, որ հաջողվում էր օգտագործել ի հայտ եկած հնարավորությունները։ Հսկայական բարոյական հեղինակությունը, որով պատերազմից դուրս եկավ Սովետական Միությունը, մենք չկարողացանք իրացնել, որպեսզի համախմբեինք խաղաղասեր, դեմոկրատական ուժերը և կանգնեցնեինք «սառը պատերազմի» կազմակերպիչներին։ Միշտ չէ, որ մեր վերաբերմունքը համարժեք էր իմպերիալիզմի պրովոկացիոն գործողություններին։

Այո՛, ինչ-որ բան կարելի էր ավելի լավ անել, ավելի արդյունավետ գործել, այդուամենայնիվ, այս հանդիսավոր ժամին մենք կարող ենք հայտարարել. մեր քաղաքականության սկզբունքային գիծը անշեղորեն ընթացել է այն գլխավոր ուղղությամբ, որը մշակել ու հարթել է Լենինը, այսինքն՝ սոցիալիզմի բնույթին, դեպի խաղաղություն նրա սկզբունքային կողմնորոշմանը համապատասխան։

Վճռականորեն հենց դրա շնորհիվ հաջողվեց կանխել միջուկային պատերազմի սանձազերծումը, թույլ չտալ, որ իմպերիալիզմը շահի «սառը պատերազմը»։ Մենք մեր դաշնակիցների հետ մեկտեղ պարտության մատնեցինք «սոցիալիզմը հետ շպրտելու» իմպերիալիստական ստրատեգիան։ Իմպերիալիզմը ստիպված եղավ չափավորել համաշխարհային տիրապետության իր նկրտումները։ Նոր փուլում հենց մեր խաղաղասիրական քաղաքականության արդյունքների վրա մենք կարողացանք հենվել, նոր մոտեցումներ մշակելով նոր մտածողության ոգով։

Խաղաղ գոյակցության լենինյան կոնցեպցիան, բնականաբար, փոփոխություններ է կրել։ Սկզբում այն հիմնավորվում էր նախ և առաջ սոցիալիստական հեղափոխության երկրում նոր հասարակության կառուցման համար նվազագույն արտաքին պայմաններ ստեղծելու անհրաժեշտությամբ։ Բայց, լինելով հաղթանակած պրոլետարիատի դասակարգային քաղաքականության շարունակությունը, խաղաղ գոյակցությունը հետագայում և հատկապես միջուկային դարում վերածվեց ամբողջ մարդկության գոյատևման պայմանի։

Այդ ուղղությամբ էլ լենինյան մտքի զարգացման բնագիծ դարձավ ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1985 թվականի ապրիլյան պլենումը։ Ծավալուն ձևով արտաքին քաղաքական նոր կոնցեպցիա տվեց XXVII համագումարը։ Նրա ելակետը, ինչպես հայտնի է, հետևյալ գաղափարն է. չնայած արդի աշխարհի խոր հակասականությանն ու նրա մասերը կազմող պետությունների արմատական տարբերություններին, այն փոխկապակցված է, փոխադարձաբար կախված և իրենից մի որոշակի ամբողջականություն է ներկայացնում։

Դա պայմանավորված է աշխարհատնտեսական կապերի ինտերնացիոնալացմամբ, գիտատեխնիկական հեղափոխության համապարփակ բնույթով, ինֆորմացիայի ու հաղորդակցության միջոցների սկզբունքորեն նոր դերով, մոլորակի ռեսուրսների վիճակով, ընդհանուր էկոլոգիական վտանգով, զարգացող աշխարհի սոցիալական ճչացող պրոբլեմներով, որոնք շոշափում են բոլորի շահերը։ Բայց գլխավորը՝ մարդկային ցեղի գոյատևման պրոբլեմի ծագմամբ, քանի որ միջուկային զենքի հայտնվելն ու նրա գործադրման սպառնալիքը հարցականի տակ է դրել հենց նրա գոյությունը։

Այդպես հասարակական զարգացման շահերի գերակայության լենինյան գաղափարը ստացավ նոր իմաստ և նշանակություն։

Ապրիլյան պլենումից սկսած մենք բոլորին բավականաչափ հստակորեն ասացինք, թե մենք ինչպես ենք պատկերացնում դեպի ապահով, կայուն աշխարհ տանող շարժումը։ Մեր մտադրությունները և մեր կամքը արձանագրված են կուսակցության և ժողովրդի բարձրագույն քաղաքական համաժողովի՝ ՍՄԿԿ XXVII համագումարի որոշումներում, կուսակցության ծրագրի նոր խմբագրությունում, 1986 թվականի հունվարի 15-ի միջուկային զինաթափման ծրագրում, Դելիի դեկլարացիայում և այլ փաստաթղթերում, Սովետական Միության ղեկավար գործիչների պաշտոնական ելույթներում։

Սոցիալիստական ընկերակցության երկրների հետ համատեղ մենք Միավորված ազգերի կազմակերպությունում հանդես ենք եկել մի շարք խոշոր նախաձեռնություններով, այդ թվում միջազգային խաղաղության և անվտանգության համապարփակ համակարգ ստեղծելու նախագծով։ Վարշավայի պայմանագրի պետությունները ՆԱՏՕ-ին, Եվրոպայի բոլոր երկրներին դիմել են զինված ուժերը և սպառազինությունները մինչև խելամիտ բավարարության մակարդակ կրճատելու առաջարկությամբ։ Հրավիրել են երկու դաշինքների ռազմական դոկտրինների համեմատություն կատարել դրանց բացառապես պաշտպանողական ուղղվածություն տալու նպատակով։ Հանդես են եկել կոնկ-

րետ պլանով և ակտիվորեն ձգտում են հասնել քիմիական զենքի արգելման ու վերացման: Նախաձեռնություն են հանդես բերել սպառազինությունների կրճատման վերահսկման արդյունավետ մեթոդների կազմակերպման բնագավառում, ներառյալ տեղերում կատարվող տեսչական ստուգումը:

Մենք վճռականորեն հանդես եկանք ՄԱԿ-ի հեղինակության ամրապնդման օգտին, միջազգային հանրության կողմից նրան և նրա մարմիններին տրված իրավունքների լիարժեք և ներգործուն օգտագործման օգտին: Մեզանից կախված ամեն ինչ անում ենք, որպեսզի ՄԱԿ-ը՝ այդ ունիվերսալ մեխանիզմը, կարողանա իրավասու կերպով քննարկել և ապահովել բոլոր պետությունների շահերի հաշվեկշռի կոլեկտիվ որոնումը, արդյունավետորեն կատարել իր խաղաղասիրական պարտականությունները:

Ամենագլխավորն այն է, որ մեր կոնցեպցիան և խաղաղության հաստատուն կողմնորոշումը արտացոլում են գտել գործերում, միջազգային ասպարեզում մեր ամբողջ վարքագծում, արտաքին քաղաքական և դիվանագիտական աշխատանքի բուն ոճի մեջ, որը ներթափանցված է այնպիսի երկխոսության ձգտմամբ, որն անկեղծ է և ազնիվ, հաշվի է առնում փոխադարձ մտահոգությունները և համաշխարհային գիտության հետևությունները, առանց որևէ մեկի սեփական նպատակներին ծառայեցնելու կամ խաբելու փորձերի: Այնպես որ, այդ ավելի քան երկու տարին անցնելուց հետո մենք վստահորեն ասում ենք. քաղաքական նոր մտածողությունը սոսկ դեկլարացիա և կոչ չէ, այլ գործողության փիլիսոփայություն, եթե կուզեք՝ կյանքի փիլիսոփայություն է: Այն շարունակում է զարգանալ աշխարհի օբյեկտիվ պրոցեսների ընթացքի հետ մեկտեղ: Եվ այն արդեն գործում է:

Միջազգային զարգացման սկսված նոր փուլի իրադարձությունների թվում, որոնք այսօր արժանի են հիշատակման և կմնան պատմության մեջ, 1986 թվականի հոկտեմբերին Ռեյկյավիկում կայացած հանդիպումն է: Այն նոր մտածողությանը տվեց գործնական եռանդ, նրան թույլ տվեց ամրապնդվել ամենատարբեր հասարակական և քաղաքական շրջաններում, իսկ միջազգային քաղաքական կոնտակտները դարձրեց ավելի արդյունավետ:

Նոր մտածողությունը իր համամարդկային չափանիշներով, բանականության և բացախոսության կողմնորոշումով սկսել է ճանապարհ հարթել միջազգային գործերում, քանդելով մեր նախաձեռնությունների ու գործողությունների նկատմամբ եղած կասկածամտության և հակասովետիզմի ստերեոտիպերը:

Իհարկե, եթե չափենք այն խնդիրների մասշտաբներով, որ ժամանակակից մարդկությունը պետք է լուծի գոյատևումն ապահովելու համար, ապա դեռ անչափ քիչ բան է արված: Բայց սկիզբը դրված է, և վերափոխումների առաջին նշաններն առկա են: Դրա համոզիչ հաստատումներից մեկը միջին հեռահարության հրթիռների և օպերատիվ-տակտիկական հրթիռների շուրջը մոտ ժամանակներս Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ համաձայնագիր կնքելու պայմանավորվածությունն է:

Այդ համաձայնագրի կնքումը ունի ինքնուրույն մեծ նշանակություն. առաջին անգամ կվերացվեն մի ամբողջ կարգ միջուկային սպառազինություններ, առաջին ռեալ քայլը կարվի միջուկային զինանոցների ոչնչացման ուղղությամբ, գործնականորեն ցույց կտրվի, որ կարելի է ընթանալ այդ ուղղությամբ՝ ոչ ոքի վնաս չհասցնելով:

Դա, անտարակույս, նոր մտածողության կարևոր հաջողությունն է, խըստիվ պահպանելով հավասար անվտանգության սկզբունքը՝ փոխադարձաբար ընդունելի հանգուցալուծումներ գտնելու մեր պատրաստակամության արգասիքը:

Սակայն այդ համաձայնագրի հարցը հիմնականում լուծվեց դեռևս Ռեյկյավիկում, պրեզիդենտի հետ մեր երկրորդ հանդիպման ժամանակ:

ՍՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի ամենաբարձր ղեկավարների երրորդ և չորրորդ հանդիպումներից այսքան պատասխանատու ժամանակաշրջանում աշխարհը ավելի շատ բան է ակնկալում, քան սոսկ այն բանի ձևական արձանագրումը, ինչի մասին համաձայնության եկանք մեկ տարի առաջ, ակնկալում է ոչ միայն դիսկուսիայի շարունակություն: Շտապեցնում են նաև ժամանակը, զենքի կատարելագործման հարաճուն վտանգը, զենք, որը կարող է դուրս գալ վերահսկողությունից:

Ահա թե ինչու մենք այդ հանդիպումների ընթացքում հաստատակամորեն կձգտենք հասնել շոշափելի տեղաշարժի, կոնկրետ արդյունքների միջուկային զենքի վերացման արմատական հարցում՝ ստրատեգիական հարձակողական միջոցները կրճատելու և զենքի դուրսբերումը տիեզերք թույլ չտալու հարցում:

Այնուամենայնիվ, մենք ի՞նչ հիմքեր ունենք լավատեսության համար, համապարփակ անվտանգությունը իրոք հնարավոր համարելու համար: Դրա վրա արժե կանգ առնել:

Նշելով մեր հեղափոխության 70-ամյակը, որը չէր հաղթանակի, եթե տեսականորեն նախապատրաստված չլիներ, մենք այժմ էլ, համաշխարհային պատմության նոր բեկման ժամանակաշրջանում տեսականորեն մշակում ենք դեպի կայուն խաղաղություն առաջ ընթանալու հեռանկարները: Նոր մտածողության միջոցով մենք հիմնականում հիմնավորել ենք զինաթափման պայմաններում միջազգային անվտանգության համապարփակ համակարգի պահանջմունքն ու հնարավորությունը: Այժմ հարկավոր է ապացուցել դեպի այդ նպատակը գնալու և դրան մոտենալու անհրաժեշտությունն ու ռեալությունը: Բացահայտել այն ուժերի փոխգործողության օրինաչափությունները, որոնք պայքարում, հակասություններում, շահերի բախումներում կարող են տալ պահանջվող արդյունքը: Եվ այս կապակցությամբ մենք նախ և առաջ, և դարձյալ մեր լենինյան ուսմունքի դիրքերից, օգտվելով նրա մեթոդաբանությունից, պետք է մեզ դժվարին հարցեր տանք:

Առաջինը վերաբերում է իմպերիալիզմի բնույթին: Այստեղ, ինչպես հայտնի է, թաքնված է պատերազմի գլխավոր վտանգը: Հասարակարգի բնույթը, իհարկե, չի կարող փոփոխվել արտաքին պայմանների ազդեցությամբ: Բայց համաշխարհային զարգացման ներկա փուլում, աշխարհի փոխկախվածության և ամբողջականության նոր մակարդակում հնարավո՞ր է արդյոք այդ բնույթի վրա այնպիսի ներգործություն, որը շրջափակեր դրա առավել վտանգավոր դրսևորումները: Այլ կերպ ասած, կարելի՞ է արդյոք հույս ունենալ, թե ամբողջական աշխարհի օրինաչափությունները, որտեղ համամարդկային արժեքները գլխավոր գերակայություն ունեն, կկարողանան սահմանափակել կապիտալիստական սիստեմի եսակենտրոն, նեղ դասակարգային օրինաչափությունների ավերիչ գործողության ընդգրկումը:

Երկրորդ հարցը: Այն կապված է առաջինի հետ. ի վիճակի՞ է արդյոք կապիտալիզմը ռազմամոլությունից ազատվել, կարո՞ղ է արդյոք նա տնտեսապես գործել ու զարգանալ առանց դրա: Եվ ուտոպիական չէ՞ արդյոք Արևմուտքի երկրներին ուղղված մեր հրավերը նախապատրաստելու և զուգակցելու էկոնոմիկայի վերափոխադրման, այսինքն՝ խաղաղ ռելսերի վրա նրա փոխադրման ծրագրերը:

Երրորդ հարցը: Կարո՞ղ է արդյոք կապիտալիստական սիստեմը յոլա գնալ առանց նեոգաղութատիրության, որը նրա ներկայիս կենսաապահովման աղբյուրներից մեկն է: Այլ կերպ ասած, ի վիճակի՞ է արդյոք այդ սիստեմը գործելու առանց «երրորդ աշխարհի» հետ անհամարժեք փոխանակման, որը հղի է անկանխատեսելի հետևանքներով:

Եվ դրանց կողքին ևս մեկ հարց: Որքանո՞վ է իրատեսական այն հույսը, թե աշխարհի աղետալի վտանգի ըմբռնումը, իսկ դա, մենք գիտենք, թափանցում է նույնիսկ արևմտյան աշխարհի կառավարող ընտրախավի վերին ոլորտները, կվերածվի գործնական քաղաքականության, չէ որ որքան էլ ուժեղ լինեն բանականության փաստարկները, որքան էլ զարգացած լինի պատասխանատվության զգացումը, որքան էլ մեծ լինի ինքնապահպանման բնազդը, կան բաներ, որոնք ոչ մի կերպ չի կարելի թերագնահատել, և որոնք կանխորոշվում են տնտեսական, իսկ հետևաբար նաև դասակարգային շահով:

Այլ կերպ ասած, խոսքն այն մասին է, թե կապիտալիզմը կկարողանա՞ արդյոք հարմարվել միջուկազերծ և զինաթափված աշխարհի պայմաններին, նոր, արդարացի տնտեսակարգի պայմաններին, երկու աշխարհների հոգևոր արժեքների ազնիվ համադրման պայմաններին: Դրանք բնավ էլ պարապ հարցեր չեն: Դրանց պատասխանից է կախված, թե ինչպես կզարգանան պատմական իրադարձությունները առաջիկա տասնամյակներում:

Բայց բավական է առաջադրել թեկուզ միայն այս հարցերը խնդրի ամ-

բողջ լրջությունը տեսնելու համար։ Պատասխանները կտա կյանքը։ Իսկ միջուկազերծ և անվտանգ աշխարհի բուն ծրագրի ճշտությունը կստուգվի ոչ միայն դրա գիտական հիմնավորման անթերիությամբ։ Այն կստուգվի իրադարձությունների ընթացքով, որը ենթակա է ամենատարբեր և նոր ուժերի ներգործությանը։

Եվ արդեն ստուգվում է։ Եվ այստեղ մենք նույնպես հավատարիմ ենք լենինյան ավանդույթին, լենինիզմի բուն էությանը. այն է՝ տեսության և պրակտիկայի օրգանական միասնություն, մոտեցում տեսությանը՝ որպես պրակտիկայի գործիքի և պրակտիկային՝ որպես տեսության ճշմարտացիության ստուգիչ մեխանիզմի։ Մենք այդպես էլ գործում ենք, նոր մտածողությունը փոխադրելով արտաքին քաղաքական գործունեության մեջ, այն շտկելով, ճշգրտելով ռեալ քաղաքականությունից ստացված փորձով։

Այսպիսով, մենք ինչի՞ վրա ենք հույս դնում, գտնելով, որ անվտանգ աշխարհը հարկ կլինի կառուցել կապիտալիստական երկրների հետ միասին։

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանը տվեց այն հակասությունների խոր վերափոխության վկայություններ, որոնք կանխորոշում էին համաշխարհային էկոնոմիկայի և քաղաքականության գլխավոր պրոցեսները։ Ես նկատի ունեմ նախ և առաջ դրանց այնպիսի զարգացումը, որն անցյալում անողոքաբար հանգեցնում էր պատերազմի, համաշխարհային պատերազմների հենց կապիտալիստական պետությունների միջև։

Այժմ իրավիճակն այլ է։ Ոչ միայն անցյալ պատերազմի դասերը, այլև համաշխարհային սիստեմ դարձած սոցիալիզմի առջև իրեն թուլացնելու վախը կապիտալիզմին թույլ չէին տալիս իր «ներքին» հակասությունները հասցնել ծայրահեղ սահմանագծի։ Դրանք սկսեցին փոխակերպվել միմյանց հետ տեխնոլոգիական մրցավազքի, «լիցքաթափվում էին» նեոգաղութատիրության միջոցով։ Տեղի էր ունենում աշխարհի մի տեսակ նոր, «խաղաղ» վերաբաժանում (Լենինի բացահայտած նույն կանոնով) «ըստ կապիտալի», այսինքն՝ ով ավելի հարուստ է, ավելի ուժեղ է տվյալ պահին, նրա բաժինն էլ ավելի մեծ է։ Մի շարք երկրներում էկոնոմիկայի լարվածությունը սկսեցին «վերացնել» միջոցները «սովետական սպառնալիքի» պատրվակով ռազմաարդյունաբերական համալիր մղելու միջոցով։ Հակասությունների հարթմանը, շահերի հաշվեկշռմանը օգնում էին նաև կապիտալիստական տնտեսության տեխնոլոգիական և կազմակերպական հիմքում տեղի ունեցած վերափոխումները։

Բայց բանը միայն դա չէ։ Եթե անցյալում ֆաշիստական սպառնալիքի դեմ հանդիման հնարավոր դարձավ սոցիալիստական և կապիտալիստական պետությունների դաշինքը, ապա մի՞թե դա որոշակի դաս չէ ներկայի համար, երբ ամբողջ աշխարհը հայտնվել է միջուկային աղետի սպառնալիքի առջև, միջուկային էներգետիկայի անվտանգությունն ապահովելու, էկոլոգիական վտանգը հաղթահարելու անհրաժեշտության առջև։ Այս բոլորը միանգամայն ռեալ և ահեղ բաներ են, որոնք պահանջում են ոչ միայն գիտակցում, այլև գործնական լուծումների որոնում։

Այնուհետև։ Կարո՞ղ է արդյոք կապիտալիստական էկոնոմիկան զարգանալ առանց ռազմականացման։ Այստեղ հիշողության մեջ հառնում է Ճապոնիայի, Արևմտյան Գերմանիայի, Իտալիայի «տնտեսական հրաշքը»։ Ճիշտ է, երբ «հրաշքն» ավարտվեց, նրանք կրկին դիմեցին ռազմամոլությանը։ Սակայն հարկավոր է պարզել, թե այդ շրջադարձը որքանով էր պայմանավորված ժամանակակից մոնոպոլիստական կապիտալի գործողության էական օրենքներով և ինչ դեր խաղացին լրացուցիչ հանգամանքները՝ Միացյալ Նահանգների ռազմաարդյունաբերական համալիրի «վարակիչ օրինակը», «սառը պատերազմի» իրադրությունը, վարկի նկատառումները, այդ միջավայրում ընդունված լեզվով մրցակիցների հետ խոսելու համար սեփական «ռազմական բռունցք» ունենալու պահանջը, ինչպես նաև ուժային քաղաքականությամբ «երրորդ աշխարհում» իրենց տնտեսական ներխուժումն ամրապնդելու ցանկությունը։ Ինչ էլ այնտեղ եղած լինի, արդի կապիտալիստական էկոնոմիկայի արագ զարգացման ժամանակաշրջան մի շարք երկրներում եղել է նվազագույն ռազմական ծախսերի պայմաններում։ Եվ դրա փորձը մնացել է պատմության ուղեղում մեջ։

Կարելի է պրոբլեմին մոտենալ նաև մյուս, ասես հակառակ կողմից։

Միացյալ Նահանգների էկոնոմիկան պատերազմի ժամանակներից ի վեր մշտապես կողմնորոշված է եղել դեպի ռազմականացումը և հենվել է դրա վրա։ Սկզբում դա կարծես թե նրան խթանում էր։ Բայց հետո ռեսուրսների այդպիսի անօգուտ և հասարակությանը ոչ պիտանի շռայլումը հանգեցրեց աստղաբաշխական պետական պարտքի և ուրիշ աղետների ու արատների։ Պարզվեց, որ գերռազմականացումը վերջին հաշվով հանգեցնում է հենց այդ երկրում իրադրության հարաճուն սրման և տենդի մեջ է գցում մյուսների էկոնոմիկան։ Վերջերս Նյու Յորքի և աշխարհի ուրիշ սակարաններում բռնկված գրեթե 60 տարում աննախադեպ խուճապը լուրջ ախտանիշ էր, լուրջ նախազգուշացում։

Երրորդ հանգամանքը՝ անհամարժեք, շահագործողական հարաբերություններն են զարգացող երկրների հետ։ Չնայած «երկրորդ» (արհեստական) բնության ստեղծման բնագավառում եղած բոլոր ֆանտաստիկ նորույթներին, զարգացած կապիտալիզմը չկարողացավ և չի կարողանա յոլա գնալ առանց այդ երկրների ռեսուրսների։ Սա օբյեկտիվ ռեալություն է։

Պատմականորեն ձևավորված աշխարհատնտեսական կապերի քայքայման վրա հույս դնելը վտանգավոր է և ելք չէ։ Բայց ուրիշի ռեսուրսների, նեոգաղութատիրական մեթոդների օգտագործումը, վերազգային կորպորացիաների կամայականությունը, հարկային ստրկությունը, տրիլիոնանոց, բացահայտորեն անվճարելի պարտքերը ևս հանգեցնում են փակուղու։ Դա լուրջ պրոբլեմներ է ծնում նաև բուն կապիտալիստական երկրների ներսում։ Այստեղ սպեկուլյացիաներ ինչքան ասես կան։ Իսկ դրանց էությունն այն է, որ «երրորդ աշխարհը» յուրօրինակ քավության նոխազ դարձվի բազմաթիվ դըժվարությունների համար, այդ թվում կապիտալի մետրոպոլիաներում կենսամակարդակի անկման համար։

Անընդհատ փորձեր են ձեռնարկվում շովինիստական հիման վրա «ազգը համախմբելու», աշխատավորներին մյուս երկրների շահագործման «պարտնյորության» մեջ ներգրավելու և միաժամանակ նրանց նոր կապիտալիստական արդիականացման քաղաքականության հետ հաշտության մղելու համար։ Սակայն նմանօրինակ և ուրիշ ոչ մի խորամանկություն չի վերացնում բուն պրոբլեմը, միայն երբեմն ժամանակավորապես խլացնում է այն։ Անհամարժեք փոխանակությունը մնում է և վերջիվերջո հանգեցնում պայթյունի։ Այդպիսի ելքի հնարավորությունը, թվում է, սկսում են ըմբռնել Արևմուտքի լիդերները։ Եվ ելքը առայժմ որոնում են տարբեր կարգի կիսամիջոցների մեջ։

Իրոք, մեր ժամանակների միջազգային տնտեսական ու քաղաքական պրոցեսների նորությունը դեռևս մինչև վերջ չի գիտակցվել ու յուրացվել։ Բայց հարկ կլինի այդ ուղղությամբ ընթանալ, քանի որ ծավալված պրոցեսները օբյեկտիվ օրենքի ուժ ունեն։ Կամ փլուզում, կամ էլ նոր տնտեսակարգի համատեղ որոնում, որի դեպքում իրավահավասար հիման վրա հաշվի կառնվեին թե՛ սրանց, թե՛ մյուսների և թե՛ երրորդների շահերը։ Այդպիսի կարգի հաստատման ուղին, ինչպես այժմ թվում է, արդեն նկատվում է. դա «զինաթափում զարգացման համար» կոնցեպցիայի իրագործումն է։

Այնպես որ, մեր նաև երրորդ հարցի պատասխանի որոնումներում մենք տեսնում ենք. իրավիճակը անլուծելի չի թվում։ Եվ այս ոլորտում էլ հակասությունները ենթակա են վերափոխության։ Բայց դրա համար հարկավոր է ըմբռնել իրողությունները և պրակտիկ գործողությունները կառուցել նոր մտածողության ոգով։ Իսկ դա իր հերթին կդյուրացնի շարժումը դեպի առավել անվտանգ աշխարհ։ Մի խոսքով, այստեղ ևս պատմական ընտրություն է, որը թելադրվում է մեծապես փոխկապակցված և ամբողջական աշխարհի օրինաչափություններով։

Կա ևս մեկ կարևորագույն, նույնիսկ վճռական հանգամանք։ Այս աշխարհի բաղկացուցիչ մասն է սոցիալիզմը։ Իր պատմությունն սկսելով 70 տարի առաջ, իսկ այնուհետև համաշխարհային սիստեմ դառնալով, նա բնորոշել է XX հարյուրամյակի դեմքը։ Այժմ նա թևակոխում է իր զարգացման նոր փուլը, կրկին ցուցադրելով իր մեջ եղած հնարավորությունները։

Կարելի է, օրինակ, պատկերացնել, թե խաղաղ գոյակցության ինչպիսի խոշոր ռեզերվ է թաքնված հենց միայն Սովետական Միությունում տեղի ունեցող վերակառուցման մեջ։ Մեզ համար ապահովելով բոլոր կարևորագույն

տնտեսական ցուցանիշների գծով համաշխարհային մակարդակին հասնելը, այն վիթխարի և անչափ հարուստ երկրին թույլ կտա այնպես ներգրավվել աշխատանքի և ռեսուրսների համաշխարհային բաժանման մեջ, ինչպես դա դեռ երբեք չի եղել։ Նրա գիտական, տեխնիկական, արտադրական մեծ պոտենցիալը կդառնա աշխարհատնտեսական կապերի էապես ավելի նշանակալի մասը։ Եվ դա վճռականապես կընդլայնի ու կամրապնդի խաղաղության և միջազգային անվտանգության համապարփակ համակարգի նյութական բազան։ Այսպիսին է, ի դեպ, վերակառուցման ևս մեկ կարևորագույն կողմը, ժամանակակից քաղաքակրթության բախտի մեջ նրան հատկացված տեղը։

Հօգուտ խաղաղության օբյեկտիվ պրոցեսների վրա ազդեցություն կգործեն դասակարգային պայքարը, սոցիալական հակասությունների մյուս դրսևորումները։

Բանվորական շարժման առաջավոր ուժերը որոնում են դրա քաղաքական մակարդակի բարձրացման ուղիներ։ Նրանց հարկ է լինում գործել շատ բարդ, նոր և փոփոխվող իրադրության մեջ։ Այլ կերպ են ծառացել ոչ միայն մասսաների տնտեսական իրավունքների ու շահերի պաշտպանության, այլև դեմոկրատիայի համար մղվող պայքարի, այդ թվում արտադրության դեմոկրատիայի հարցերը։ Օրինակ, հաճախ բանվորներին առաջարկում են «պարտնյորություն», բայց այնպիսին, երբ ամուր փակված է բիզնեսի սրբություն սրբոցի մուտքը և երբ խոսք անգամ չի կարող լինել ղեկավար անձնակազմի ազատ ընտրության մասին։

Արևմտյան աշխարհը լի է այնպիսի «տեսություններով», թե բանվոր դասակարգն անհետանում է, թե նա իբր արդեն ամբողջովին լուծվել է «միջին խավի» մեջ, սոցիալապես վերասերվել է և այլն, և այլն։ Այո՛, բանվոր դասակարգի մեջ վերափոխումները մեծ են, էական։ Բայց դասակարգային հակառակորդը իզուր է իրեն մխիթարում և փորձում ապակողմնորոշել, շփոթության մեջ գցել բուն բանվորական շարժումը։ Բանվոր դասակարգը այժմ իր նոր սոցիալական սահմաններում ներկայացնելով քանակապես գերակշիռ ուժ, ունի վճռական դեր խաղալու պոտենցիալ, մանավանդ պատմության կտրուկ շրջադարձերում։

Դրդապատճառները կարող են տարբեր լինել։ Եվ հավանականներից մեկը էկոնոմիկայի խելահեղ ռազմականացումն է։ Ռազմամոլական հիմքի վրա տեխնոլոգիական հեղափոխության նոր փուլին անցնելը ուժեղ կատալիզատոր է, մանավանդ որ դա պատերազմի ուղին է, իսկ հետևաբար դիպչում է բնակչության բոլոր խավերին, մասսայական բողոքի շրջանակները ընդլայնում տնտեսական պահանջների սահմաններից դուրս։ Այնպես որ, այստեղ էլ կառավարող դասակարգին, մոնոպոլիստական կապիտալի տիրակալներին հարկ կլինի ընտրություն կատարել։ Մենք համոզված ենք (և գիտությունը դա հաստատում է), որ տեխնոլոգիայի և արտադրության կազմակերպման ներկա մակարդակի պայմաններում էկոնոմիկայի վերափոխադրումը, ապառազմականացումը հնարավոր են։ Միաժամանակ դա կլինի նաև ընտրություն հօգուտ խաղաղության։

Նույնը տեղի է ունենում զարգացած և զարգացող աշխարհի հարաբերություններում տիրող ճգնաժամի հետևանքների հետ։ Եթե բանը հասնի պայթյունի սահմանագծին և անհնար դառնա այսուհետև «երրորդ աշխարհի» շահագործման հաշվին բարիքներից օգտվելը, ապա առանց դրա գոյատևելու անընդունակ սիստեմի անընդունելիության և անհանդուրժելիության հարցը կարող է քաղաքական հողի վրա դրվել, այն էլ շատ սրությամբ։ Ընդհանուր առմամբ, այս տեսակետից ևս կապիտալիզմը կանգնած է խիստ ընտրության առջև. բանը հասցնել պայթյունի՞, թե՞ հաշվի նստել փոխկապակցված և ամբողջական աշխարհի օրենքների հետ, որը պահանջում է իրավահավասար հիման վրա շահերի հաշվեկշռում։ Եվ ըստ մեր դիտարկած իրավիճակի դա ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև հնարավոր։ Մանավանդ որ նույն ուղղությամբ են գործում ուժերը հենց «երրորդ աշխարհում»։

Ընդունված է խոսել ազգային-ազատագրական շարժման անկման մասին։ Բայց ընդսմին, հավանորեն, տեղի է ունենում հասկացությունների նենգափոխում, իրավիճակի նորության անտեսում։ Եթե նկատի ունեն ազատագրական ազդակը, որը գործում էր քաղաքական անկախության համար մղված

պայքարի փուլում, ապա դա, անշուշտ, թուլանում է։ Եվ դա բնական է։ Իսկ «երրորդ աշխարհի» զարգացման նոր, ներկա փուլի համար անհրաժեշտ ազդակը դեռ նոր-նոր է ձևավորվում։ Եվ դա պետք է հստակորեն նկատի առնել և հոռետեսության մեջ չընկնել։

Այն գործոնները, որոնցից ստեղծվում է այդ ազդակը, բազմաբնույթ են ու ոչ միատեսակ։ Այստեղ է նաև հզոր տնտեսական պրոցեսը, որը երբեմն արտառոց ձևեր է ընդունում։ Օրինակ, որոշ երկրներ, պահպանելով թերզարգացածության գծերը, համաշխարհային էկոնոմիկայում և քաղաքականության մեջ հասնում են մեծ տերությունների մակարդակին։ Այստեղ է նաև քաղաքական եռանդի աճագնացումը ազգերի ձևավորման և բառիս բուն իմաստով ազգային պետությունների ամրապնդման ընթացքում, որոնց մեջ էական տեղ են գրավում հեղափոխական վարչակարգեր ունեցող երկրները։ Այստեղ են նաև ցասման ողկույզները աղքատության և հարստության ճչացող բևեռացման հողի վրա, հակադրությունները հնարավորությունների և ռեալ վիճակի միջև։

Զարգացող երկրների միջպետական համախմբման պրոցեսներն արտահայտող կազմակերպություններում ավելի ու ավելի ցայտունորեն և ակտիվորեն է հանդես գալիս ինքնօրինակության և ինքնուրույնության ուժը։ Ավելի կամ պակաս չափով դա բնորոշ է բոլոր կազմակերպություններին, իսկ դրանք քիչ չեն. Աֆրիկայի միասնության կազմակերպությունը, արաբական երկրների լիգան, ԱՍԵԱՆ-ը, ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը, լատինաամերիկյան տնտեսական համակարգը, հարավխաղաղօվկիանոսյան համաժողովը, Հարավային Ասիայի ռեգիոնալ համագործակցության միավորումը, իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը և հատկապես չմիանալու շարժումը։

Դրանք արտացոլում են հենց տվյալ փուլի հակասական շահերի, պահանջների, պահանջմունքների, գաղափարախոսությունների, բողոքների և նախապաշարմունքների արագ հաջորդափոխությունը։ Դրանք բոլորը, թեև արդեն դարձել են համաշխարհային քաղաքականության նկատելի գործոն, բայց դեռ չեն բացահայտել իրենց հնարավորությունները։ Սակայն պոտենցիալն այստեղ վիթխարի է, և դժվար է կանխատեսել նույնիսկ առաջիկա կես դարի արդյունքները։

Պարզ է մի բան. դա մի ամբողջ աշխարհ է, որը փնտրում է բովանդակ մարդկության հարցերի լուծմանը իր ներգործուն, իրավահավասար մասնակցության կազմակերպական ձևեր։ Այնտեղ կա երկուսուկես միլիարդ մարդ։ Եվ կարելի է կանխագուշակել, որ յոթ մղոնանոց քայլերով աճելու է ոչ միայն նրա ազդեցությունը համաշխարհային քաղաքականության վրա, այլև յուրօրինակ դերը ապագայի համաշխարհային էկոնոմիկայի ձևավորման գործում։

Վերազգային կապիտալն իր ամբողջ հզորությամբ հանդերձ չի սահմանելու «երրորդ աշխարհի» շարժման ուղիները, այլ ավելի շուտ ինքը հարկադրված կլինի հարմարվել այն անկախ ընտրությանը, որ կատարել կամ կատարելու են իրենք ժողովուրդները։ Իսկ նրանք և նրանց ներկայացնող կազմակերպությունները կենսականորեն շահագրգռված են համաշխարհային նոր տնտեսակարգով։

Եվ դարձյալ ոչ պակաս կարևոր մի հանգամանք։ Բուն կապիտալիստական աշխարհի շրջանակներում զարգացումը վերջին տասնամյակներում կյանքի է կոչել հասարակական հակասությունների և շարժումների նոր ձևեր։ Դրանք են միջուկային սպառնալիքի դեմ, բնական միջավայրի պաշտպանության համար, ռասայական խտրականության դեմ, հասարակությունը հաջողակների և դատապարտվածների բաժանող քաղաքականության դեմ, նոր կապիտալիստական արդիականացման զոհը դարձած ամբողջ արդյունաբերական գոտիներում առկա աղետների դեմ ծավալված շարժումները։ Այդ շարժումներին մասնակցում են միլիոնավոր մարդիկ, դրանց ոգեշնչողներ ու լիդերներ են դառնում գիտության և մշակույթի նշանավոր գործիչները, ազգային և միջազգային մասշտաբի հեղինակությունները։

Մի շարք երկրների քաղաքական պրոցեսում կայունորեն շարունակում են կարևոր դեր խաղալ, իսկ ինչ-որ տեղ իրենց ազդեցությունն են ուժեղացնում սոցիալ-դեմոկրատական, սոցիալիստական, լեյբորիստական կուսակցու-

թյունները և համանման կամ նրանց հետ կապված մասսայական կազմա-
կերպությունները:
Այնպես որ, բոլոր՝ տնտեսական, քաղաքական, հասարակական պարա-
մետրերի գծով մենք կարող ենք տեսնել, թե արդի աշխարհում ինչպես է ամե-
նուրեք արդարանում այն դրույթը, որը Լենինը համարում էր մարքսիզմի մեջ
ամենախորերից մեկը, այն է՝ պատմական գործողության հիմնավորվածու-
թյան հետ մեկտեղ աճելու է նաև այն մասսայի ծավալը, որի անելիքն է այդ
գործողությունը: Եվ դա միշտ սոցիալական առաջադիմության, հետևաբար
նաև խաղաղության ամենաճշմարիտ հատկանիշն է և ամենահզոր գործոնը:
Իրոք, մեր ժամանակների վեհությունն ու նորությունը նախ և առաջ այն
է, որ ժողովուրդները ավելի ու ավելի ակնհայտորեն և բացահայտորեն ներկա
են պատմության բեմառաջքում: Նրանք հիմա ունեն այնպիսի դիրքեր, որոնք
թույլ են տալիս ստիպելու իրենց հետ հաշվի նստել ոչ թե վերջին հաշվով, այլ
անմիջականորեն: Դրանով իսկ բացահայտվում է դարձյալ նոր մի ճշմարտու-
թյուն. XX—XXI դարերի սահմանագծում պատմության շարժման համար ա-
վելի բնութագրական է դառնում մշտական ընտրությունը: Իսկ դրա ճշմարտա-
ցիությունը կախված է այն բանից, թե ինչպես և ինչքանով են հաշվի առնվում
միլիոնավոր, հարյուր միլիոնավոր մարդկանց շահերն ու մտադրությունները:
Այստեղից էլ՝ քաղաքագետների պատասխանատվությունը: Քանի որ ռեալ
քաղաքականությունը կարող է այսպիսին լինել միայն ժամանակի այս նո-
րույթը հաշվի առնելու դեպքում. այժմ մարդկային գործոնը քաղաքական մա-
կարդակ է դուրս գալիս ոչ որպես մարդկային զանգվածների կյանքի ու գոր-
ծունեության և նրանց մտադրությունների հեռավոր և այս կամ այն չափով
տարերային արդյունք: Նա համաշխարհային գործերի մեջ է խուժում ուղղա-
կիորեն: Դրա ըմբռնումից դուրս, այլ կերպ ասած՝ արդի իրողությունների և
ժողովուրդների կամքի վրա հենվող նոր մտածողությունից դուրս քաղաքա-
կանությունը դառնում է անկանխատեսելի իմպրովիզացիա, որը վտանգավոր
է թե սեփական երկրի համար և թե մյուսների համար: Այդպիսի քաղաքա-
կանությունը երկարաժամկետ հենարան չունի:
Սրանք են ապագային, միջազգային անվտանգության համապարփակ
համակարգի ստեղծման հեռանկարներին ուղղված մեր լավատեսական հա-
յացքի հիմքերը:

Դրա հետ միանգամայն տրամաբանորեն կապված է նաև մեր դիրքորո-
շումը պաշտպանության հարցերի առթիվ: Քանի դեռ պատերազմի վտանգը
պահպանվում է, քանի դեռ սոցիալական ռևանշը մնում է Արևմուտքի ստրա-
տեգիայի և ռազմամոլական ծրագրերի առանցքը, մենք այսուհետև էլ անհրա-
ժեշտ ամեն ինչ կանենք պաշտպանական հզորությունը այնպիսի մակարդակի
վրա պահելու համար, որը բացառում է սոցիալիզմի նկատմամբ իմպերիալիզ-
մի ռազմական գերազանցությունը:

Ընկերնե՛ր: Այս հանդիսավոր օրերին մենք ըստ արժանվույն ենք նշում
միջազգային կոմունիստական շարժման ծառայությունները: Նրա կենսակա-
նության ակունքը Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն է, որը մինչև օրս էլ
պահպանում է իր միջազգային ազդակը:
Միջազգային կոմունիստական շարժումն աճում և զարգանում է տվյալ
երկրի հողի վրա, բայց ինչ-որ ընդհանուր բան կա կոմունիստի հենց կեր-
պարի մեջ՝ ինչ ազգի էլ որ նա պատկանելիս լինի և որ երկրում էլ աշխատելիս
լինի: Դա նվիրվածությունն է լավագույն, կոմունիստական հասարակության
գաղափարին, հավատարմությունը՝ աշխատավորությանը, ամենից առաջ՝
բանվոր դասակարգին, պայքարը հանուն նրա արմատական շահերի, հանուն
խաղաղության ու դեմոկրատիայի:
Կարծում եմ, որ մեր այս տարեդարձի օրը հիշատակման է արժանի նաև
Երրորդ կոմունիստական Ինտերնացիոնալը: Դեռ պետք է վերականգնվի դրան
վերաբերող ամբողջ ճշմարտությունը, գրվի դրա իսկական և լիակատար պատ-
մությունը: Դրա գործունեության բոլոր թերություններով ու սխալներով հան-
դերձ, և որքան էլ դառը լինի դրա պատմության որոշ էջերի վերհուշը, Կոմին-
տերնը մեր շարժման մեծ անցյալի մի մասն է: Հոկտեմբերից ծնունդ առած
այս շարժումը դարձավ ոչ միայն ինտերնացիոնալիզմի և հեղափոխական եղ-
բայրության դպրոց: Նա ինտերնացիոնալիզմը վերածեց աշխատավորների

շահերի, ազգերի և ժողովուրդների սոցիալական առաջադիմության համար
մղվող պայքարի գործնական զենքի: Նրա շարքերից դուրս եկան XX դարի
իսկական ասպետների, պարտքի ու պատվի, բարձր թռիչքի և աննկուն արիու-
թյան տեր մարդկանց կոհորտաներ, որոնք տառապում էին ամբողջ մոլորակի
միլիոնավոր ճնշվածների ցավով, լսել էին նրանց կանչը և նրանց պայքարի
էին կոչել:
Կոմունիստներն առաջինը տագնապ հնչեցրին ֆաշիզմի վտանգի առթիվ,
առաջինը պայքարի ելան նրա դեմ և եղան նրա առաջին զոհերը: Նրանք ա-
ռաջինը, հավաքվելով ամբողջ աշխարհից, ֆաշիզմի դեմ զինված պայքարի
մեջ մտան Իսպանիայում: Առաջինը պարզեցին դիմադրության դրոշը հանուն
իրենց ժողովուրդների ազատության ու ազգային արժանապատվության: Եվ
հենց կոմունիստները, ամենից առաջ սովետական կոմունիստները, վճռական
ավանդ ներդրեցին երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի խոր-
տակիչ ջախջախման մեջ:
Թե հետո և թե հիմա նույն անհաշտությամբ ու խիզախությամբ կոմու-
նիստները գտնվում են ամեն մի հետադիմության և ամեն կարգի խավարա-
մոլության դեմ պայքարողների առաջին շարքերում: Նրանք լեգենդար հերո-
սության և ինքնանվիրաբերման մարդիկ են: Եվ նրանք ոչ թե միավորներ են,
այլ հարյուր հազարավորներ, որոնք կազմակերպված են և համախմբված
միասնական կամքով, երկաթյա կարգապահությամբ և անկաշառ գաղափա-
րայնությամբ:
Կոմինտերնի, Ինֆորմբյուրոյի ժամանակները և նույնիսկ պարտադրիչ մի-
ջազգային խորհրդակցությունների ժամանակներն անցել են: Սակայն միջազ-
գային կոմունիստական շարժումը գոյություն ունի:
Բոլոր կուսակցությունները լիովին և անդառնալիորեն ինքնուրույն են:
Մենք այս մասին ասել ենք տակավին XX համագումարում: Ճիշտ է, հին սո-
վորույթներից ազատվեցինք ոչ միանգամից: Սակայն դա անկապտելի իրո-
ղություն է: Այս իմաստով ՍՄԿԿ XXVII համագումարը ևս դարձավ վերջնա-
կան ու անդառնալի բնագիծ: Կարծում եմ, որ մենք դա գործով ապացուցել
ենք վերակառուցման ընթացքում եղբայրական կուսակցությունների հետ մեր
ունեցած հարաբերություններում:
Միջազգային կոմունիստական շարժումը, ինչպես և բուն համաշխարհա-
յին առաջադիմությունը, նրա շարժիչ ուժերը, գտնվում են դարձակետում: Կո-
մունիստական կուսակցությունները փնտրում են իրենց նոր տեղը հարյուրամ-
յակների սահմանագծի խոր վերափոխումներում: Իսկ նրանց ինտերնացիոնալ
շարժումը նորանում է, հարգանքով տոգորվելով փոխհաշվության, հավասարու-
թյան ու անկեղծ համերաշխության իրենց հերթին նորացած նորմերի նկատ-
մամբ: Այդ շարժումը բաց է երկխոսության, համագործակցության, փոխգոր-
ծողության համար և հեղափոխական, դեմոկրատական ու առաջադիմական
ցանկացած այլ ուժերի հետ դաշինքի համար:
ՍՄԿԿ-ն չի կասկածում կոմունիստական շարժման՝ կապիտալիզմի այլ-
ընտրանքը կրող շարժման, խաղաղության, իրենց երկրների անկախության ու
առաջադիմության, երկրագնդի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության հա-
մար պայքարող ամենախիզախ և հետևողական մարտիկների շարժման ապա-
գային:
Ընկերնե՛ր: Հետհոկտեմբերյան համաշխարհային պատմության ամենա-
կարևոր ուղենիշը համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի առաջանալն
է: Ահա արդեն չորս տասնամյակ է, ինչ սոցիալիզմը դարձել է բազում ժողո-
վուրդների ընդհանուր ճակատագիրը, ժամանակակից քաղաքակրթության կա-
րևորագույն գործոնը:
Մեր կուսակցությունը, սովետական ժողովուրդը բարձր են գնահատում
փոխգործողության հնարավորությունը բարեկամների հետ, որոնց վրա այժմ,
ահա արդեն մի քանի տասնամյակ, ընկած է, ինչպես և մեզ վրա, նաև պե-
տական պատասխանատվություն սոցիալիզմի համար, նրա առաջընթաց շարժ-
ման համար: Բոլոր սոցիալիստական պետությունները հետաքրքրական և օգ-
տակար շատ փորձ են կուտակել սոցիալական, տնտեսական ու գաղափա-
րախոսական խնդիրների լուծման, նոր կյանքի կառուցման ասպարեզում:
Սոցիալիստական սիստեմը և պրակտիկայում ստուգված նրա որոնում-

ներն ու փորձը համամարդկային նշանակություն ունեն։ Նա աշխարհին առա-
չարկել է մարդկային կեցության հիմնական հարցերի իր պատասխանները,
ստուգել է իր հումանիստական ու կոլեկտիվիստական արժեքները, որոնց
կենտրոնում աշխատավոր մարդն է։ Սոցիալիստական կարգերը աշխատա-
վորին պատվաստում են արժանապատվության, երկրի տիրոջ զգացում, տա-
լիս են սոցիալական պաշտպանվածություն, վստահություն ապագայի նկատ-
մամբ, ասպարեզ են բացում տիրապետելու գիտելիքներին, մշակույթին, պայ-
մաններ են ստեղծում անհատական ընդունակությունների ու ձիրքերի իրա-
կանացման համար։

Սոցիալիստական երկրների ժողովուրդների ձեռք բերածը մեր ընդհա-
նուր հպարտության առարկան է։ Մանավանդ որ դա նաև բազմամյա արգա-
սավոր համագործակցության արդյունքն է, նրանց քաղաքացիների՝ կուսակ-
ցական ու հասարակական կազմակերպությունների, արտադրական կոլեկ-
տիվների, ստեղծագործական միությունների ու մշակույթի հիմնարկների իր
լայնությամբ և անկեղծությամբ աննախադեպ իրոք եղբայրական հաղորդա-
կցման, ընտանեկան ու անձնական կապերի, տասնյակ հազարավոր մարդ-
կանց համատեղ աշխատանքի և ուսման պտուղը։

Անցածի բարձունքից շատ բան ավելի լավ է երևում։ Կյանքը ուղղում-
ներ մտցրեց սոցիալիզմին անցնելու օրինաչափությունների ու տեմպերի վե-
րաբերյալ մեր պատկերացումների մեջ, համաշխարհային մասշտաբով սո-
ցիալիզմի դերի ըմբռնման մեջ։

Մենք հեռու ենք այն բանից, որ համարենք, թե աշխարհում տեղի ունե-
ցող բոլոր առաջադիմական փոփոխությունները իբր պարտական են միայն
սոցիալիզմին։ Բայց այն, թե մարդկության համար ամենակարևոր պրոբլեմ-
ները ինչպես են առաջադրված, և թե ինչպես է ընթանում դրանց լուծման
որոնումը, հաստատում է համաշխարհային առաջադիմության անխզելի կա-
պը սոցիալիզմի՝ որպես միջազգային ուժի հետ։ Այդ կապը առանձնապես
երևում է միջուկային աղետի կանխման համար մղվող պայքարում և համաշ-
խարհային ուժերի այնպիսի հարաբերակցության առկայության մեջ, որը
տարբեր ժողովուրդներին թույլ է տալիս ավելի մեծ հաջողությամբ պաշտ-
պանել իրենց սոցիալ-քաղաքական ընտրությունը։

Կուտակված փորձը թույլ է տալիս սոցիալիստական երկրների փոխհա-
րաբերությունները ավելի լավ կառուցել հանրաճանաչ սկզբունքների վրա։ Դա
պարտադիր և լիակատար հավասարությունն է։ Դա կառավարող կուսակցու-
թյան պատասխանատվությունն է իր պետության մեջ տիրող գործերի հա-
մար, հայրենասիրաբար ծառայելը իր ժողովրդին։ Դա սոցիալիզմի ընդհա-
նուր գործի մասին հոգալն է։

Դա հարգանքն է միմյանց նկատմամբ, լուրջ վերաբերմունքը բարեկամ-
ների ձեռք բերածին ու ստուգման ենթարկածին, բազմազան կամավոր հա-
մագործակցությունը։ Դա խաղաղ գոյակցության բոլոր սկզբունքների խստիվ
կատարումն է։ Հենց սրա վրա էլ հիմնվում է սոցիալիստական ինտերնացիո-
նալիզմի պրակտիկան։

Սոցիալիզմի աշխարհն այսօր մեր առջև կանգնում է իր ազգային ու
սոցիալական ողջ բազմազանությամբ։ Եվ սա լավ է ու օգտակար։ Մենք հա-
մոզվել ենք, որ միասնությունը բնավ չի նշանակում նույնություն, միակեր-
պություն։ Համոզվել ենք նաև նրանում, որ սոցիալիզմը չունի և չի կարող
ունենալ որևէ այնպիսի «մոդել», որը պետք է ընդօրինակեն բոլորը։

Յուրաքանչյուր փուլում և յուրաքանչյուր երկրում սոցիալիզմի զարգաց-
ման չափանիշը աշխատավորության օգտին հասարակության վերակառուց-
ման իսկական հաջողությունների միագումարն է և որակը։

Մենք նաև գիտենք այն վնասը, որ կարող են պատճառել ինտերնացիո-
նալիստական սկզբունքի թուլացումը սոցիալիստական պետությունների փոխ-
հարաբերություններում, շեղումները փոխշահավետության ու փոխօգնության
սկզբունքից, համաշխարհային ասպարեզի գործունեության մեջ անուշադիր
վերաբերմունքը սոցիալիզմի ընդհանուր շահերի նկատմամբ։

Մենք գոհունակությամբ ենք արձանագրում, որ վերջին ժամանակներս
դինամիզմ են ձեռք բերել և կատարելագործվում են մեր հարաբերություն-
ները բոլոր սոցիալիստական պետությունների հետ։ Եվ իհարկե, ավելի ար-

գասավոր, գործարար է դարձել համագործակցությունը Վարշավայի պայ-
մանագրի ու ՏՓԽ-ի շրջանակներում, ինչը, ի դեպ, դրա մասնակիցներին
սկզբունքորեն ամենևին չի առանձնացնում մյուս սոցիալիստական երկրնե-
րից։

XXVII համագումարը հատկորեն սահմանեց ՍՄԿԿ-ի դիրքորոշումը.
քաղաքականության մեջ և յուրաքանչյուր սոցիալիստական երկրի հետ մեր
փոխգործողության մյուս բոլոր ոլորտներում վճռականն այն է, ինչը ապա-
հովում է փոխադարձ շահի զուգորդումը ամբողջությամբ վերցված սոցիա-
լիզմի շահերի հետ։ Սոցիալիստական երկրների հետ բարեկամության ամ-
րապնդումը և համագործակցության ըստ ամենայնի զարգացումը Սովետա-
կան Միության միջազգային քաղաքականության գլխավոր գերակայու-
թյունն է։

Թանկագին ընկերնե՛ր։

Հարգելի արտասահմանցի հյուրե՛ր։

Մեր բոլոր մտահղացումներն ու մեծագործությունները ոգեշնչվել և
ոգեշնչվում են կոմունիստական գաղափարների կենարար ուժով։ Այդ գաղա-
փարները գրված էին հեղափոխության դրոշին, դրանք պայքարի ու աշխա-
տանքային սխրանքների էին հանում միլիոնավոր մարդկանց, որոնք սրբու-
թյամբ հավատում էին դրանց, ընկալում որպես իրենց կյանքի նպատակն ու
իմաստը։

Ժողովրդի աշխատանքն ու պայքարը, ազատորեն ընտրած նպատակին
հասնելու նրա անսահման համառությունը, նրա ուրախություններն ու տա-
ռապանքները՝ այս ամենը մարմնավորվել է այսօրվա սոցիալիզմի իրողու-
թյան մեջ, որն ընթանում է հեղափոխական վերակառուցման ուղիով։ Եվ
սրանում առկա է Հոկտեմբերի ուժը, այն հեղափոխության ուժը, որը շարու-
նակվում է։

Բոլոր յոթանասուն տարիներին սովետական ժողովրդին առաջնորդում
է նրա փորձված ավանգարդը՝ լենինյան կուսակցությունը։ Կուսակցությունը
և հեղափոխությունը, կուսակցությունը և Հոկտեմբերը անբաժանելի են։

Առանց կուսակցության, որը զինված է մարքս-լենինյան տեսությամբ,
չէր լինի սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը։ Առանց կուսակ-
ցության, որը սովորել է կառուցել նոր հասարակություն, չէր լինի սոցիա-
լիզմ, չէր լինի մեր մեծ տերությունը։ Չէր լինի նաև այն բազան, որի հիման
վրա այժմ կատարվում են հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի նորացու-
մը, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացումը։ Ժամանակը պա-
հանջում է, որ կուսակցությունը նոր պայմաններում ևս ընթանա հեղափո-
խական նորացման գլուխ անցած, հաստատակամորեն ու հետևողականորեն
բարձրացնի իր քաղաքականության ներգործունությունը, ծավալի դեմոկրա-
տացումը բոլոր գծերով և հասարակական կյանքի բոլոր մակարդակներում։
Կուսակցության դերը բարձրացումը օրինաչափ պրոցես է։ Բայց նման
դերը ամենից քիչ է որոշվում բառերով կամ ձևական արարողություններով։
Այդ դերը վերլուծության ու գնահատականների խորության ու ազնվության
մեջ է, քաղաքականության կշռադատվածության և գործողությունների վճռա-
կանության մեջ, մասնավորն ու ընդհանուրը, անձնականն ու հասարակակա-
նը, ժամանակավորն ու տևականը համադրելու կարողության մեջ։ Այդ դերը
հասարակության գործերի ընթացքի համար կուսակցության բոլոր կազմա-
կերպությունների և յուրաքանչյուր կոմունիստի պատասխանատվության
բարձրացման մեջ է։

Մեր կուսակցության շարքերում կա շուրջ քսան միլիոն կոմունիստ՝ երկ-
րի չափահաս բնակչության մեկ տասներորդ մասը։ Հսկայական ուժ է։ Բայց
կուսակցական ազդեցության, վերակառուցման վրա կուսակցական ներգոր-
ծության պոտենցիալը դեռևս լիովին գործի չի դրված։ Այդ բարդ ու քրտնա-
ջան աշխատանքի բարելավման համար պետք է լուրջ ազդակներ ծառայեն
XIX համամիութենական կուսկոնֆերանսի նախապատրաստումը և անցկա-
ցումը։

Այսօր մեր ձեռքին է հեղափոխության մեծ գործի, լենինյան մեծ գործի
բախտը։ Մենք կրկին ընթանում ենք չտրորված ճանապարհով։ Եվ դա կու-
սակցության վրա, բոլորիս վրա առանձնահատուկ պատասխանատվություն

է դնում։ Լենինի բառերով ասած՝ «հեղափոխության ժամանակը գործելու ժամանակ է, գործելու թե՛ վերից և թե՛ վարից»։ Այսպիսին է նոր տիպի կուսակցության ավանդույթը նրա առաջին իսկ քայլերից։ Այսպիսին է սովետական հասարակության ավանդարդին ներկայացվող պահանջը սոցիալիզմի զարգացման ներկայիս բարդագույն, բայց և իր նորությամբ ոգեշնչող փուլում։

Ընկերնե՛ր, խնկական պատմության շեմը մարդկությունն անցավ 1917 թվականին։ Սակայն նախընթաց յոթանասուն տարիները, տնտեսական ցնցումներն ու սոցիալական համաղետները, որոնք ծնեցին ֆաշիզմ ու երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, «սառը պատերազմ» ու սպառազինությունների մրցավազք, ջերմամիջուկային աղետի սպառնալիք ու գլոբալ ճգնաժամեր, վկայում են, որ անցյալը տակավին շարունակում է համառորեն հետ պահել մարդկության մի զգալի մասին։ Եվ այնուամենայնիվ, այն ժամանակը, որում մենք ապրում ենք, XX և XXI հարյուրամյակների սահմանագիծը, մենք իրավունք ունենք բացառիկ համարել ինչպես սոցիալական խոր փոփոխություններով, այնպես էլ այն խնդիրների գլոբալությամբ, որ ծառացել են աշխարհի ժողովուրդների առջև։

Այսօր մենք տեսնում ենք. մարդկությունն իրոք դատապարտված չէ առհավետ գոյություն ունենալու այնպես, ինչպես ապրել է մինչև 1917 թվականի հոկտեմբերը։ Սոցիալիզմը վերածվել է հզոր, աճող, զարգացող իրողության։ Հենց Հոկտեմբերը, հենց սոցիալիզմն են մարդկությանը ցույց տալիս դեպի ապագա, դեպի իրոք մարդկային հարաբերությունների նոր արժեքներ ճգվող երթուղիները։ Եսամոլության փոխարեն՝ կոլեկտիվիզմ, շահագործման ու ճնշման փոխարեն՝ ազատություն և հավասարություն։ Փոքրամասնության բռնապետության փոխարեն՝ իսկական ժողովրդապետություն, հասարակական ուժերի տարերային ու դաժան խաղի փոխարեն՝ բանականության և մարդասիրության հաղթանակ։ Գժտությունների, երկպառակությունների ու պատերազմների փոխարեն՝ համամարդկային միաբանություն և խաղաղություն։

Այժմյան սերունդները, և ոչ միայն մեր երկրում, պատասխանատու են քաղաքակրթության բախտի համար և երկրագնդի վրա հենց կյանքի համար։ Վերջին հաշվով նրանցից է կախված, թե համաշխարհային պատմության նոր հազարամյակի սկիզբը արդյոք կդառնա՞ այդ պատմության ողբերգական վերջերգը, թե՞ ապագայի ոգեշունչ նախերգը։

Մինչև XXI դարի սկիզբը մնացել է ընդամենը 13 տարուց մի փոքր ավելի։ Իսկ 2017 թվականին մեր ժողովուրդը, ամբողջ առաջադեմ մարդկությունը կդիմավորեն Մեծ հոկտեմբերի հարյուրամյակը։

Ինչպիսի՞ն կլինի աշխարհը մեր հեղափոխության հարյուրամյակի տարում։ Ինչպիսին կլինի սոցիալիզմը, հասունության ի՞նչ աստիճանի կլինի պետությունների ու ժողովուրդների համաշխարհային հանրությունը։ Գուշակություն չանենք։ Բայց պարտավոր ենք հիշել, որ հենց այսօր են դրվում ապագայի հիմքերը։

Եվ մեր պարտքն է պահպանել մեր անկրկնելի քաղաքակրթությունը, բուն կյանքը երկրագնդի վրա։ Հասնել բանականության հաղթանակին միջուկային խելացնորության նկատմամբ։ Բոլոր պայմաններն ստեղծել մարդու և մարդկության ազատ և համակողմանի զարգացման համար։

Մենք տեսնում ենք անվերջ առաջադիմության հնարավորություն։ Գիտակցում ենք, որ դրա ապահովումը դյուրին չէ։ Դա մեզ չի վախեցնում։ Ընդհակառակը, ոգեշնչում է, քանի որ կյանքը տոգորում է մարդասիրական վսեմ նպատակով, խոր իմաստով։

1917 թվականի հոկտեմբերին մենք հեռացանք հին աշխարհից, մեկընդմիշտ մերժելով այն։ Մենք ընթանում ենք դեպի նոր աշխարհ, կոմունիզմի աշխարհ։ Այդ ուղուց մենք երբեք չենք շեղվի։

(Զեկուցումը լսվեց մեծ ուշադրությամբ և ուղեկցվում էր ծափահարություններով)։

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ՝ ՄԵԾ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 70-ԱՄՅԱԿԻ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԾ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Մեծ Հոկտեմբերի 70-ամյակի տոնակատարությանը իրենց պատվիրակություններն ուղարկած կուսակցությունների և կազմակերպությունների նախնական համաձայնությամբ նոյեմբերի 4-ին Մոսկվայում բացվեց այդ պատվիրակությունների հանդիպումը։

Մասնակիցները միահամուռ կերպով արտահայտվեցին այն բանի օգտին, որ հանդիպմանը նախագահի ՍՄԿԿ-ի պատվիրակության ղեկավար Մ. Ս. Գորբաչովը։ Պատվիրակության կազմի մեջ մտնում են ՍՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամներ Ա. Ա. Գրոմիկոն, Ե. Կ. Լիգաչովը, Ա. Ն. Յակովլեը, Ն. Ի. Ռիժկովը, ՍՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարներ Ա. Ֆ. Դոբրինինը, Վ. Ա. Մեդվեդևը։

Առավոտյան նիստում ելույթ ունեցան Արգենտինայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ա. Ֆավան, Հունաստանի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Խ. Ֆլորակիսը, Հնդկական ազգային կոնգրես (Ի) կուսակցության համահնդկական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Ռ. Ռ. Ռաոը, ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը, Արաբական սոցիալիստական վերածնության կուսակցության (Սիրիա) գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Ա. ալ Ահմարը, Շվեյցարիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության Կենտկոմի անդամ, «Բազլեր ացը» թերթի գլխավոր խմբագիր Թ. Մայսենը, Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Տ. Ժիվկովը, ազգային անկախության միացյալ կուսակցության (Զամբիա) Կենտկոմի անդամ Է. Մուդենդան, Բելգիայի կոմկուսի նախագահ Լ. Վան Գեյթը, Ֆրանսիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ժ. Մարշեն, Ֆարաբունդո Մարտիի անվան ազգային ազատագրության ճակատի (Սալվադոր) ներկայացուցիչ Շ. Խ. Խանդալը, Նորվեգիայի բանվորական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Թ. Յագլանդը, ՀՍԲԿ գլխավոր քարտուղար Յա. Կադարը, Պաղեստինի ազատագրման կազմակերպության գործկոմի նախագահ Յա. Արաֆաթը, Ավստրալիայի լեյբորիստական կուսակցության փոխպրեզիդենտ Մ. Բիանը, ԳՍՄԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Է. Հոնեկերը, Մադագասկարի անկախության կոնգրեսի կուսակցության նախագահ Ռ. Անդրիամանձատոն, Նիդեռլանդների կոմկուսի Կենտկոմի նախագահ Է. Իզերաուդը, Նիկարագուայի ազգային ազատագրության սանդինական ճակատի ազգային ղեկավարության գործադիր հանձնաժողովի կոորդինատոր Դ. Օրտեգան։

Երեկոյան նիստում ելույթ ունեցան ԼՄԲԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վ. Յարուզելսկին, Չիլիի կոմկուսի Կենտկոմի քաղհանձնաժողովի և քարտուղարության անդամ Վ. Տեյտելբոյմը, Ֆինլանդիայի կոմկուսի նախագահ Ա. Սալոոն, Հնդկաստանի կոմունիստական (մարքսիստական) կուսակցության Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ե. Մ. Շ. Նամբուդիրիպադը, Չեխոսլովակիայի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Գ. Հուսակը, Ֆրելիմո կուսակցության (Մոզամբիկ) Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Մ. Դուշ Սանտուշը, Սուդանի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Նիգուդը, Բելգիայի սոցիալիստական կուսակցության (Ֆլամանդցիներ) ղեկավարության անդամ Ժ. Վեյնինքսը, Ռումինիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ն. Չաուշեսկուն։

ԸՆԿԵՐ Մ. Ս. ԳՈՐԲԱՉՈՎԻ ԵԼՈՒՅԹԸ

Հարգելի ընկերնե՛ր, թանկագին բարեկամնե՛ր։

Վերստին ողջունում եմ ձեզ արդեն որպես մեր այս հանդիպման մասնակիցների, որն ամեն տեսակետից անսովոր է, արտացոլում է այն խոր փոփոխությունները, որ ապրում է արդի աշխարհը։

Օգտվելով առիթից, շնորհակալություն եմ հայտնում, որ եկել եք մեր երկիր՝ մասնակցելու մեր հանդիսություններին։ Դա մեզ համար թե պատիվ է, թե մեծ աջակցություն։

Թանկագին ընկերնե՛ր։ Բարեկամնե՛ր։ Դուք բոլորդ ներկա էիք Հոկտեմբերի 70-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստին։ Դա ինձ ազատում է նորից մեր գործերի մասին խոսելու անհրաժեշտությունից։ Այստեղ ես կցանկանայի հաղորդել որոշ նկատառումներ՝ ի շարունակումն այն բանի, ինչ ասել եմ զեկուցման մեջ։

Երբ Եվրոպայում և աշխարհում հանդարտեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության ծնած հզոր ալիքը, Վ. Ի. Լենինը մյուսներից շուտ հասկացավ դեպի այն նպատակներն ընթանալու ամբողջ բարդությունը, որոնք, ինչպես թվում էր շատերին, այդքան մոտեցրել էր հեղափոխությունը։ Նէպի նրա կոնցեպցիան խաղաղ գոյակցության («խաղաղ համակեցության») նրա իսկ գաղափարը նախապես միայն քաղաքական, անգամ դիվանագիտական ոլորտից փոխադրեց դարաշրջանի հիմնարար օրենքների ոլորտ։

Ավելի ուշ, ճիշտ է, պատահում էր, գերիշխում էին այլ պատկերացումներ։ Բայց հիմա մենք վերջնականապես հաղթահարել ենք պատմությունը կեղծելու փորձերը, երբ լինում էին ժամանակներ, որ ելնում էին ոչ այն բանից, ինչ կար, այլ ինչ ցանկալի էր տեսնել։

80-ական թվականներին հստակորեն սկսեցին նշմարվել համաշխարհային զարգացման առանձնահատկությունները, որոնք կուտակվել ու հասունացել էին ամբողջ հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում։ Դրանք նախ և առաջ միջուկային-դարաշրջանի առանձնահատկություններն են, որոնք առաջին պլան են մղել մարդկության բուն գոյատևման պրոբլեմը։ Դա, այնուհետև, համաշխարհային տնտեսական կապերի բարդացման, աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների փոխկապվածության ուժեղացման գիտատեխնիկական հեղափոխության կողմից խթանվող պրոցեսն է, բազմազանության և հակասականության պայմաններում նրա ամբողջականության ձևավորումը։ Դա, վերջապես, այն համընդհանուր պրոբլեմների սրումն է, որոնք մարտակոչ են նետում ժամանակակից կեցության վտանգներին, տեմպերին ու լարվածություններին հարմարվելու մարդու բուն կենսաբանական ընդունակությանը։

Այս ամենը նոր կողմերով է լույս սփռում խաղաղ գոյակցության գաղափարի բովանդակությանը, որը քաղաքական շարժումներից պահանջում է իր խնդիրների նոր վերլուծություն և վերաիմաստավորում, ստեղծված գաղափարախոսական սխեմաների ու ստերեոտիպերի հաղթահարում։

Սա հեշտ գործ չէ։ Ոչ ոք պատրաստի դեղատոմսեր չունի։ Հազիվ թե որևէ մեկի ձեռքին կա Արիադնայի թելի կծիկը, որն օգներ ելք գտնել ներկա հակասական աշխարհի լաբիրինթոսից։ Շարադրելով նոր մտածողության մեր կոնցեպցիաները, մենք ամենևին էլ ճշմարտությունն ասողի մենաշնորհի չենք հավակնում. մենք ինքներս որոնում ենք և ուրիշներին էլ հրավիրում ենք համատեղ որոնել այնպիսի ուղիներ, որոնցով մարդկությունը կկարողանար մեր օրերի «ականապատ դաշտից» անցնել դեպի միջուկային զենքից ու բռնությունից զերծ XXI դար։

Իհարկե, պատմական հեռանկարում հենց սոցիալիզմը (այսպիսին է մեր համոզմունքը) վճռական ավանդ կմուծի քաղաքակրթության զարգացման ճանապարհին ծագած կրիտիկական կետերի հաղթահարման գործում։ Հենց այդ հասարակարգը պոտենցիալ հնարավորություն ունի արդյունավետորեն ներգործելու այն հեգելյան «չափի», շահերի այն հաշվեկշռի որոնման վրա, որոնք մարդկությանը հնարավորություն տան հասնելու սկզբունքորեն նոր, նրա համար փրկարար մակարդակի։ Սոցիալիզմի պոտենցիալը դեռ ամենևին էլ լրիվ չի բացահայտվել։

Ըստ էության, տեղի է ունենում սոցիալական խորագույն հեղափոխություն, որի ակունքները սկիզբ են առնում Հոկտեմբերից։ Բայց դրա տևականությունը, նորությունն ու անհամաչափությունը, առաջադիմական տեղաշարժերի և դեպի հետ «գլորումների» զուգակցումն ու գոյակցությունը, հեղափոխական ու էվոլյուցիոն պրոցեսների հերթափոխությունն ու փոխադարձ կապը անկենսական են դարձնում ըստ հին դասագրքերի կազմված ամեն մի տրամաբանական սխեմա։

Դարաշրջանի սոցիալական շարժման տրամաբանությունը ավելի ու ավելի է ի հայտ գալիս։ Նրա էությունը շահագործողական հասարակության նյութական ու հոգևոր ինքնավարկաբեկումն է։

Ո՛չ սոցիալիզմի պատմության բացասական կողմերը, ո՛չ մարքսիզմը ժխտողների ամբողջ մատենաշարերը, ո՛չ աշխարհում գաղափարախոսական բանավեճի սրությունն ու նրբահնարությունը չկարողացան հերքել այն հետևությունը, որ կապիտալիզմը այլընտրանք ունի։ Եվ այդ այլընտրանքը սոցիալիզմն է։

Սակայն զարգացման տարատեսակությունը մնում է։ Պատմական պարույրի յուրաքանչյուր հերթական գալարում հին աշխարհի ուժերը հնարավորություն ունեն վերացնել տվյալ պահի համար առավել վտանգավոր հակասությունները և երկարացնել իրենց տիրապետությունը։ Այդպես էլ եղավ, օրինակ, կապիտալիզմի կողմից գիտատեխնիկական հեղափոխության օգտագործման առնչությամբ։ Իհարկե, կապիտալիստական հասարակարգի ներքին հակամարտությունները յուրաքանչյուր նոր փուլում վերարտադրվում են, բայց արդեն նորովի, այլ կերպ։

Ի դեպ, գիտատեխնիկական հեղափոխության նոր տեխնոլոգիական փուլը սոսկ իր սկզբնական փուլում է, և կապիտալիստական ձևով նրա օգտագործման գլխավոր հետևանքները այս փուլում դեռ առջևում են։ Այդ պրոբլեմատիկայի հիմնարար տեսական հետազոտությունը նույնպես նոր է սկսվում։ Կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի մշտական խորացման սովորական բանաձևի հետևում նոր է սկսել երևալ արտադրության եղանակում տեղի ունեցող պրոցեսի էությունը, էլ չենք խոսում քաղաքական կանխատեսումների մասին։

Պրոցեսների ըմբռնման նոր մակարդակի ձեռքբերումը արգելակել է նաև այն հանգամանքը, որ ռեալ սոցիալիզմը տեխնոլոգիական զարգացման մակարդակով դեռևս հետ է մնում կապիտալիզմից։ Այդ հետ մնալը հաղթահարելու նախադրյալները ձևավորվում են սոցիալիստական հասարակության հեղափոխական վերակառուցման, նրա որակապես նոր վիճակի անցնելու ընթացքում։ Բայց հենց նա՝ վաղվա այդ հասարակությունն էլ սոցիալիզմի այն ավելի բարձր տիպն է, որը կօգնի նրանց, ովքեր սոցիալական այլընտրանք են փնտրում։

Եթե դուք նկատել եք, հանդիսավոր նիստի զեկուցման մեջ ես խոսեցի կապիտալիզմի օրինաչափությունների երկու հատկապես վտանգավոր դրսևորումների մասին՝ ռազմականացման և զարգացող աշխարհի հետ ոչ համարժեք փոխանակության մասին։ Բայց դրանք հնարավոր են միայն համապատասխան պետական քաղաքականության միջոցով։ Իսկ այդ քաղաքականությունը պաշտպանություն է վայելում Արևմուտքում, քանի դեռ պահպանվում է երկյուղը «սովետական սպառնալիքից» և քանի դեռ ուղեղներում ամուր նստած է այն համոզմունքը, թե կան «գլխավոր» ազգային շահեր և կան երկրորդականներ, կան համաշխարհային քաղաքականության ու էկոնոմիկայի «սուբյեկտներ» և կան «օբյեկտներ», այսինքն՝ նեոգաղութատիրության ոլորտ։

Մեր վերակառուցումը, իր բոլոր միջազգային հետևանքներով հանդերձ, հօդս է ցնդեցնում երկյուղը «սովետական սպառնալիքից»։ Եվ ռազմամոլությունը կորցնում է իր քաղաքական արդարացումը։ Սպառազինությունների վրա ռեսուրսների վատնման անընդունելիությունն ու կործանարարությունը ավելի ու ավելի ակնհայտ են դառնում նաև էկոլոգիական վտանգի պայմաններում և գործազրկության աճի կապակցությամբ, որը գիտատեխնիկական հեղափոխության նոր փուլում վերածվում է միանգամայն այլ կարգի պրոբլեմի, քան առաջ էր։ Ահազանգեր է տալիս նաև ֆինանսական համակարգը, որը չի դիմանում սպառազինությունների մրցավազքի, աստղաբաշխական պետա-

կան պարտքերի և հեգեմոնիստական տնտեսական էգոիզմի գերբեռնվածություններին։

Մյուս կողմից, ներկա փուլում «երրորդ աշխարհում» ձևավորվող նոր ազատագրական ազդակը (ինչ վերաբերում է բուն տերմինին, ապա համաձայն եմ ինձնից առաջ այստեղ ելույթ ունեցած Ռամ Ռ. Ռամի կարծիքին) կպառնա պայմանով, եթե զարգացող երկրները համաշխարհային տնտեսական կապերում հավասար դիրք չստանան, եթե համաշխարհային նոր տնտեսակարգի գաղափարը չսկսի կենսագործվել և եթե գործնական մակարդակի վրա չդրվի «զինաթափում հանուն զարգացման» խնդրի լուծումը։

Այս համաշխարհային պրոցեսում այդպիսի գծերով էլ ընթանում է «կրիտիկական զանգվածի» գոյացումը, որն առաջադրում է քաղաքակրթության լինել-չլինելու հարցը և որը ներգործում է այն ամենի վրա, ինչ տեղի է ունենում աշխարհում։

Այժմ արդեն անհնար է համաշխարհային զարգացումը դիտել միայն երկու հակադիր սոցիալական սիստեմների պայքարի տեսակետից։ Այդ զարգացման դիալեկտիկան իրենից ներկայացնում է բազմաթիվ գործոնների միասնություն, հակամարտություն, մրցություն ու փոխազդեցություն։ Տարբեր հասարակությունների հենց այդ փոխազդեցությամբ էլ յուրաքանչյուրը բռնում է իր քննությունը։ Դա, իհարկե, նրանց ինչ-որ միավորում, ինչ-որ զուգամետություն չի նշանակում։

Մենք մազաչափ անգամ չենք հրաժարվի սոցիալիզմի իսկական արժեքներից։ Ընդհակառակը, կհարստացնենք դրանք, ազատագրվելով այն ամենից, ինչը աղավաղել է մեր կարգերի հումանիստական էությունը։ Մենք ամենևին էլ չենք ձգտում այն բանին, որ դասակարգային հակառակորդը «սիրի» մեզ։ Մեզ դա ամենևին էլ պետք չէ։ Մենք ակնկալում ենք, որ կյանքը նրան կստիպի հաշվի նստել իրողությունների հետ ու գիտակցել, որ բոլորս էլ գտնվում ենք միևնույն նավակում և հարկավոր է այնպես անել, որ այն շուռ չգա։

Սոցիալիզմի համար այդ կուրսի մեջ ասես միավորվում են թե բուն դասակարգային շահերը, թե համամարդկային շահերը։ Եվ կապիտալիզմի համար չկա այլ խելամիտ ուղի, բացի գոյակցությունից ու մրցակցությունից։

Միայն համատեղ կարելի է թուլացնել ու վերացնել էկոլոգիական «ինֆարկտի» համընդհանուր վտանգը։ Պրոբլեմը վաղուց է միջազգայնացել։ Միայնակ հազիվ թե հնարավոր լինի արմատապես լուծել նաև էներգետիկ պրոբլեմը, առավել ևս՝ յուրացնել համաշխարհային օվկիանոսի հարստությունները։ Վերջապես, միայն մարդկության կոլեկտիվ միտքն է ի զորու շարժվել դեպի երկրաշուրջ տարածության բարձունքները և ապա՝ արեգակնաշուրջ ու աստղային տիեզերք։

Ասվածի լույսով աննախադեպ մեծ է արդիականության առաջավոր ուժերի ինտերնացիոնալ պատասխանատվությունը, որոնց մեջ իր արժանի և հեղինակավոր տեղն է գրավում և կգրավի կոմունիստական շարժումը։

Այստեղ ներկայացնելով ՍՄԿԿ-ն, կուզենայի մի քանի խոսք ավելացնել նրան, ինչ անցյալ օրն այդ մասին ասացի զեկուցման մեջ։ Ինչպես և ժամանակակից աշխարհի շատ ուրիշ բաներ, կոմունիստական շարժումը կարիք ունի նորացման, որակական վերափոխումների։

Այժմ հատկապես կարևոր է, որ այն ոչ միայն ազգային, այլև հենց իր բնույթով ինտերնացիոնալ ուժ է։ Այդպիսի ուժը հարկավոր է ժամանակակից մարդկությանը։ Ինչ վերաբերում է ՍՄԿԿ-ին, նա իր ներքին պլաններն ու գործերը չի պատկերացնում միջազգային համատեքստից դուրս և, իհարկե, այն նշանակության հետ հարաբերակցությունից դուրս, որ նրանք ունեն կամ կարող են ունենալ իդեալների գծով մեր եղբայրակիցների և առհասարակ առաջավոր ուժերի համար։ Մենք ինքներս ուժգնորեն զգացինք, թե լճացման ժամանակաշրջանում ինչպես էր նվազում սոցիալիզմի ինտերնացիոնալ ազդակը։ Այնպես որ, վերակառուցումը ՍՍՀՄ-ում հասունացել է նաև այդ տեսակետից։ Նոր փուլում մեր աշխատանքի նշանակալիության մասին մեզ լիովին հաշիվ ենք տալիս ոչ միայն համաշխարհային տնտեսական և քաղաքական առումով, այլև սոցիալիզմի, դեմոկրատիայի և առաջադիմության ուժերի բարոյական աջակցության առումով։

Սակայն մեր երկրներում սոսկ զուգահեռ գործունեությունը դեռ բավարար չէ։ Հարկավոր է նաև փոխգործողություն, իհարկե, ժամանակակից ձևերով։ Կպահանջվի, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել, առաջադիմական ուժերի առավել կատարյալ փոխհարաբերությունների կուլտուրա։ Այնպիսին, որը թույլ տար կուտակել փորձի ամբողջ բազմազանությունը և ծառայեր շրջակա աշխարհի ըմբռնմանը իր ամբողջ բազմազանությամբ ու հակասականությամբ։ «Ամենագիտակության ամբարտավանությունը» համարժեք է նոր պրոբլեմներ յուրացնելու իր ընդունակության համար վախենալուն, վկայում է այլ տեսակետները հրնթացս մերժելու սովորույթի կենսունակության մասին։ Այստեղ չեն հաջողվում ոչ երկխոսությունը, ոչ էլ արգասավոր դիսկուսիան։ Իսկ որ գլխավորն է՝ տուժում է գործը։

Ինչպես որ չէր կարելի Մարքսի և Էնգելսի առաջ քաշած բոլոր դրույթները դարասկզբին դոգմատիկ կերպով տարածել իմպերիալիզմի դարաշրջանի վրա, այնպես էլ առավել ևս չի կարելի նման գործողություն կատարել արդիականությունը գնահատելով 50-ական, 60-ական, իսկ երբեմն էլ՝ 30-ական թվականներին առաջ եկած կանխադրույթների միջոցով։ Հանուն մարդու սոցիալական ազատագրման հարկավոր է մեր նախորդների ստեղծած տեսական ժառանգության նոր ընթերցում, այնպիսին, որը թույլ է տալիս ունենալ նոր իրողությունների ճշգրիտ վերլուծություն և ձևակերպել առավելագույնս ճիշտ քաղաքական հետևություններ։

Համաշխարհային ասպարեզում հակամարտ հասարակության և առճակատային լարվածության ծրագրային այլընտրանքի որոնումներում պատասխանների են սպասում բազմաթիվ հարցեր։ Մեր կուսակցությունը, նրա տեսական, գիտական ուժերը սկսել են լրջորեն զբաղվել դրանցով, ազատվելով այն պատկերացումներից ու սխեմաներից, որոնք այլ ժամանակների և ստեղծագործության համար այլ հնարավորությունների ծնունդ են։

Համագործակցության, համատեղ որոնման ենք հրավիրում ոչ միայն եղբայրական կուսակցություններին, կոմունիստներին, այլև սոցիալիստներին և սոցիալ-դեմոկրատներին, լեյբորիստներին, քաղաքական մտքի և գործողության մյուս ուղղությունների ներկայացուցիչներին, ում համար թանկ են մարդկային ոգու նվաճումները, ովքեր ուզում են պահպանել և օգտագործել դրանք գալիք սերունդների համար։ Այդ աշխատանքը կենսականորեն կարևոր է նոր իրադրության ըմբռնման համար, երբ քաղաքակրթության նորացումը միահյուսվել է մարդկային ցեղի գոյատևման խնդրին։

Նոր մտածողությունը նաև նոր բարոյականություն է, նոր հոգեբանություն։ Այն կողմնորոշվում է նրանով, որ յուրաքանչյուր մարդ, մնալով իր երկրի քաղաքացին, իր կուսակցության անդամը, ցանկացած առաջադիմական ազգային շարժման ակտիվիստը, պետք է պատասխանատվությամբ համակվի նաև այն բանի համար, թե ինչպիսին պետք է լինի ամբողջ աշխարհը և կլինի արդյոք այն առհասարակ։

Նոյեմբերի 5-ին հանդիպման ընթացքում շարունակվեց կարծիքների փոխանակությունը արդիականության հրատապ հարցերի շուրջը։

Ելույթ ունեցան Իտալիայի կոմկուսի ղեկավարության անդամ Ջ. Նապոլիտանոն, Աֆղանստանի ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Նաջիբուլլան, Դանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ս. Քրիստենսենը, Շվեյցարիայի աշխատանքի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ժ. Շպիլմանը, Հարավարևմտյան Աֆրիկայի ժողովրդական կազմակերպության (Նամիբիա) պրեզիդենտ Ս. Նույոման, համահունական սոցիալիստական շարժման Կենտկոմի գործադիր բյուրոյի անդամ Գ. Պապանդրեուն, Ճապոնիայի կոմկուսի Կենտկոմի նախագահության մշտական բյուրոյի անդամ Հ. Տատիկին, ՄԺՀԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ժ. Բաթմունհը, ԱՄՆ-ի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Գ. Հոլը, Շվեդիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունից ռիկստագի դեպուտատ, միջպառլամենտական խմբի նախագահ

Ս. Էրիկսոնը, Եթովպիայի բանվորական կուսակցության Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Հ. Մարիամը, Կորեայի աշխատանքային կուսակցության Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Պակ Սեն Չերը, ՀԿՄ Կենտկոմի նախագահության նախագահ Բ. Կրոնիշը, Իտալիայի սոցիալիստական կուսակցության ղեկավարության անդամ Լ. Ֆինկատոն, Կուբայի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ֆ. Կաստրոն, ԳՖՀ-ի «Կանաչների» կուսակցության համանախագահ Յու. Դիտֆուրտը, ՄՊԼԱ-աշխատանքի կուսակցության (Անգոլա) նախագահ Ժ. Է. Դուշ Սանտուշը, Պորտուգալիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ա. Կունյալը, Վիետնամի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Նգուեն Վան Լինը, Իսրայելի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Վիլները, Ֆինլանդիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության նախագահ Պ. Պաասիոն, Հարավային Աֆրիկայի Աֆրիկյան ազգային կոնգրեսի պրեզիդենտ Օ. Տամբոն, Ուրուգվայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Ռ. Արիսմենդին, Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցության ազգային քարտուղար Լ. Լը Պանսեկը, Իսպանիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Խ. Իգլեսիասը, Կիպրոսի աշխատավոր ժողովրդի առաջադիմական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Է. Պապայոհաննուն, Ֆինլանդիայի կենտրոնի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ս. Կյայարիյայնենը, Արևմտյան Բեռլինի սոցիալիստական միասնական կուսակցության նախագահ Հ. Շմիտը, Բրազիլիայի կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ս. Մալինան, Հնդկաստանի կոմկուսի ազգային խորհրդի քարտուղար Մ. Ֆարուկին, Մեծ Բրիտանիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Գ. Մակլենանը, Նիդեռլանդների աշխատանքի կուսակցության ազգային քարտուղար Վ. Վան Վելզենը, ԼԺՀԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Կ. Ֆոմվիհանը, Մեքսիկայի սոցիալիստական կուսակցության ղեկավարության անդամ Պ. Գոմեսը, Լիբիայի Արաբական սոցիալիստական ժողովրդական ջամահիրիայի ընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսի ղեկավարության անդամ Ա. Յու. Ջաբերը։

Եզրափակելով հանդիպումը, **Մ. Ս. Գորբաչովն** ասաց.

Ընկերներ, մենք ավարտում ենք **հանդիպման** երկրորդ օրվա երեկոյան նիստը։

Ուզում եմ ձեզ տեղյակ պահել մեր աշխատանքին վերաբերող իրավիճակի մասին։ Հանդիպմանը ներկա են 178 պատվիրակություններ։ Ելույթի համար ցուցակագրվել են 119 կուսակցությունների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ։ Երկու օրում ելույթ է ունեցել 63 մարդ։ Սա է օբյեկտիվ իրավիճակը։

Մեր առջև երկու հնարավորություն կա.

Առաջին։ Ես կարծում եմ, որ առավել ռեալիստական է՝ ավարտել հանդիպումն այսօր և խնդրել այն ընկերներին, ովքեր ուզում էին ելույթ ունենալ, բայց չկարողացան ժամանակի սահմանափակության պատճառով, իրենց ելույթների տեքստերը հանձնել «Պրավդա» թերթում հրապարակելու համար, այսինքն՝ ելույթ ունեցածների հետ հավասար հիմունքով։

Երկրորդ հնարավորությունն է՝ վաղը անցկացնել ևս մեկ նիստ՝ առավոտյան, բայց, ինչպես տեսնում եք, դա միևնույն է չի լուծի պրոբլեմը։

Եկեք քննարկենք։

(Մասնակիցները միահամուռ արտահայտվեցին առաջին տարբերակի օգտին)։

Թանկագին ընկերներ, ինչպես մենք դեմոկրատաբար պայմանավորվեցինք, ավարտում ենք մեր հանդիպումը։

Ես լիազորություններ չունեմ եզրակացություն անելու, հանդիպման արդյունքներն ամփոփելու։ Այո, կարծում եմ, այժմ այդ բանն անելը ուժերից էլ վեր է, ով էլ որ հանձն առնի դա։ Բայց քանի որ դուք ինձ հանձնարարեցիք նախագահել և հանդիպումը պետք է ինչ-որ կերպ ավարտել, թույլ տվեք հայտնել նախագահողի միայն մի քանի տպավորություններ։

Ես մեր հանդիպումը կդիտեի ժամանակակից միջազգային իրավիճակի տեսանկյունից, որին բնորոշ են, իսկ դա հաստատեց նաև կարծիքների մեր

երկօրյա փոխանակությունը, առնվազն **երկու առավել էական ճանապարհներ**։

Նախ, մենք բոլորս համամիտ ենք, որ ժամանակակից աշխարհը բախվել է պրոբլեմների մի այնպիսի մասշտաբի, որին մինչև օրս նա չէր բախվել։ Դրանք նոր իրադրություններն են, որ մենք պետք է տեսնենք։

Երկրորդ, մենք բոլորս վկան ենք այն բանի, որ մոլորակում ուժեղանում է տագնապը աշխարհի ճակատագրի, քաղաքակրթության ճակատագրի համար, տագնապը միլիոնավոր մարդկանց շահերը շոշափող պրոբլեմների սրման կապակցությամբ։

Եվ այս տագնապը ամբողջ աշխարհում շարժման մեջ է դրել աշխատավորների լայն զանգվածներին։

Ըստ երևույթին, այսօր ճիշտ կլինի արձանագրել, և դա քաղաքականապես ճիշտ արձանագրում է, որ միլիոնավոր ժողովրդական զանգվածներ բուն պատմության առաջաբեմ են ելել։

Եվ միանգամայն հասկանալի է, որ դա անդրադարձ է ստացել քաղաքական հոսանքներում և, մասնավորապես, լուրջ արձագանք գտել առաջին հերթին համաշխարհային բանվորական շարժման մեջ, առաջադիմական շարժումներում։ Մենք ասես բոլորս զգացել ենք նաև թե՛ համատեղ մտորումների, թե՛ փոխգործողության անհրաժեշտությունը։ Եվ դա մեզ բերել է այս հանդիպմանը։

Ուզում եմ ընդգծել, որ բուռ էության արդի դարաշրջանի բնույթն ու իրադարձությունների ընթացքը բոլորիս վրա աշխարհի ու մարդկության ճակատագրի համար հսկայական պատասխանատվություն են դրել։ Հենց այս հանգամանքն է, ինչպես թվում է, մեր այս բացառիկ հանդիպման բուն օբյեկտիվ նախադրյալը, որն ինքնըստինքյան վկայում է, որ մենք նոր ժամանակներ ենք թևակոխել։

Ինձ թվում է, և այս մասին արդեն շատերն ասացին, որ, հավաքվելով այսպիսի հանդիպման, մենք արել ենք մի քայլ, որը վկայում է նոր պրոբլեմների և աշխատավորական լայն զանգվածների խոր մտահոգության պայմաններում ունեցած պատասխանատվության մեր ըմբռնման մասին։ Եվ այս ամենը այստեղ գտնվում էր կարծիքների փոխանակության կենտրոնում։

Մեր՝ սովետական պատվիրակության մեջ այն կարծիքն է ստեղծվել, որ հանդիպումը արդարացրեց ակնկալիքները և փարատեց այն երկյուղները, որ ոմանց մեջ կային։

Ոչ որ ոչինչ չկորցրեց, և մենք բոլորս, իմ կարծիքով, շատ բան ձեռք բերեցինք։ Ես անգամ կասեի, մենք կարծիքներ, պայքարի փորձ փոխանակելով՝ ուսանելի շատ բան ձեռք բերեցինք։

Այսպիսով, մենք կարող ենք շնորհավորել միմյանց, և ես շնորհավորում եմ ձեզ։

Իմ ելույթում ես հատկապես կառանձնացնեի այն մթնոլորտը, որ այստեղ տիրում էր այս երկու օրերին։ Գուցեև դա ամենաէականն է. մենք ձեզ հետ ուրիշ ենք դառնում՝ թե՛ մեր ապրած աշխարհի ըմբռնման տեսակետից և թե մեր փոխհարաբերությունների բնույթի նկատմամբ եղած հայացքների տեսակետից։ Դրան ավելացնեմ. այստեղ հնչած ելույթների բովանդակությունը իրավունք է տալիս ենթադրել՝ մեր հարաբերություններում ամենավատը, ամենադժվարինը հետևում է մնացել, թեև ապագան էլ մեզ համար թեթև զբոսանք չէ։

Բոլոր տարբերություններով ու առանձնահատկություններով հանդերձ, որ այստեղ առկա էին, մեզ միավորում է, և դա միանգամայն ակնհայտ է բոլոր ելույթներից, **երկու բան**. մենք բոլորս գործում ենք հօգուտ աշխատավորության, և մենք բոլորս պատրաստ ենք առավելագույնն անելու, որպեսզի վերացնենք պատերազմի սպառնալիքը, ամբողջացնենք միջազգային հարաբերությունները։

Հանդիպումն իրոք արտացոլեց արդի աշխարհի բազմազանությունը և այն տարբեր պայմանները, որոնցում մեզանից յուրաքանչյուրն աշխատում է, մտքերի և մոտեցումների կերպի յուրօրինակությունը։

Մենք ավելի լավ ճանաչեցինք միմյանց և գլխավորը՝ համոզվեցինք, որ կարող ենք իրար հետ խոսել անկեղծ, շիտակ, հարգալից, ես կասեի՝ ընկերաբար։

Կարծում եմ, որ հանդիպումը շատ սնունդ տվեց ստեղծագործական ճանաչողության ոգով, մեր ապրած աշխարհի և այդ աշխարհում մեր նոր դերի իմաստավորման ոգով հետագա մտորումների, որոնումների համար։

Թանկագին ընկերներ, մեզ համար չափազանց հետաքրքրական ու կարևոր էր ձեզանից լսել, ձեր ասածներից իմանալ այն պրոցեսների ձեր ըմբռնման, դրանց նկատմամբ ձեր վերաբերմունքի մասին, որոնք տեղի են ունենում արդի սովետական հասարակության մեջ։ Այլ կերպ ասած՝ մեր վերակառուցման նկատմամբ։ Ձեր ասածները մենք դիտում ենք որպես աջակցություն մեր ոչ դյուրին աշխատանքին, որպես մեր պայքարի հետ համերաշխության դրսևորում։

ՍՄԿԿ-ն, ամբողջ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությամբ զարգացնելով, նորացնելով սովետական հասարակությունը, իր առջև խնդիր է դնում ի հայտ բերել սոցիալիզմի, սոցիալիստական դեմոկրատիայի պոտենցիալը, և մեր հասարակությունը հասցնել որակապես նոր բնագծերի։ Մենք այդ աշխատանքը, որ կատարում ենք հանուն մեր ժողովրդի, նաև դիտում ենք որպես աշխատանք հանուն ամբողջ մարդկության։

Ես ուզում եմ ձեզ ի սրտե, անկեղծորեն շնորհակալություն հայտնել այն բանի համար, որ դուք արձագանքեցիք, եկաք Մոսկվա և մասնակցեցիք Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 70-ամյակին նվիրված մեր հոբելյանական միջոցառումներին։

Մեր կուսակցության ու ամբողջ ժողովրդի անունից շնորհակալություն եմ հայտնում ձեզ։ Ձեզ, թանկագին ընկերներ, մաղթում եմ ամենայն բարիք և հաջողություններ ձեր պայքարում։

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԴՐՈՇԻ ՆԵՐՔՈ

Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ
Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ

ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ եղել են ոչ քիչ հեղափոխություններ, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ժողովուրդների ճակատագրում։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը դրանց մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում և՛ իր բնույթով, և՛ իր պատմական հետևանքներով։ Այն բացեց համընդհանուր հեղափոխական վերափոխումների դարաշրջանը, կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու դարաշրջանը։ Դրեց շահագործողական կարգերից մարդկությանը փրկելու, գիտական կոմունիզմի գաղափարները կյանքի մեջ մարմնավորելու սկիզբը։

Ցանկացած հասարակական երևույթի պատմական նշանակությունը ստուգվում է ժամանակի միջոցով։ Դեռևս 1921 թ. Վ. Ի. Լենինն ասել է. «Որքան մեզանից հեռանա այդ մեծ օրը, այնքան պարզ կդառնա պրոլետարական հեղափոխության նշանակությունը Ռուսաստանում»։

Այդ հիշարժան օրից անցել է յոթ տասնամյակ, պատմության չափանիշով ժամանակը մեծ չէ։ Այդ ժամանակաընթացքում համաշխարհային հեղափոխական շարժումը հարստացել է հսկայական և բազմակողմանի փորձով, որն ընդլայնել և հարստացրել է պատկերացումը հեղափոխական պայքարի ուղիների ու մեթոդների վերաբերյալ։ Այդ փորձի լույսի ներքո է՛լ ավելի պարզ է դարձել սոցիալիստական հեղափոխության ընդհանուր օրինաչափության նշանակությունը։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը հասունացել է հին աշխարհի ընդերքում, և այն բռնկվեց նրա ամենաթույլ օղակում՝ Ռուսաստանում, որտեղ կենտրոնացվել էին կապիտալիզմի հիմնական հակասությունները, դասակարգային խոր հակամարտությունները։ Տեղի ունեցավ ոչ միայն քաղաքական իշխանության փոփոխություն։ 1917 թ. Հոկտեմբերը նշանակում էր սոցիալ-տնտեսական խոր հեղաշրջում։ Բանվոր դասակարգին դնելով իշխանության գլուխ՝ Հոկտեմբերը ազատագրեց աշխատավորներին շահագործումից, նրանց ձեռքը տվեց ձեռնարկությունները, բանկերը, երկաթուղիները, հողը հանձնեց գյուղացիներին, վերացրեց ազգային ճնշումը, երկիրը դուրս բերեց իմպերիալիստական պատերազմից։

Սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը աշխատանքի մարդուն ընձեռեց իսկական իրավունքներ և ազատություն, ամրապնդեց սովետների իշխանությունը, որն իր իսկ ժողովրդի հայտնագործած պետական կյանքի դեմոկրատական ձևն է։

Սոցիալիստական հեղափոխությունը ցարական Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների համար ապահովեց փաստական հավասարություն՝ քաղաքական, տնտեսական, կուլտուրական առումով։ Սոցիալիստական շինարարության տարիներին տնտեսական աճի առավել ցածր մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդներին ցույց էր տրվում հսկայական օգնություն. հատկացվում էին խոշոր կապիտալ ներդրումներ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և

արտադրության զարգացումն արագացնելու համար, ստեղծվում էին կուլտուրայի ներդաշնակ աճի պայմաններ։

Պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների հաղթանակի փայլուն օրինակ է Սովետական Հայաստանը։ Հայ ժողովրդի պատմությունը, բազմաչարչար ողջ ուղին, ազատության դարավոր որոնումները նրան կանգնեցրին մեծ Հոկտեմբերի դրոշի ներքո։ Հայ ժողովուրդը գիտակցաբար մտավ սոցիալիստական զարգացման ուղին և հպարտանում է նրանով, որ կանգնած է այն ժողովուրդների շարքում, որոնք հայտնագործեցին նոր սոցիալական աշխարհը։

Հայ ժողովրդի լավագույն ակնկալությունները իր մեջ մարմնավորեց հայ բոլշևիկների սերունդը։ Նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին հեղափոխական շարժումներին, պայքարեցին առաջին շարքերում՝ հանուն Հոկտեմբերի և սովետական կարգերի հաղթանակի։ Մեր ժողովուրդը հպարտանում է նրանով, որ տվեց այնպիսի բոլշևիկ-լենինյաններ, որպիսիք են անվանի հեղափոխականներ Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Անաստաս Միկոյանը, Բոգդան Կնունյանցը, լեգենդար Կամոն, Հայկ Բժշկյանը (Գայ) և շատ ուրիշներ։

Սոցիալիստական հեղափոխությունը հայ ժողովրդի համար նշանակում էր ոչ միայն սոցիալական և ազգային ազատագրում։ Այն լիակատար փրկություն էր ֆիզիկական ոչնչացումից, եթե նկատի ունենանք ցեղասպանության սարսափները, որոնք մեր ժողովրդի վրա թափվեցին Հոկտեմբերին նախորդած տարիներին։ Այն օրերին, երբ Արևմուտքի դավաճանական քաղաքականությունը, որը հայ ժողովրդի շահերը օգտագործում էր իր դիվանագիտական մեծ խաղում, դաշնակների բուրժուազգայնական կառավարության արկածախնդրական ներքին և արտաքին քաղաքականությունը Հայաստանը հասցրին ազգային աղետի եզրին։ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն իր վրա վերցրեց պատասխանատվությունը ժողովրդի ճակատագրի համար։ Նա աշխատավորներին պայքարի դուրս բերեց հանուն սովետների իշխանության, հանուն սոցիալիզմի։ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ից հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացվեց նոր դարաշրջան, սոցիալիստական վերածննդի, նյութական և հոգևոր աշխարհի վերակառուցման դարաշրջանը։

Սովետական իշխանությունը ցարիզմից ժառանգություն ստացավ հետամնաց երկիր։ Հայաստանում 1918—1920 թվականներին տնտեսական փլուզումը հասավ ծայրագույն աստիճանի։ 1920 թ. արդյունաբերական արտադրանքի թողարկումը կազմեց 1913 թվականի առանց այն էլ խղճուկ արտադրանքի մեկ երրորդը։ Այդպիսի պայմաններում սկսվեց նոր սոցիալիստական հասարակության կառուցումը։

Վ. Ի. Լենինը ջերմորեն շնորհավորեց իմպերիալիստական կեղեքումից ազատագրված աշխատավորական Սովետական Հայաստանին։ Պրոլետարիատի առաջնորդը մշտապես հիշեցնում էր, որ կոմունիզմը անիմաստ է առանց վիթխարի արտադրողական ուժեր ստեղծելու։ Նա երազում էր տեսնել մեր երկիրը հարուստ ու հզոր, զարգացած արդյունաբերությամբ և տեխնիկայով։ Այսօր նրա երազանքը իրողություն է դարձել։ Սովետների երկրի ժողովուրդները, հիրավի, հսկայական թռիչք գործեցին իրենց զարգացման ճանապարհին. Նրանց մեջ իր անփոխարինելի տեղն է զբաղեցնում և հայ ժողովուրդը։

Մեզ մոտ տեղի ունեցան ոչ թե սոսկ խոշոր քանակական փոփոխություններ, որոնք կարող են լինել ցանկացած ժողովրդի մոտ որոշակի ժամանակահատվածում, այլ այնպիսի որակական տեղաշարժեր, որոնք փոխեցին մեր ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական դիմագիծը։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ կազմավորվեց հայկական սոցիալիստական ազգը, ստեղծվեց հայ ժողովրդի սովետական սոցիալիստական պետականությունը, որը դարձավ մեր բոլոր մեծագործությունների հիմքը։ Հայ ժողովուրդը լավ գիտե, որ իր հաջողություններով ու նվաճումներով ինքը, առաջին հերթին, պարտական է ՍՄԿԿ լենինյան ազգային իմաստուն քաղաքականությանը, ռուս մեծ ժողովրդի, ՍՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների հետ անխախտ բարեկամությանը, նրանց սերտ համագործակցությանն ու փոխօգնությանը։

Այսօր մենք օրինական կերպով հպարտանում ենք մեր հանրապետությամբ, որը դարձել է համատարած գրագիտության, զարգացած արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության, առաջավոր գիտության, արվեստի և գրականության երկիր։ Անցած յոթ տասնամյակում հայ ժողովուրդը ստեղծել է համամիութենական և համաշխարհային ճանաչման արժանացած մշակութային արժեքներ։ Աճել, հառնել են նոր քաղաքներ, արմատապես վերափոխվել են գյուղերը։ Հոկտեմբերը Հայաստանի աշխատավորներին բերեց խաղաղություն և վստահություն վաղվա օրվա համար։ Հոկտեմբերի շնորհիվ մեր հանրապետությունը դարձավ իրավահավասար անդամը սովետական բազմազգ ընտանիքի, որի հավաքական ուժը հայ ժողովրդի երջանիկ այսօրվա և պայծառ վաղվա գրավականն է։

Հոկտեմբերի նշանակությունը առաջին իսկ օրից խորապես գիտակցեց հայ առաջավոր մտավորականությունը ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ արտասահմանում։ Հովհաննես Թումանյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Վահան Տերյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Նար-Դոսը, Ստեփան Զորյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Ալեքսանդր Սպենդիարյանը և ուրիշներ ջերմորեն ողջունեցին սովետական իշխանությունը։ Իսկ Հակոբ Հակոբյանը և Եղիշե Չարենցը պայքարեցին Հոկտեմբերի հաղթանակի համար և դարձան նրա բոցավառ երգիչները։

Մեզ հեշտ չէր տրված։ Ձևավորվում էր նոր հասարակարգ, հիմնադրվում էին նոր արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը։ Եվ այն ժամանակ էլ, չնայած սեփական հսկայական դժվարություններին, հայ ժողովրդին եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց հեղափոխական Ռուսաստանը։ Երախտապարտ ժողովրդի հիշողությունը ընդմիշտ կպահպանի Անդրկովկասի ժողովուրդներին Սովետական Ռուսաստանի նյութական և բարոյական օգնությունը որպես իսկական պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի, հումանիզմի և անշահախնդրության ակտ։ Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի աշխատանքային փառքի թանգարանում, որպես թանկագին մասունք, խնամքով պահպանվում է այն 24 գործող հաստոցներից մեկը, որոնք նվիրել էին Իվանովո-Վոզնեսենսկի տեքստիլագործները հայ աշխատավորներին։ Այդ հաստոցներն իրենց ժամանակին դրեցին Հայաստանի թեթև արդյունաբերության հիմքը։ Այսօրվա մասշտաբներով համեստ, բայց նշանակությամբ մեծ գործերից է կազմավորվել սովետական ժողովուրդների անխախտ բարեկամությունը՝ սոցիալիստական հասարակարգի ցեմենտող ուժը։

Պետական կարևորության նշանակալից իրադարձություն էր 1921 թ. տեղի ունեցած հանրապետության սովետների առաջին համագումարը, որը հաստատեց Սովետական Հայաստանի սահմանադրությունը։ Մոտ տասը տարի պահանջվեց գրեթե լրիվ քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու, բնակչությանը սովից և աղքատությունից փրկելու համար։ Ստեղծվեցին ինդուստրիայի նոր ճյուղեր, կառուցվեցին առաջին էլեկտրակայանները, անցկացվեցին ոռոգման ջրանցքներ։

Երկու տասնամյակից էլ պակաս ժամանակամիջոցում հայ ժողովուրդը մեծ հաջողությունների հասավ սոցիալ-կուլտուրական զարգացման բոլոր բնագավառներում։ Իրենց նվաճումները, իրենց գաղափարները, իրենց նոր վերածնված սովետական հայրենիքը պաշտպանեցին մեր ժողովրդի զավակները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին։ Այդ ծանր օրերին Հայաստանի աշխատավորները, Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, ելան պաշտպանելու Հոկտեմբերի նվաճումները։ Հայ ժողովուրդը, որը պատմության տարբեր փուլերում տեսել է բազմաթիվ պատերազմներ ու աղետներ և ազատություն գտել սովետական իշխանության շնորհիվ, ռազմաճակատ ուղարկեց իր հարյուր հազարավոր որդիներին։ Նրանց շատերի անունները մտան Հայրենական պատերազմի տարեգրության մեջ։ Հերոսություն և խիզախություն ցուցաբերելու համար 70 հազար հայ զինվորներ պարգևատրվեցին ՍՍՀՄ շքանշաններով ու մեդալներով, իսկ 103 մարդու շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում։

Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակը ձեռք բերվեց անհամար կորուստների և ավերածությունների գնով։ Հարկ եղավ նորից վերականգնել ժողտնտեսությունը, բարելավել մարդկանց սոցիալ-կուլտուրական կյանքը։ Շրջվեց պատմության թափանիվը. նոր ժողովուրդներ կանգնեցին սոցիալիստական զարգացման ուղու վրա։ Աշխարհում աճեց դիմադրությունը իր դարն ապրած ռե-

ժիմներին։ Աշխարհի ժողովուրդները, ոգեշնչված ՍՍՀՄ-ի օրինակով, մտան սոցիալական առաջընթացի համար մղվող պայքարի նոր փուլ։

Հեղափոխությունը, որի շնորհիվ Հայաստանի աշխատավորները հնարավորություն ստացան պատմական կարճ ժամանակամիջոցում ապահովելու հանրապետության էկոնոմիկայի բուռն վերելքը, պայմաններ ստեղծեց լուծելու հայ ժողովրդի կենսական հարցերից մեկը՝ ճակատագրի կամքով աշխարհով մեկ ցրված հայերի հայրենադարձությունը։ Հայրենիք ներգաղթեց ավելի քան 200 հազար մարդ, որոնք ակտիվորեն մասնակցում են նոր հասարակարգի կառուցմանը։

Սովետական իշխանության տարիներին իրականացավ հանրապետության ինդուստրացումը, որն արմատապես փոխեց էկոնոմիկայի կառուցվածքը, և Հայաստանը հետամնաց ագրարային երկրամասից վերածվեց ժամանակակից զարգացած բարձր ինդուստրիալ հանրապետության։ Հայաստանում այժմ կա ավելի քան 600 արդիական արդյունաբերական ձեռնարկություն։ Վերջին տասնամյակներին ստեղծվեցին և լայնորեն զարգացան մեքենաշինությունը, էներգետիկան, քիմիան, գունավոր մետալուրգիան, էլեկտրոնիկան, ռադիոարդյունաբերությունը, շինանյութերի արտադրությունը, թեթև, սննդի և այլ ճյուղեր։ Էապես փոխվեց հանրապետության տնտեսական քարտեզը, աճեցին նոր արդյունաբերական կենտրոններ՝ Քաջարանը, Հրազդանը, Ապարակը, Աբովյանը, Ջարենցավանը և այլն։ Այժմ հանրապետության արդյունաբերության արտադրանքը արտահանվում է աշխարհի գրեթե 100 երկիր, բոլոր աշխարհամասերը։

Դարեր շարունակ դաժան ու ողբերգական է եղել հայ գյուղացու ճակատագիրը։ Սովետական իշխանությունը արմատապես վերափոխեց գյուղի դեմքը։ Այսօր գյուղատնտեսությունը զարգանում է բուռն տեմպերով։ Նրա ինտենսիֆիկացման կարևոր ազդակ են ռոռոգումն ու մելիորացումը։ Իսկ վերջին տարիներին հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման մի շարք արմատական հարցերի լուծման վերաբերյալ ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի ընդունած որոշումներն ունեն կարևոր, հիրավի պատմական նշանակություն։

Լայն ճանաչման են արժանացել հայ գիտնականների ծանրակշիռ շատ հետազոտություններ։ Մեծ հաջողություններ են ձեռք բերվել հատկապես աստղաֆիզիկայի և մաթեմատիկայի, մեխանիկայի և տարրական մասնիկների ֆիզիկայի, էլեկտրոնիկայի, հանքաբանության և սեյսմոլոգիայի, միկրոկենսաբանության, հասարակական գիտությունների և գիտության այլ ճյուղերի զարգացման ասպարեզում։ Գիտությունը սահմանում է արտադրողական ուժերի զարգացումը, կանխորոշում այն առաջադիմական միտումները, որոնք արմատավորվելու են ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում։

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման նախօրեին նրա բնակչության գրագիտությունը չէր գերազանցում 20 տոկոսը, մասնագետների սուր կարիք էր զգացվում։ Օրինակ, 1920 թ. Հայաստանում կային ընդամենը 77 բժիշկներ, տասնյակ ինժեներներ և այլ մասնագետներ։ Այժմ հանրապետության առողջապահական հիմնարկներում աշխատում են ավելի քան 10 հազար բժիշկներ, իսկ ժողովրդական տնտեսության մեջ՝ 150 հազարից ավելի բարձրագույն կրթությամբ մասնագետներ։ Սովետահայ գրականության և արվեստի լավագույն ստեղծագործությունները մտել են երկրի մշակույթի գանձարանը։ Նրանցում հիանալի կերպով արտացոլվում են մեր պետության կարևոր իրադարձությունները՝ մեծ Հոկտեմբերի և քաղաքացիական պատերազմի հեղափոխական մարտերից մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթական ավարտն ու հետպատերազմյան հնգամյակները։

Դարերի ընթացքում Հայաստանը դիտվել է որպես բնական ռեսուրսների պահեստարան։ Եղել է ժամանակ, երբ դրանք անսպառ են համարվել և ինչ-որ չափով օգտագործվել ոչ ռացիոնալ կերպով։ Եվ այսօր մենք ունենք ոչ քիչ լուրջ էկոլոգիական պրոբլեմներ։ Սկսած 30-ական թվականներից՝ հանրապետությունում ստեղծվեց քիմիական խոշոր արդյունաբերություն, դրսևորվեց չմտածված վերաբերմունք ջրային ռեսուրսների, հատկապես Սևանի պահպանության և օգտագործման նկատմամբ։ ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի օգնությամբ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը և կառավարությունը վերջին տարիներին ձեռնարկեցին մի շարք խոշոր միջոցներ շրջակա միջա-

վայրի պահպանության, հանրապետության էկոլոգիական վիճակը բարելավելու համար։ Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատը վերապրոֆիլավորվեց էկոլոգիապես մաքուր ձեռնարկության՝ «Հրազդանմեքենա»։ Փակվել են վտանգավոր արտադրությունները Քանաքեռի ալյումինի, Կիրովականի քիմիական գործարաններում, «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումում։ Միջոցառումներ են իրականացվել Ալավերդու լեռնամետալուրգիական կոմբինատի արտանետվածքները օգտագործելու համար։ Փորվել է 48 կիլոմետրանոց թունել, որը Արփայի ջրերը մղում է Սևան, կառուցվում են խոշոր ջրամբարներ, ստեղծվում են լրացուցիչ հիդրոտեխնիկական կառուցվածքներ՝ ոռոգման նպատակով Սևանի ջրի պահանջը պակասեցնելու համար և այլն։ Արված է շատ, սակայն հարկավոր է ավելի մեծ, լարված աշխատանք ծավալել այդ ասպարեզում, քանի որ հանրապետության այսօրվա էկոլոգիական վիճակը ամենևին էլ կատարյալ չէ։ Լուրջ մտահոգության տեղիք է տալիս։

Հայացք ձգելով անցյալի վրա՝ այսօր հստակորեն տեսնում ենք երկրի, հանրապետության առջև ծառացած խնդիրները։ ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1985 թ. ապրիլյան պլենումը նոր ազդակ տվեց երկրի զարգացմանը, սովետական ժողովրդի առջև դրեց նոր պատմական խնդիրներ, որոնք ամրապնդվեցին ու զարգացվեցին ՍՄԿԿ XXVII համագումարում, Կենտկոմի 1987 թ. հունվարյան և հունիսյան պլենումներում։

Երկրում տեղի ունեցող վերափոխումները, դրանց առաջ մղող գաղափարները ամենայն հավանականությամբ վկայում են, որ Հոկտեմբերից հետո ընկած տարիներին մենք չենք կորցրել դեպի կոմունիզմ տանող մեծ ճանապարհը կարող նախագնացների դերը։ Մեր հեղափոխական միտքը չի բթացել, մեր ստեղծագործական եռանդը չի սպառվել, իսկ մեր քաղաքական կամքը մնում է այնպես անսասան, ինչպես այն ունեցել են բոլշևիկները, որոնք պրոլետարիատին բարձրացրին՝ նվաճելու իշխանությունը, ստեղծելու նոր հասարակություն։ Ինչպես և հեղափոխականների լենինյան սերունդը, մենք հասկանում ենք, որ հասարակական առաջընթացի նոր բարձունքներին չեն հասնում ինքնաբերաբար։ Եվ կուսակցության որոշումները Կենտկոմի 1985 թ. ապրիլյան պլենումից հետո փաստորեն եռանդով գործելու պահանջ են՝ առավել լիովին օգտագործելու սոցիալիզմի հնարավորություններն ու առավելությունները՝ հանուն սովետական մարդկանց բարօրության, հանուն ժողովուրդների բարօրության։

Մտքի և գործողության միասնություն, ընդունած որոշումների իրականացման ասպարեզում բոլշևիկյան համարձակություն և հաստատակամություն՝ ահա թե ինչն է կազմում ժամանակի կենդանի կապը, որը ՍՄԿԿ-ի այսօրվա աշխատանքը զուգակցում է 1917 թվականի հեղափոխականների ստրատեգիային ու տակտիկային։

Կուսակցության XXVII համագումարը երկրի առջև խնդիր դրեց վճռականորեն բարեփոխել սոցիալիստական արտադրական հարաբերությունները, ապահովել դրանց կայուն համապատասխանությունը արտադրողական ուժերին։ Շատ բան է հարկավոր անել նաև մեր կարգերին յուրահատուկ սոցիալական արդարության խստագույն պաշտպանության ասպարեզում։ Ընդլայնվում և հարստանում են ժողովրդապետության ձևերը, որոնց հաստատումը նաև ժողովրդական դեպուտատների տեղական սովետների ընթացիկ տարվա ընտրություններն էին, ժողովրդի սոցիալիստական ինքնակառավարումը։

Կուսակցության XXVII համագումարի պահանջների լույսի ներքո մեր հանրապետության առջև ծառացել են բարդ և լայնամասշտաբ խնդիրներ։ Տասներկուերորդ հնգամյակում անհրաժեշտ է արդյունաբերական արտադրանքի արտադրությունն ավելացնել 24—26 տոկոսով, վերազինել և ընդլայնել մեքենաշինական, քիմիական և թեթև արդյունաբերության, գունավոր մետալուրգիայի, շինանյութերի արտադրության մի շարք գործող ձեռնարկություններ։ Պետք է կառուցվեն ծրագրավորվող հրահանգապարատների արտադրության, ավտոմատ մանիպուլյատորների համար հիդրոսարքավորումների, հատուկ տեխնոլոգիական սարքավորումների գործարաններ։ Այսինքն՝ հանրապետությունում պահպանվում է նվազ մետաղատար և էներգատար արտադրանքի արտադրության զարգացման միտումը։ Հնգամյակում նախատեսվում է վերակառուցել ոռոգիչ համակարգերը, շահագործման հանձնել 35 հազար

հեկտար ոռոգվող հողեր, գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի միջին տարեկան ծավալը մեծացնել 12—14 տոկոսով:

Այդ խնդիրները բարդ, բայց միանգամայն իրագործելի են Հայաստանի աշխատավորների համար: Չէ՞ որ վերակառուցման պայմաններում յուրաքանչյուրը պետք է առավելագույնս լարի ուժերը՝ իրագործելու համար այն վիթխարի խնդիրները, որոնք դրել է կուսակցությունը ժողովրդի առջև:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. հունվարյան պլենումը ցույց տվեց, որ արագացումն ու վերակառուցումը սուբյեկտիվ ցանկություն չեն, այլ սոցիալիստական հասարակարգի զարգացումից բխող օրինաչափություններ են և ունեն շրջադարձային, հեղափոխական բնույթ:

Երբ այսօր մենք խոսում ենք իրականացվող վերակառուցման հեղափոխական էության ու բնույթի մասին, մենք նկատի չունենք սոցիալ-քաղաքական հեղափոխություն, որը ոչնչացնում է հին կարգերի տնտեսական հարաբերությունների հիմքը, հաստատում տապալող դասակարգերի շահերն արտահայտող սկզբունքորեն նոր քաղաքական իշխանություն: Խոսքը արտադրության միջոցների հասարակական սեփականության ամրապնդման և առավել արդյունավետ օգտագործման մասին է, սոցիալիզմի հիմնական՝ «Յուրաքանչյուրից՝ ըստ ընդունակության, յուրաքանչյուրին՝ ըստ աշխատանքի» սկզբունքի առավել հետևողական կիրառման, համաժողովրդական սոցիալիստական պետության հետագա ամրապնդման, սոցիալիստական ինքնակառավարման խորացման մասին: Դա ուղղակի շարունակությունն է այն մեծ սխրագործությունների, որոնք սկսեց կուսակցությունը սովետական իշխանության արշալույսին:

Ժողովրդական նախաձեռնության, դեմոկրատիայի, մասսաների ինքնագործունեության անշեղ զարգացումը սոցիալիզմի օրենքն է: Բայց այն մի շարք պատմական պատճառների հետևանքով իրականացվում է անհավասարաչափորեն: Մեզ վրա ծանր նստեցին նոր հասարակության կառուցման լենինյան սկզբունքներից ու մեթոդներից շեղվելը, սոցիալիստական օրինականության, կուսակցության ու պետության կյանքում դեմոկրատական նորմերի խախտումները: 70-ական և 80-ական թվականների լճացման երևույթները նույնպես էապես անդրադարձան մեր դեմոկրատական զարգացման վրա:

Ինչպես նշվեց ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. հունվարյան պլենումում, «արգելակման մեխանիզմի» արմատները գտնվում են սոցիալիստական դեմոկրատիայի ինստիտուտների աշխատանքային լուրջ թերությունների, հնացած և երբեմն իրականությանը չհամապատասխանող քաղաքական ու տեսական հիմնադրույթների, կառավարման մեխանիզմի պահպանողականության մեջ: Իհարկե, և այդ ժամանակահատվածում երկրի զարգացումը չդադարեց, հզորացավ սոցիալիզմի պոտենցիալը, սակայն դրա հետ միասին ծավալվեցին և բացասական երևույթները: Ինչու՞:

Վերջին մեկուկես տասնամյակում բացակայում էին խոշոր լուծումները տնտեսական, սոցիալական, կուլտուրական և այլ ոլորտներում, գերակշռում էին դոգմատիկ մոտեցումները տեսական ճակատում:

Տնտեսական աճի նոր պայմաններում աշխատելով հին ձևով՝ հնարավոր չէ պահպանել նույնիսկ ձեռք բերածը: Նոր ըմբռնումների, աշխատանքի նոր մեթոդների փոխարեն ոչ ուշ անցյալում իշխում էր ինքնահանգստացման և բարեհոգության մթնոլորտ, աճել էին կյանքից կտրվածության միտումները. Խոսքը հաճախ չէր համընկնում գործին:

Սակայն դաժան իրականությունը, վաղ թե ուշ, պետք է կանգներ մեր առջև: Դանդաղաշարժության տարիներին շատ գործեր մատնվեցին անուշադրության՝ լճացման ինչպես տնտեսական, այնպես էլ սոցիալ-քաղաքական առումով: Այսօր դժվար է միանգամից հաղթահարել արգելակումը, դրա համար ժամանակ է պետք: Հարկավոր է աշխատել, աշխատել համառորեն և վճռականորեն: Չի բացառվում, որ կլինեն և սխալներ, սակայն, ինչպես ասվում է, չի սխալվում նա, ով ոչինչ չի անում:

Վերակառուցման կոնցեպցիան կազմավորվում է զարգացող իրականության, նոր միտումների և պրոցեսների ընդհանրացման հիմքի վրա՝ հաշվի առնելով բարենորոգումների պրոցեսում ծագող հակասությունները, դեռևս առանձին օղակներում չհաղթահարված հին մտայնության դրսևորումները:

Արդեն այսօր վերակառուցումն ավելի շատ ազդեցություն է գործում երկրի իրադրության վրա: «Մենք դեռևս նոր ենք սկսում ծավալել գործերը,— ասաց ընկ. Մ. Ս. Գորբաչովը իր եզրափակման խոսքում ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. հունվարյան պլենումում,— մեր քաղաքական գիծը զինելով կոնկրետ մոտեցումներով, սահմանելով մեր առաջադրած նպատակների իրագործման ուղիները: Մենք դեռ նոր ենք գործի դնում վերակառուցման մեխանիզմն ու միջոցները, առաջին քայլերն անում, որպեսզի դրանք սկսեն գործել և հատույց տան»:

Ժամանակակից պայմաններում հարկավոր է ոչ միայն հաղթահարել արգելակող գործոնները, վերացնել սոցիալիստական դեմոկրատիան կիրառող ինստիտուտների լուրջ թերությունները, այլ նաև իրականացնել առավել լայն խնդիրներ. արմատապես վերակառուցել գործող և կյանքի կոչել նոր դեմոկրատական ինստիտուտներ, դնել իսկական ինքնակառավարման սկիզբը արտադրական կոլեկտիվների աշխատանքում, հասարակական և պետական կյանքում:

Վճռական նշանակություն ունեն վերափոխումները էկոնոմիկայում: Այդ վերափոխումները նկատելի, շոշափելի են: Սկսվել է ժողովրդական տնտեսության խոշորամասշտաբ տեխնիկական վերազինումը: Եկող տարվանից արդյունաբերությունն անցնում է ինքնաֆինանսավորման և տնտհաշվարկի: Շատ բան է արվում, որպեսզի ապահովվի մեքենաշինության առաջընթաց զարգացումը, արմատապես և արագ բարձրացվի նրա արտադրանքի որակը: Ձևավորվում է նոր տնտեսական մեխանիզմ:

Ամրապնդվում և զարգանում են դեմոկրատական ցենտրալիզմի սկզբունքները տնտեսական կյանքի կազմակերպման գործում: Պլանային ղեկավարման արդյունավետության բարձրացման և կենտրոնացված կառավարման կատարելագործման հետ միասին եռանդուն կերպով ընդլայնվում են ձեռնարկությունների և միավորումների ինքնուրույնության ու պատասխանատվության սահմանները: Արագանում է ժողովրդատնտեսական ողջ մեխանիզմը:

Արագացում. դա աճ չէ ինքն իրեն, այլ անպայմանորեն աճի նոր որակ: Մեզ մոտ դրական միտումներ նկատվում են, սակայն դրանք ձեռք չեն բերել կայունություն: Դրանցում չկա, այսպես ասած, ամրության անհրաժեշտ պաշար: Եվ այժմ, ինչպես դա պահանջում է ՍՄԿԿ Կենտկոմը, բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացվեն, որպեսզի այն ստեղծվի:

Այսօր հարկավոր է առանձնահատուկ կարգապահություն, վերակառուցման կարգապահություն: Յուրաքանչյուր կառավարման մարմնից, յուրաքանչյուր ճյուղից ու կոլեկտիվից, յուրաքանչյուր աշխատավորից այն պահանջում է ոչ միայն կարգուկանոն և ազնվություն ամենօրյա աշխատանքում: Այն պահանջում է նախաձեռնողական և տնտեսական կյանքի վերափոխման ստրատեգիական խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ, բառիս բուն իմաստով, անձնվեր գործողություններ:

Հոկտեմբերի փորձը, սոցիալիստական շինարարության բոլոր բեկումնային փուլերի փորձը կասկած չեն հարուցում, որ միայն այդպիսի պայմաններում է հնարավոր իրականացնել բոլոր հասարակական վերակառուցումները: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ են նոր մտածողություն, հրաժարում արմատացած հնացած սովորույթներից: Կուսակցությունը և պետությունը ձգտում են, որպեսզի աշխատավորների մասնակցությունը կառավարմանը լինի ոչ միայն լայն, այլև իրական: Իսկ դա ենթադրում է մասսաների քաղաքական կուլտուրայի նշանակալի աճ, ընձեռած իրավունքներից և հնարավորություններից օգտվելու կարողության մշակում: Մենք բոլորս պետք է սովորենք աշխատել և ապրել ընդլայնված դեմոկրատիայի պայմաններում:

Իսկական դեմոկրատիան ենթադրում է և այնպիսի հասկացություն, ինչպես ինտերնացիոնալիզմը: Մեծ Հոկտեմբերի անանց նշանակությունն այն է, որ առաջին անգամ պատմության մեջ ձեռք են բերվել մեր երկրի ժողովուրդների հավասարությունն ու եղբայրությունը: Սակայն ինտերնացիոնալիզմը, Լենինի խոսքերով ասած, տոնական զբոսանք չէ ինտերնացիոնալ խոսքուզրույցի պարտեզներում: Իսկական և ոչ թե դատարկ խոսքերի ինտերնացիոնալիզմը կոնկրետ և ծանրակշիռ գործ է: Նրա դրսևորումները բազմակողմանի

են։ Այն նաև բոլոր ազգությունների աշխատավորների ակտիվ մասնակցությունն է պետական ու հասարակական գործերին։ Այն և հանրապետությունների դերի բարձրացումն է միասնական ժողովրդատնտեսական համալիրի զարգացման գործում։ Այն և փոխադարձ հարստացումն է գիտական ու կուլտուրական արժեքներով։ Մի խոսքով, ազգային հարաբերությունների կատարելագործման աշխատանքի արդյունավետությունը որոշվում է նրանով, թե այն ինչպես է նպաստում գլխավորին՝ մեր բազմազգ հայրենիքի հետագա բարգավաճմանը։

Հանրապետության աշխատավորները արժանավայել գործերով դիմավորեցին մեծ Հոկտեմբերի 70-ամյակը։ Այդ տոնն ունի հատուկ իմաստ, քանի որ այն տեղի ունեցավ կուսակցության XXVII համագումարի, ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. հունվարյան և հունիսյան պլենումների՝ իրականում պատմական որոշումների բարերար ազդեցության ներքո, սովետական հասարակության կյանքի անխտիր բոլոր ոլորտների վերակառուցման և վիթխարի փոփոխությունների պայմաններում։

Սակայն ցանկացած, նույնիսկ ամենահանդիսավոր տոնը նշելու լավագույն միջոցը, ինչպես սովորեցնում էր Վ. Ի. Լենինը, ուշադրության կենտրոնացումն է չլուծված հարցերի վրա, սխալները շտկելու, դժվարությունները հաղթահարելու կարողությունը։

Այդ մասին ողջ շիտակությամբ ու սկզբունքայնությամբ ասվեց ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. հունիսյան պլենումին տված Մ. Ս. Գորբաչովի զեկուցման մեջ։ Նշվեց, որ Հայաստանում վերակառուցումը տեղապտույտ է տալիս։ Եվ միանգամայն հասկանալի է աշխատավորների անհանգստությունը էկոնոմիկայում և հատկապես գաղափարաքաղաքական ոլորտում ստեղծված իրավիճակի համար։

Որո՞նք են այդ անհաջողությունների պատճառները։ Ըստ երևույթին այն, որ պլանների ընդհանուր, բավականին բարձր ցուցանիշների հետևում թերությունները քողարկվում էին, ստեղծվում էր բարեհաջողության և ինքնահանգստացման իրադրություն։

Իհարկե, մի կողմից հանրապետությունում նշանակալիորեն աճեց արտադրական և գիտատեխնիկական պոտենցիալը։ Սակայն այն անբավարար էր ծառայում էկոնոմիկայի արդյունավետության բարձրացման խնդիրների լուծմանը։ Մի շարք ճյուղերի տեխնիկայի և տեխնոլոգիայի, արտադրության կազմակերպման և կուլտուրայի մակարդակը չի համապատասխանում արդի պահանջներին։ Վատ են կատարվում պայմանագրային առաքումները։ Նվազել են գյուղատնտեսության արտադրանքի աճի տեմպերը։ Հատկապես անբարեհաջող է անասնապահության վիճակը։ Երկու տարից կաղում է շինարարությունը։ Անհրաժեշտ կարգուկանոն չկա սպասարկման ոլորտում, տրանսպորտում, կոմունալ տնտեսությունում։ Այդ ամենը, բնականաբար, հարուցում է աշխատավորների օրինական վրդովմունքը։

Պետական իշխանության մարմինների կազմավորման և դեմոկրատացման պրոցեսի նկատմամբ կուսակցության ցուցաբերած մշտական ուշադրության կապակցությամբ կուզեի հատկապես անդրադառնալ հանրապետության սովետների աշխատանքի թերություններին։ Նրանց գործողությունների մեթոդներում և ձևերում դեռևս արմատական բեկում չի կատարվել։ Գործադիր կոմիտեների մեծ մասում չեն վերացել վարչարարությունը, բյուրոկրատիզմը և, որ հատկապես տագնապալի է, բացակայում է զգայուն վերաբերմունքը մարդու հոգսերի ու կարիքների նկատմամբ։ Այդ մասին են վկայում Հանրապետության Գերագույն սովետի Նախագահությունում ստացված բազմաքանակ դիմումներն ու բողոքները։ Դրանք բովանդակում են արդարացի կշտամբանքներ սոցիալիստական օրինականության խախտումների կապակցությամբ, սովետական և տնտեսական մարմինների աշխատանքում ֆորմալիզմի և անբարեխղճության վերացման պահանջներ։

Հանրապետության կուսակցական կազմակերպության հասցեին ժամանակին արված սուր քննադատությունը մեզ բոլորիս համար դարձել է լավ, սթափեցնող դաս, որից արվում են անհրաժեշտ հետևությունները։

Հասել է կոնկրետ գործերի ժամանակը։ Այժմ հանրապետության աշխատավորների ջանքերն ուղղված են տարվա պլանային ցուցանիշների կատարման ապահովմանը, գյուղատնտեսական աշխատանքների հաջող ավարտմանը, ձմռան սեզոնի նախապատրաստմանը։ Յուրաքանչյուր կազմակերպության, յուրաքանչյուր մինիստրության ու գերատեսչության, ձեռնարկության և միավորման անհետաձգելի խնդիրն է կոնկրետ կերպով ձեռնամուխ լինել բացահայտված թերությունների վերացմանը։ Պայմանագրային առաքումների պլանների լրիվ կատարումը, գիտատեխնիկական առաջընթացի արագացումը, աշխատանքի արտադրողականության, արտադրանքի որակի, ռեսուրսախնայողության բարձրացումը, աշխատանքի երկհերթ և եռահերթ ռեժիմի անցման ուղիով հիմնական ֆոնդերի օգտագործման բարելավումը պետք է մղվեն առաջին պլան, դառնան գլխավորը կուսակցական-քաղաքական և կազմակերպչական աշխատանքում։

Այժմ կան բոլոր օբյեկտիվ պայմանները գյուղատնտեսական արտադրանքի զգալի աճի համար։ Դրա հնարավորությունները ունի յուրաքանչյուր կոլեկտիվ և պետական տնտեսություն։ Մեր անհետաձգելի խնդիրն է արագորեն յուրացնել ինտենսիվ տեխնոլոգիաները հողագործական և անասնապահական մթերքների արտադրությունում, լայնորեն ներդնել կոլեկտիվ և ընտանեկան կապալը, ակտիվորեն լուծել գյուղի սոցիալական պրոբլեմները։ Այդ ասպարեզում աշխատանք կատարվում է, սակայն, ինչպես ասվում է, մենք դեռևս ճանապարհի սկզբին ենք։

Նկատվում է որոշակի առաջխաղացում ժողովրդական դեպուտատների սովետների գործունեության մեջ։ Արդեն կարելի է նշել նրանց աշխատանքում աճող գործարարության, կոնկրետության, արտադրության արդյունավետության բարձրացման պրակտիկ միջոցառումների, ժողովրդական սպառման ապրանքների թողարկման ավելացման, բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման օրինակներ։

Կարևոր նշանակություն ունեցավ հանրապետության Գերագույն սովետի հանձնաժողովի կողմից ժողովրդական դեպուտատների քաղաքային և շրջանային սովետների գործկոմների նախագահների վերջերս անցկացրած ատեստացիան։ Գործնական և բարոյական հատկանիշների հանգամանալի ուսումնասիրության արդյունքներով մեզ հարկ եղավ ազատվել իրենց չարդարացնող մի շարք ղեկավարներից։ Նման ատեստացիաներ անցկացվել են նաև տեղերում։

Դեռևս հարկավոր է շատ բան անել էկոնոմիկայի կառավարման, սոցիալական զարգացման հարցերի կոմպլեքսային լուծման գործում սովետների դերի բարձրացման համար։ Գաղտնիք չէ, որ նրանք քիչ նախաձեռնություն ու համառություն են դրսևորում, չեն դարձել իրենց տարածքի լիիշխան տերը, դեռևս սովորում են գործել դեմոկրատացման և հրապարակայնության պայմաններում։

Յոթանասուն տարի։ Դարերի խորքից եկող ժողովրդի համար դա ընդամենը ժամանակի ոչ մեծ հատված է։ Սակայն չէ՞ որ պատմության մեջ ժամանակի նշանակությունը չի որոշվում նրա տևողությամբ, այլ չափվում է գործերի հագեցվածությամբ և մարդկային մտքի արարումով։ Յոթանասուն տարում սովետների երկիրը դարձավ աշխարհի խոշորագույն և հզոր պետություններից մեկը։ Հոկտեմբերյան արևի կենարար լույսը ծաղկում բերեց վերափոխման և վերածննդի հրաշք գործած Հայաստան աշխարհին։ Եվ այսօր Սովետական Հայաստանը, որտեղ կողք-կողքի ապրում և աշխատում են շատ ազգությունների ներկայացուցիչներ, հպարտորեն և անսահման հավատով նայում է մեծ Հոկտեմբերի նախանշած ապագային։

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՆ. ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐ

Մ. ՔՈԹԱՆՅԱՆ
ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, ԳԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի դիրեկտոր

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ շրջադարձային եղավ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների քաղաքական ազատության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավառում: Դրա փայլուն ապացույցներից մեկը սովետական կարգերի հաստատումից հետո (1920 թ. նոյեմբեր) Հայաստանի հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման օրինակն է:

Հայ ժողովուրդը, պատմական նոր իրադրության մեջ, սովետական մյուս ժողովուրդների հետ միասին, փոխադարձ օգնության շնորհիվ հասավ տնտեսական, գիտատեխնիկական, կուլտուրական և հոգևոր զարգացման աննախադեպ մակարդակի: Հայկական ՍՍՀ-ն առավել ակնառու նվաճումներ է ձեռք բերել նաև նյութական արտադրության ասպարեզում: Սովետական իշխանության տարիներին մեզ մոտ ստեղծվեց ժամանակակից բազմաճյուղ արդյունաբերություն, որն իր ուրույն տեղն ունի Միության արդյունաբերության համակարգում: Սննդի և թեթև արդյունաբերության հետ միասին լայնորեն զարգացել են հաստոցաշինությունը, ռադիոէլեկտրոնիկան, սարքաշինությունը, փոքր քիմիան, էլեկտրատեխնիկան և այլ ճյուղեր, որոնք առաջատար դեր են կատարում գիտատեխնիկական հեղափոխության իրականացման գործում:

Հանրապետությունում առանձնապես մեծ տեմպերով զարգացավ արդյունաբերության «Ա» խումբը: 1913 թվականի համեմատությամբ, այն 1986 թվականին ավելացավ 1.066,6 անգամ (ամբողջ արդյունաբերության մեջ՝ 550,4 անգամ): «Բ» խումբն աճել է 274,1 անգամ: Պետք է նկատել, սակայն, որ արդյունաբերության «Ա» և «Բ» խմբերի զարգացման տեմպերը սոցիալիստական շինարարության տարբեր ժամանակներում ունեցել են տարբեր հարաբերակցություն: Վերջին երկու տասնամյակում առավել արագ զարգացավ «Բ» խումբը: Այսպես, եթե ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքը 1986 թվականին, 1970 թվականի համեմատությամբ, աճեց մոտ 3 անգամ, ապա «Բ» խմբինը՝ 3,3, իսկ «Ա» խմբինը՝ 2,8 անգամ: Այդ համամասնությունը պահպանվում է նաև տասներկուերորդ հնգամյակում:

Հետպատերազմյան տարիներին հանրապետությունում առանձնապես զարգացավ մեքենաշինությունը: 1986 թվականին մեքենաշինության և մետաղամշակության արտադրանքի ծավալը, 1940 թվականի համեմատությամբ, ավելացավ 1.328,3 անգամ՝ ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքի ծավալի 63,6 անգամ աճի պայմաններում: Մեքենաշինության արտադրանքի տեսակարար կշիռը 1986 թվականին հասավ 31,8 տոկոսի: Ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական առաջադիմությունը և արտադրության արդյունավետությունը բարձրացնող հիմնական ճյուղերի (մեքենաշինություն, էլեկտրաէներգետիկա, քիմիա և նավթաքիմիա) տեսակարար կշիռը հասավ 42,1 տոկոսի:

Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունն իր ձևավորված կառուցվածքով և զարգացման նախագծումներով տասներկուերորդ հնգամյակում և մոտակա

հեռանկարում մեր երկրի, և ոչ միայն մեր երկրի, չափանիշներով ժամանակակից առաջադիմական համալիր է:

Հետպատերազմյան տարիներին ստեղծվեցին արդյունաբերության նոր ճյուղեր, հիմք դրվեց ավելի քան 30 տեսակի կարևորագույն արդյունաբերական և մեկուկես տասնյակ կուլտուր-կենցաղային ու տնտեսական նշանակության այնպիսի արտադրատեսակների թողարկման, որոնց գծով հանրապետությունն իր ուրույն տեղն ունի աշխատանքի միութենական բաժանման համակարգում: Էական է Հայկական ՍՍՀ-ի ներդրումը տարբեր հզորության փոփոխական հոսանքի գեներատորների, էլեկտրաշարժիչների, շարժական էլեկտրակայանների, տրանսֆորմատորների, լուսավորման էլեկտրալամպերի, կաբելի և արդյունաբերական այլ կարևորագույն արտադրատեսակների բնագավառում:

1986 թ. մեր հանրապետությունում 5 օրում արտադրվեց այնքան արդյունաբերական արտադրանք, որքան ամբողջ 1940 թվականին: Մեկ օրում արտադրվում է այնքան էլեկտրաէներգիա, որքան 1940 թվականին՝ 37 օրում: 1986 թ. մեկ օրում արտադրվել է 53 հազար զույգ կոշիկ կամ 18 անգամ ավելի, քան 1940 թվականին, 263 հազար զույգ գուլպա-նասկի (10 անգամ), 169 հազար տրիկոտաժե սպիտակեղեն (30 անգամ), 100 հազար տրիկոտաժե վերնազգեստ (40 անգամ):

Հանրապետության արդյունաբերության արագ տեմպերով զարգացումը զուգակցվեց նրա տեխնիկական մակարդակի բարձրացման, արտադրության միջոցների և թողարկվող արտադրանքի նորացման հետ: Նոր տեխնիկայի ներդրման միջոցառումները վերջին 16 տարում կրկնապատկվեցին: Եթե 1971—1975 թթ. դրանց թիվը կազմել է 3.832, ապա 1986 թ.՝ 7.520: Բնորոշն այն է, որ ներդրված միջոցառումների միջին տարեկան տնտեսական արդյունքը նույն ժամանակամիջոցում 26,3 մլն ռուբլուց հասավ 75,4 մլն-ի: Այսինքն՝ ներդրված միջոցառումների թվից ավելի արագ աճեց:

Անցած հնգամյակների տարիներին մեծ առաջընթաց կատարվեց նոր տեխնիկայի բնագավառում: Հանրապետությունում 1986 թ. ստեղծվել են 119 նոր տիպի մեքենա, սարքավորում, ապարատ, սարք, ավտոմատացման միջոցներ, որոնք հնարավորություն են տալիս նորացնելու մեքենաշինական ձեռնարկությունների արտադրանքը: Բավական է ասել, որ դրանց արտադրանքի մոտ 47 տոկոսը (1986 թ.) յուրացվել է վերջին հինգ տարում, մինչդեռ 1975 թ. այն կազմել է 32,2 տոկոս: Պետք է նկատել, որ ստեղծված նոր տիպի մեքենաների, սարքավորումների, ապարատների, սարքերի և ավտոմատացման միջոցների 31 տոկոսը գերազանցում է հայրենական և արտասահմանյան լավագույն նմուշները: Արդյունաբերության տեխնիկական մակարդակի բարձրացման կարևոր ցուցանիշներից է մեքենայացված և ավտոմատացված գծերի, տեղամասերի, արտադրամասերի, արտադրությունների և ձեռնարկությունների ստեղծումը, որը, ինչ խոսք, մեր ժամանակի արդյունաբերության զարգացման գլխավոր ուղղությունն է: Բավական է նշել, որ 1985 թվականի հուլիսի 1-ի դրությամբ, հանրապետության արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում գործել են 1.744 մեքենայացված հոսքային գծեր (1975 թ.՝ 1.063), 403 ավտոմատացված գծեր (1975 թ.՝ 140), ծրագրային կառավարման 1.170 սարքավորում, 888 կոմպլեքսային մեքենայացված և ավտոմատացված տեղամաս, արտադրամաս և արտադրություն (1975 թ.՝ 296,29):

Չնայած նյութական արտադրության տեխնիկական մակարդակի բարձրացման գծով նման էական տեղաշարժերին, այնուամենայնիվ, հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ դեռևս մեծ տեսակարար կշիռ ունի ձեռքի աշխատանքը: Այսպես, 1985 թ. արդյունաբերության մեջ ձեռքի աշխատանքի գերակշռությամբ աշխատում էր բանվորների 40,1 տոկոսը, կոլտնտեսություններում՝ բուսաբուծության մեջ 91,9, անասնապահության մեջ՝ 91,5 տոկոսը, սովխոզներում համապատասխանաբար՝ 92,7 և 93,7, շինարարության մեջ՝ 65,8 տոկոսը:

Արտադրության տեխնիկական զինվածությունը, աշխատողների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի աճի հետ միասին, հնարավորություն տվեց բարձ-

բացնել աշխատանքի արտադրողականությունը։ Այսպես, հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության մեջ աշխատանքի արտադրողականությունը մեկ աշխատողի հաշվով 1986 թ. 7,6 անգամ բարձր էր, քան 1940 թ., այդ թվում՝ մեքենաշինության մեջ՝ 53 անգամ, քիմիական արդյունաբերության մեջ՝ 25,2, շինանյութերի արդյունաբերության մեջ՝ 16,3, թեթև և սննդի արդյունաբերության մեջ՝ 6,6 և 4,8 անգամ։

Աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը հասարակական աշխատանքի տնտեսման հիմնական ուղին է, ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերը աշխատուժով ապահովելու գլխավոր միջոցը։ Ահա թե ինչու կուսակցությունը և կառավարությունը մեծ ուշադրություն են դարձնում աշխատանքի այդ բնագավառին։ Միայն տասնմեկերորդ հնգամյակում հանրապետության արդյունաբերության մեջ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը (17 տոկոս) ապահովեց 74,2 հազար մարդու աշխատանքի, իսկ 1986 թ. (3,9 տոկոս)՝ 17,8 հազար մարդու աշխատանքի տնտեսում։

Արդյունաբերության բնագավառում ունեցած այս տեղաշարժերի հետ միասին, եթե դատելու լինենք վերակառուցման չափանիշներով, լրջորեն պետք է անհանգստանալ արտադրական ապարատի նորացման դանդաղ տեմպերի, ֆիզիկապես և բարոյապես հնացած սարքավորումների ու մեխանիզմների համեմատաբար մեծ տեսակարար կշռի, նոր տեխնիկայի ներդրման առաջադրանքների սիստեմատիկ թերակատարման, թողարկվող արտադրանքի նորացման ցածր տեսակարար կշռի, լրիվ տնտհաշվարկի և ինքնաֆինանսավորման մեթոդով աշխատող ձեռնարկությունների և միավորումների չգոհացնող տնտեսական ցուցանիշների, հանրապետության տարածքում արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեղաբաշխման և այլ բնագավառներում եղած թերությունների համար, որոնք բացասաբար են անդրադառնում հանրապետության արդյունաբերության արդյունավետության բարձրացման, ուստի և հասարակական պահանջմունքի բավարարման մակարդակի վրա։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինչպես մեքենաշինության, այնպես էլ սպառման առարկաների արտադրանքի գերակշռող մասի տեխնիկական և որակական մակարդակով մենք հետ ենք մնում Միության և արտասահմանյան անալոգներից։ Բավական է նշել, որ տասը և ավելի տարի առաջ յուրացված արտադրանքի տեսակարար կշիռը մեքենաշինության մեջ 1980 թ. կազմել է 38,6 տոկոս, 1985 թ.՝ 39,1, 1986 թ.՝ 28,2 տոկոս։

Հիշատակված բացթողումները պայմանավորված են տնտեսության կառավարման ու պլանավորման բնագավառում եղած լուրջ թերություններով։ Տնտեսության կառավարման աստիճաններով այս կամ այն միջոցառման, հրամանի կամ որոշման ձևակերպման և իրականացման ճանապարհը մինչև կատարողին հասնելը հանգեցնում էր ժամանակի, հետևապես տեմպի մեծ կորստի։ Եթե ավելացնենք այդ ակտերի միանշանակ լինելը և պարտադիր կիրառումը՝ առանց հաշվի առնելու ռեգիոնի, ձեռնարկության առանձնահատկությունը, ինչպես նաև տեղական մարմինների, արտադրական և տնտեսական կազմակերպությունների ինքնապահովագրման գործող մեխանիզմը (սեփական նախաձեռնության բացառումը), ապա պարզ կդառնա այն հակասությունը, որ առկա է ժամանակակից գիտատեխնիկական հեղափոխության կողմից թելադրվող տեմպի և մեր տնտեսության կառավարման համակարգի ընձեռած հնարավորության մեջ։ Եթե դրան ավելացնենք տնտեսական կառավարման լրիվ ստորադասումը վարչականին, որի «տեսական» հիմքերը 30-ական թվականներին ստեղծված դոգմաներն ու սխեմաներն էին, ապա էլ ավելի հստակ կընդգծվի տնտեսական և քաղաքական համակարգի հեղափոխական վերակառուցման կուսակցության այսօրվա կուրսի իմաստը։

ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թվականի հունիսյան պլենումի որոշումների համաձայն ներկայումս երկրի էկոնոմիկայում անցում է կատարվում ձեռնարկությունների լրիվ տնտհաշվարկի և ինքնաֆինանսավորման։ Դա հնարավորություն կընձեռի մոտակա 2—3 տարում հաղթահարել կառավարման չափազանց կենտրոնացված, հրահանգչական համակարգը և արմատավորել դեմո-

կրատական, առավելապես տնտեսագիտական մեթոդները, ցենտրալիզմի և ինքնակառավարման լավագույն զուգակցման վրա հիմնված տնտեսակարգը։ Դրա էությունը ձեռնարկությունների ինքնուրույնության կտրուկ ընդլայնումն է։ Ինչպես նշեց Մ. Ս. Գորբաչովը մեծ Հոկտեմբերի 70-ամյա հոբելյանին նվիրված հանդիսավոր նիստում «Տնտեսական ռեֆորմը արդեն միայն պլաններ ու մտադրություններ չէ և ոչ էլ, առավել ևս, վերացական տեսական դատողություններ։ Այն ամուր և խոր կերպով մտնում է կյանք։ Այսօր արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության զգալի թվով միավորումներ ու ձեռնարկություններ աշխատում են ինքնաֆինանսավորման և ինքնածախսածածկման սկզբունքներով։ Եկող տարվա սկզբից այս պայմաններով կաշխատեն արդյունաբերական արտադրանքի 60 տոկոսը թողարկող ձեռնարկությունները»։

Կառավարման մեխանիզմի վերակառուցումը, պետական ձեռնարկությունների (միավորումների) մասին օրենքի կիրառումը, անցումը տնտեսական մեթոդների, լրիվ տնտհաշվարկի և ինքնաֆինանսավորման յուրովի մոտեցում են պահանջում հանրապետության արդյունաբերության հետագա զարգացմանը։ Պետք է շեշտը դրվի այնպիսի կոմպլեքսների ստեղծման վրա, որոնք հեռանկարային են քսանմեկերորդ դարի արդյունաբերական տեղաշարժերի միտումների տեսակետից, որը մեզ տանում է դեպի մեխանիկայի և էլեկտրոնիկայի միավորման, այսպես կոչված, մեխանոտրոնիկայի հիման վրա լրիվ ավտոմատ արտադրությունների ստեղծում։ Մեր հանրապետությունը նման կոմպլեքսի ստեղծման և զարգացման համար ունի անհրաժեշտ գիտատեխնիկական և արտադրական պոտենցիալ (ռադիոէլեկտրոնիկայի, կիսահաղորդիչների, լազերային տեխնիկայի, հաստոցաշինության, էլեկտրատեխնիկայի արտադրություններ)։

Մյուս կարևոր և հեռանկարային կոմպլեքսը բնական ռեսուրսների՝ քարի, բենտոնիտների, ցեոլիտների, կավահողի կոմպլեքսային, անթափոն օգտագործման տեխնիկայի ու տեխնոլոգիայի մշակման գիտատեխնիկական ու արտադրական կոմպլեքսի ձևավորումն է, որը նույնպես հեռանկարում հանրապետության համար կլինի օպտիմալ ուղղություն։ Մեր կարծիքով, սկսած տասներեքերորդ հնգամյակից՝ պետք է մշակել գիտատեխնիկական և արտադրական զարգացման այս երկու գլխավոր ուղղությունների ձևավորման հստակ ծրագիր։

Հանրապետությունում արտադրության կառավարման կատարելագործման գլխավոր ուղղությունը տերիտորիալ կառավարման սկզբունքն է, որի կիրառումը կուժեղացնի ռեգիոնում ձեռնարկությունների արտադրական, տնտեսական կապերը, կնպաստի հարակից արտադրությունների ստեղծմանը, ռեսուրսային պոտենցիալի օգտագործմանը և ոչ ռացիոնալ փոխադրումների վերացմանը։ Այդ տեսակետից նպատակահարմար է լրիվ տնտհաշվարկային սկզբունքով գործող տերիտորիալ պետական արտադրական միավորումներ ստեղծել ըստ հանրապետության էլեկտրատեխնիկայի, սարքաշինության, հաստոցաշինության, քիմիայի և այլ ճյուղերի։ Բացի այդպիսի միավորումների ստեղծումից, նպատակահարմար է նաև տարբեր ճյուղերի ձեռնարկությունների բազայի հիման վրա լրիվ տնտհաշվարկային պետական արտադրական տերիտորիալ միավորումների կազմակերպումը։ Դրանց համար բազա կարող են լինել տարբեր գերատեսչությունների կամ բնագավառների ձեռնարկությունները, որոնց միավորման հիման վրա հնարավոր կլինի ստեղծել մեկ ամբողջական արդյունաբերաառևտրական կոմպլեքս, օրինակ՝ կաշվի, կոշիկի արտադրության և ֆիրմային խանութների միավորում։ Նույնատիպ տնտհաշվարկային միավորումներ կարող են ստեղծվել նաև տրիկոտաժի, կարի արտադրանքի թողարկման և առևտրի համապատասխան մասնագիտացված խանութների, նորաձևության տների միավորման միջոցով և այլն։ Դրանք մեծապես կնպաստեն արտադրության և սպառման կապի ուժեղացմանը, ժողովրդական սպառման, տնային գործածության ու կենցաղային նշանակության իրերի, ա-

րագ փոփոխվող, ինչպես նաև նորաձև ապրանքների նկատմամբ բնակչության պահանջարկի բավարարմանը։

Հանրապետության արդյունաբերության առաջընթացի համար կարևոր նշանակություն ունեն արտաքին տնտեսական կապերի զարգացումն ու կատարելագործումը։ Նպատակահարմար է ՏՓԽ-ի, ինչպես նաև կապիտալիստական երկրների ֆիրմաների համագործակցությամբ ստեղծել համատեղ արդյունաբերական ձեռնարկություններ և՛ արտադրության միջոցների, և՛ սպառման ապրանքների արտադրության բնագավառներում։ Մենք մեծ հնարավորություններ ունենք, օրինակ, չեխոսլովակյան ֆիրմաների հետ կազմակերպել կերամիկական իրերի կամ այլ երկրների հետ՝ հանքային ջրերի լցման արտադրություններ և այլն։

Սովետական իշխանության տարիներին մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում։ Մենք այժմ ունենք ժամանակակից տեխնիկայով հագեցված բազմաճյուղ գյուղատնտեսություն, որի համախառն արտադրանքը 1986 թ. նախապատերազմյան մակարդակը գերազանցել է 5,3 անգամ, այդ թվում՝ բուսաբուծությանը՝ 3,9, անասնաբուծությանը՝ 14,3 անգամ։

1986 թ. հանրապետության 523 սովխոզներ, 277 կոլտնտեսություններ, 67 միջտնտեսական ձեռնարկություններ և կազմակերպություններ ունեին 13.866 տրակտոր, 1.481 կոմբայն և մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական այլ մեխանիզմներ ու գործիքներ։

Առանձնապես մեծ չափերով ավելացել են ոռոգելի հողատարածությունները, որոնք 1986 թ. կազմեցին 316,4 հազար հեկտար՝ նախապատերազմյան 180 հազարի դիմաց։ Դա հնարավորություն տվեց առավել ինտենսիվ դարձնել հողագործությունը, ընդլայնել այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը, մեծացնել կերարտադրության բազան և բարձրացնել անասնաբուծության մթերատվությունը։ Փաստորեն ոռոգումը հանրապետության գյուղատնտեսության ինտենսիվ զարգացման բանալին է։ Ահա թե ինչու ՀԿԿ Կենտկոմն ու կառավարությունն այդքան մեծ տեղ են տալիս ջրակուտակման և ոռոգման աշխատանքներին։

Գյուղատնտեսության ինտենսիվ վարման շնորհիվ բանջարեղենի արտադրության ծավալը, հանրապետության մեկ շնչի հաշվով, 1986 թ. հասավ 168 կգ (1940 թ. 24 կգ), խաղողինը՝ 71 կգ (1940 թ.՝ 49 կգ), մսինը (սպանդային քաշով)՝ 32 կգ (17կգ), կաթինը՝ 169 կգ (127 կգ), ձվինը՝ 180 հատ (34 հատ)։ Սակայն, չնայած այս ձեռքբերումներին, պետք է նկատել, որ հանրապետության գյուղատնտեսությունը զգալիորեն հետ է մնում նրան ներկայացված հասարակական պահանջներից։ Աշխատանքի կազմակերպման և կառավարման բնագավառում եղած լուրջ թերությունների հետևանքով ցածր է արտադրության արդյունավետությունը, որը չի համապատասխանում գյուղատնտեսության բնագավառում կատարված կապիտալ ներդրումների տարեցտարի աճող և ահռելի չափերի հասնող ծավալներին և տեխնիկական հագեցման աստիճանին։

Այս ամենից հետևում է, որ արդի պայմաններում գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության բարձրացման, պարենի նկատմամբ բնակչության աճող պահանջմունքները բավարարելու և, ընդհանրապես, պարենային պրոբլեմը լուծելու, ինչպես նաև մթերքների պաշարներ ստեղծելու, համաշխարհային պարենային ֆոնդի ձևավորման բնագավառում մեր երկրին համապատասխան արժանի տեղ գրավելու համար անհրաժեշտ է արմատապես վերակառուցել գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման, կառավարման ու պլանավորման համակարգը։ Տրամաբանական է, որ նման բարդ խնդրի լուծումը պատրաստի դեղատոմս չունի։ Ուստի անհրաժեշտ կլինի տարբեր տեսակետների ու մոտեցումների համադրման միջոցով գտնել պրոբլեմի լուծման ճիշտ ուղին։ «Ճշմարտության որոնումը,— նշեց Մ. Ս. Գորբաչովը հասարակական գիտությունների ամբիոնների վարիչների համամիութենական խորհրդակցությունում (1986 թ.),— պետք է ընթանա տարբեր տեսակետների զուգադրման, բանավեճերի ու քննարկումների, նախկին ստերեոտիպերի վերացման պայմաններում»։

Ուստի և առանձնակի ուժով մենք խոսում ենք՝ նոր գաղափարներ առաջ քաշելիս, համարձակության, նախաձեռնության անհրաժեշտության մասին»։

Ընդհանրացնելով մեր երկրում գյուղատնտեսության վարման, նրա անցած ուղու 70-ամյա փորձը՝ պարենային պրոբլեմը արմատապես լուծելու համար նպատակահարմար է անցնել արտադրության կազմակերպման ու կառավարման ճկուն համակարգի։ Դրա կարևոր ուղիներից մեկը, մեր կարծիքով, արդի ձևերին զուգահեռ, գյուղատնտեսական օգտագործելի հողերը վարձակալական հիմունքներով (5, 10, 15 տարի ժամկետով) կոլեկտիվներին, բրիգադներին, ընտանիքներին և անհատներին օգտագործման նպատակով տրամադրելն է։ Մենք դա պատկերացնում ենք հետևյալ կերպ. պետությունը յուրաքանչյուր հեկտարի հաշվով սահմանում է դրամական վարձաչափ։ Վերջինս տարբերակվում է՝ ելնելով հողերի բնական բերրիությունից, տեղադրությունից, հողի վրա կատարված կապիտալ ներդրումների միջին շահույթի մեծությունից, շինությունների, կառույցների ամորտիզացիայի չափից և այլն։

Յուրաքանչյուր վարձակալ, ելնելով իրեն հատկացված հողակտորի բնակլիմայական պայմաններից, տնտեսական շահավետությունից, ինքն է որոշում իր տնտեսության վարման ուղղությունը։ Այլ խոսքով՝ հողերի օգտագործման, գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակման, անասնապահական մթերքների արտադրության չափերի վերաբերյալ պլանային առաջադրանքներ չեն տրվում։

Պետությունը համապետական նպատակներով օգտագործվող պարենի ֆոնդը համալրում է պետական պատվերների կամ գնումների միջոցով։ Պլանավորվող տարում (հնգամյակում) այդ պատվերների (գնումների) նախնական չափերը որոշելուց հետո պետությունն իր մթերող կազմակերպությունների միջոցով պայմանագրեր է կնքում արտադրողների հետ՝ մթերքները պետությանը վաճառելու չափերի, գների և այլ պայմանների վերաբերյալ։

Համապետական պարենային ֆոնդի ձևավորման պետական պատվերների գնման գները պետք է երկրի մասշտաբով լինեն միասնական, որը կնպաստի տարբեր շրջանները գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ առավել արդյունավետ մասնագիտացնելու գործին։

Պետական գնման միասնական գների հիման վրա այս կամ այն գյուղատնտեսական մթերքների պատվերների կատարման պայմանագրեր կկնքեն միայն այն տնտեսությունները (վարձակալները), որոնց արտադրության պայմանները կհամապատասխանեն այդպիսի գներով արտադրանքին։ Ըստ տընտեսական շրջանների և արտադրության պայմանների՝ տնտեսությունների համար շահավետ կլինի գյուղատնտեսական տարբեր կուլտուրաների կամ մթերքների արտադրությունը։ Տնտեսությունները (վարձակալները) կարտադրեն այն, ինչը շահեկան և էժան է տվյալ բնակլիմայական պայմաններում։ Այլ խոսքով, կարտադրվի միայն շահավետ արդյունքը, հետևաբար գոյություն չեն ունենա վնասաբեր տնտեսություններ, պետությունը կազատվի գյուղատնտեսությանը 100 մլրդ ռուբլի պետական պարտքեր (վարկեր) մարելուց և տարեկան 75 մլրդ ռուբլի դոտացիա վճարելուց։

Գյուղատնտեսական մթերքների նկատմամբ համապատասխան կազմակերպությունների, քաղաքացիների պահանջների բավարարումը կարող է կատարվել ուղղակի տնտեսական կապերի, առք ու վաճառքի միջոցով։ Գները կարող են կարգավորվել փոխադարձ համաձայնությամբ։ Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման նման համակարգը առանձնապես շահեկան է մեր հանրապետության լեռնային և նախալեռնային շրջանների համար։

Նպատակահարմար է գյուղատնտեսական տեխնիկայի, պահեստամասերի, պարարտանյութերի, թունաքիմիկատների և այլ միջոցների մատակարարման ամբողջ համակարգը կազմակերպել մեծածախ առևտրի հիմունքներով։ Անհրաժեշտ է հանրապետություններում, երկրամասերում, մարզերում, շրջաններում ստեղծել լրիվ տնտհաշվարկի սկզբունքով աշխատող մատակարարման բազա-

ներ՝ իրենց մասնագիտացված կամ հանրախանութների լայն ցանցով: Դրա հետ միասին կարելի է ստեղծել լրիվ տնտհաշվարկի հիմունքներով գործող ագրոտեխնիկական ծառայությունների համակարգ, որի միջոցով տեխնիկայի սպասարկման, վերանորոգման, ագրոնոմիական, սելեկցիոն, տոհմաբուծական, տնտեսագիտական և այլ բնույթի վճարովի ծառայություններ կկատարվեն տնտեսությունների (վարձակալների) համար: Այդ ծառայությունների ամբողջ համակարգի իրացումը պետք է հիմնվի պայմանագրային սկզբունքի վրա, որտեղ հստակ նշվում են ինչպես ծառայության տեսակները և վճարման չափերը, այնպես էլ արտադրության որակական և քանակական ցուցանիշների բարելավումը: Պարտավորություններից բխող պայմանների թերակատարման կամ նախատեսված արդյունքներին չհասնելու հետևանքով առաջացած վնասների լրիվ փոխհատուցումը պարտադիր պետք է լինի երկուստեք: Նման մոտեցումը կնպաստի կողմերի պատասխանատվության բարձրացմանը, ծառայությունները բարձր մակարդակով կատարելուն, հետևապես՝ արտադրության և աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանը:

Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման այսպիսի կարգը մեր հանրապետությունում կնպաստի գյուղի ամբողջ աշխատունակ բնակչության զբաղվածության պրոբլեմի լուծմանն ու կյանքի (ապրուստի) նորմալ պայմանների ապահովմանը:

Գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացման և ագրոտեխնիկական նոր միջոցառումների կիրառման շնորհիվ, անշուշտ, կրճատվում է բուն գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվողների բացարձակ թիվը: Բայց նույն համամասնությամբ չի կրճատվում գյուղական բնակչության ինչպես հարաբերական, այնպես էլ բացարձակ թիվը: Այս պայմաններում առաջին պլան է մղվում գյուղական բնակչության զբաղվածության, նրա կյանքի պայմանների ապահովման խնդիրը: Տրամաբանական է, որ նման մասշտաբային հարցերը միայն դաշտավարության և անասնաբուծության աշխատանքների կազմակերպման ճանապարհով հանրապետության գյուղական բնակավայրերում հնարավոր չէ լուծել: Ուստի անհրաժեշտ է գտնել գյուղական բնակավայրերում բնակչության զբաղվածության և եկամուտների ապահովման «օժանդակ», իրենց ծավալով գուցե հիմնական, այլ բնագավառներ: Սոցիալիստական մի շարք երկրներում դա կատարվում է վերանորոգման արհեստանոցների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ կոոպերացման կարգով ոչ բարդ դետալների, մասերի արտադրության, գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման և իրացման, շինարարական բրիգադների կազմակերպման, սեզոնային շինարարական աշխատանքների պատվերների միջոցով: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի ստեղծման հետ միասին, վերը նշված ուղիներով գյուղական բնակչության զբաղվածության ապահովումը նրանց կենսապայմանների բարելավման, կյանքի և աշխատանքի նորմալ պայմանների ստեղծման, ինչպես նաև մեր հանրապետությունում բնակեցման պրոբլեմի լուծման կարևոր ուղիներից է:

Հանրապետության արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքի ձևավորման ու համալիր զարգացման գործում մեծ է տրանսպորտի և կապի դերը: Այսօր դժվար է պատկերացնել արտադրություն՝ առանց տրանսպորտի և կապի, քաղաք, բանավան, գյուղ, ինչպես նաև կուլտուրայի, գիտության, արվեստի, կրթության, կենցաղային ծառայության և սոցիալական այլ ոլորտներ՝ առանց հաղորդակցության միջոցների: Այսօր տրանսպորտը և կապը դարձել են նյութական արտադրության, հասարակության ընդհանուր առաջընթացի, նրա պահանջմունքների բավարարման կարևոր միջոցը:

Բոլոր տեսակի տրանսպորտային միջոցներով 1986 թ. բեռնաշրջանառության ծավալը 1940 թ. համեմատությամբ աճել է 23,5, այդ թվում երկաթուղային տրանսպորտինը՝ 13,2 անգամ: Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մասշտաբով 1986 թ. բեռնափոխադրումը հասել է 341 մլն տոննայի, իսկ եթե դրան ավելացնենք 8,5 մլն մարդ /կմ ուղևորափոխադրումը, ապա պարզ կդառնա տրանսպորտի դերը մեր կյանքում:

Մեզ մոտ կապի միջոցների զարգացման մակարդակը Միության մեջ գրավում է առաջնակարգ տեղ: Հեռուստատեսային, ռադիո, հեռախոսային, փոստային ծառայությունների ծավալով Հայաստանը դասվում է ամենազարգացած երկրների շարքը:

Հանրապետության արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, շինարարության, տրանսպորտի, կապի, սոցիալական ոլորտի նվաճումները կապված են կապիտալ խոշոր ներդրումների հետ: 1921—1986 թթ. համադրելի գներով հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ կատարվել է 29 մլրդ 103 մլն ռուբլու կապիտալ ներդրում, որից պետական և կոոպերատիվ կազմակերպություններին հատկացվել է 26 մլրդ 983 մլն ռուբլի, կոլտնտեսություններին՝ 1.210 մլն ռուբլի: Մնացած 910 մլն-ը բաժին է ընկնում բնակչությանը:

Սովետական կարգերի մեծագույն նվաճումը հանրապետությունում գիտության զարգացումն է: Այն իսկական վերելք ապրեց 1943 թ. Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումով: 1940 թ. մեզ մոտ գիտաշխատողների թիվը 1.067 էր, 1950 թ. այն հասավ 2000-ի, իսկ 1986 թ. 22.310: Ներկայումս հանրապետությունում աշխատում են մոտ 800 գիտությունների դոկտորներ և ավելի քան 8000 գիտությունների թեկնածուներ: Գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումից հետո հանրապետությունում սկսվեց զարգացման նոր փուլ՝ գիտական պրոբլեմատիկայի ընդլայնում, հիմնարար հետազոտությունների խորացում, շրջադարձ դեպի արտադրության խնդիրների լուծումը:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի «Գիտական կազմակերպությունները լրիվ տնտհաշվարկի և ինքնաֆինանսավորման փոխադրելու մասին» որոշումը կենսագործելու համար անհրաժեշտ են որոշակի գործնական միջոցներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել գիտական կազմակերպությունների նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդումը, գիտահետազոտական ինստիտուտներում նախագծային-կոնստրուկտորական օղակների, փորձնական արտադրությունների ստեղծումը: Տրամաբանական է, որ պատվիրատուի կողմից գիտական մշակումների ֆինանսավորում կարող է կատարվել միայն այն դեպքում, երբ դրա արդյունքը, որպես գիտատեխնիկական մշակում կամ արդյունաբերական նմուշ, հասցվում է կիրառության աստիճանի: Նման խնդրի լուծումն անհրաժեշտաբար թելադրում է այնպիսի հզոր գիտատեխնիկական միավորումների կազմավորում, ինչպիսիք են, ասենք, պետական արտադրական միավորումները, որոնք կընդգրկեն գիտահետազոտական (հնարավոր է նաև տարբեր ուղղության) ինստիտուտները, նախագծային, կոնստրուկտորական կազմակերպությունները՝ սկզբունքորեն նոր գիտատեխնիկական մշակումներ կատարելու, նոր տեխնիկա ստեղծելու համար: Այդպիսի նոր մշակումների, համաշխարհային պրակտիկայում համանմանը չունեցող տեխնիկայի ստեղծման բնագավառում առանձնահատուկ դերը պատկանում է ակադեմիական գիտության հովանու ներքո այդպիսի խոշոր միավորումների ստեղծմանը: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ մի շարք ինստիտուտներ իրենց գիտական մակարդակով և կադրային պոտենցիալով այսօր կարող են հանրապետությունում բարդ գիտական և տեխնիկական խնդիրներ լուծող նման գիտատեխնիկական միավորումներ ստեղծելու հուսալի բազա լինել:

Սոցիալիզմի մեծագույն նվաճումը բնակչության բարեկեցության բարձրացումն է: 1986 թ. Հայկական ՍՍՀ-ի բնակչությունը հասավ 3,4 մլն մարդու՝ 1940 թվականի 1,3 մլն և 1913 թ. 1 մլն մարդու դիմաց: Հանրապետության արդյունաբերության բուռն զարգացման և սոցիալիստական վերակառուցման շնորհիվ փոխվեց բնակչության սոցիալական կազմը, տեղի ունեցավ ուրբանիզացիայի պրոցես և բացարձակ գերակշռող դարձավ քաղաքային բնակչությունը (1987 թ. 68,1 տոկոս՝ 1913 թ. 10,4, 1940 թ. 28,4 տոկոսի դիմաց): 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով, բանվորների և ծառայողների տեսակարար կշիռը (ընտանիքի չաշխատող անդամների հետ միասին) կազմեց 90,3 տոկոս, որից բանվորներինը՝ 64,2 տոկոս՝ 1939 թ. 32,2 և 18,6 տոկոսի դիմաց, կոլտնտեսային գյուղացիության և կոոպերացված արհեստավորներինը՝ 9,7 տոկոս՝ 1939 թ. 64,1 տոկոսի դիմաց:

Սովետական իշխանության տարիներին, կուլտուրական մեծ վերելքի շնորհիվ, փաստորեն. նոր կազմավորվեց հանրապետության մտավորականությունը։ 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով, հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ 440 հազար մարդ զբաղված էր գերազանցապես մտավոր աշխատանքով, իսկ 1985 թ., միանվագ հաշվառումով, հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթությամբ զբաղվածների թիվը կազմում էր 363,5 հազար մարդ, որից 201,6 հազարը՝ բարձրագույն կրթությամբ։

Ժողովրդի բարեկեցության բարձրացման ամփոփ ցուցանիշն արտադրված ազգային եկամտի ծավալի մեծացումն է, նրա օգտագործումը կուտակման և սպառման նպատակով։ Հանրապետությանը բնորոշ են ազգային եկամտի աճի բարձր տեմպեր։ Բավական է ասել, որ 1986 թ. նրա ընդհանուր ծավալը, 1970 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 2,9, իսկ օգտագործված մասը՝ 2,3 անգամ։ Ազգային եկամտի արտադրության և օգտագործման նման հարաբերակցությունն առողջ էկոնոմիկայի արտահայտություն է։ Նրա երեք քառորդն օգտագործվում է սպառման նպատակով։ Ամբողջությամբ վերցրած՝ ժողովրդի բարեկեցության, այդ թվում՝ բնակարանային և սոցիալ-կուլտուրական շինարարությանն է հատկացվում ազգային եկամտի չորս հինգերորդը։ Նրա մնացած մասը նախատեսվում է սոցիալիստական արտադրության ընդլայնման և համապետական այլ կարիքների բավարարման համար։ Միայն անցած հնգամյակում սպառման ու կուտակմանն ուղղված ազգային եկամտի ծավալը կազմել է 23,2 մլրդ ռուբլի (1973 թվականի համադրելի գներով)։ Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատող բանվորների և ծառայողների միջին ամսական դրամական աշխատավարձը 1986 թ. հասավ 185 ռուբլու (1970 թ.՝ 123 ռուբլի), իսկ միջին ամսական աշխատավարձը, հասարակական սպառման ֆոնդից կատարվող վճարումների և արտոնությունների հետ միասին, կազմեց 253 ռուբլի (1970 թ.՝ 166 ռուբլի)։ Բնակչության մեկ շնչին ընկնող իրական եկամուտներն այդ ժամանակամիջոցում բարձրացան 64,5 տոկոսով, բանվորներինն ու ծառայողներինը՝ 44,4, իսկ կոլտնտեսականներինը մեկ աշխատողի հաշվով՝ 56,5 տոկոսով։

Հանրապետության բնակչության բարեկեցության բարձրացման արտահայտություններից է նաև նրա խնայողությունների աճը։ 1986 թ. խնայդրամարկղներում բնակչության ավանդների գումարը մոտենում է 3 միլիարդ ռուբլու՝ 1940 թ. 3 մլն ռուբլու, 1960 թ. 81 մլն ռուբլու, 1970 թ. 628 մլն ռուբլու դիմաց։

Ժողովրդական տնտեսության կառավարման տնտեսագիտական մեթոդներին անցնելը նոր մոտեցումներ է թելադրում ինչպես նյութական արտադրության, այնպես էլ սոցիալական ոլորտի շատ բնագավառների կազմակերպման և կառավարման բնագավառում։

Վերակառուցման առաջնահերթ խնդիրներից է սոցիալական ոլորտի առավել արագ զարգացումն ու կառավարման կատարելագործումը։ Դա տրամաբանական է, քանի որ սովետական մարդկանց կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի մեծ փոփոխությունները մեր ժամանակներում պահանջում են ոչ միայն համապատասխան արտադրական, այլև սոցիալական ենթակառուցվածքի ստեղծում։

Այդ տեսակետից վերանայման կարիք ունեն քաղաքային բնակելի ֆոնդի ստեղծման և պահպանման սկզբունքները։ Այսօրվա բնակարանների կառուցման չափերը, ինչպես նաև որակը, ապրելու հարմարությունները շատ բանով չեն բավարարում ոչ միայն քսանմեկերորդ դարի, այլև մեր օրերի մարդու պահանջները։

Ինչպես հայտնի է, մարդկանց պահանջները բնակարանային տարածքի հարմարավետության և այլ պայմանների նկատմամբ անհատական են։ Ուրեմն և դրա լուծումն էլ պետք է լինի անհատական։ Ուստի նպատակահարմար է, որ բնակարանների կառուցումը կատարվի բնակիչների սեփական լրացուցիչ

վճարումների և անհատական պատվերների միջոցով։ Դա կարող է իրականացվել երկու ճանապարհով՝ սպառման հասարակական ֆոնդերի այդ բաժինը վարձատրության սիստեմի մեջ մտցնելու կամ պետության կողմից միջին նորմայով հատկացված միջոցների վրա սեփական գրպանի հաշվին ներդրումներ կատարելու միջոցով։

Հավանաբար, պետք է նոր ցուցանիշներով գնահատել առողջապահության զարգացման մակարդակը։ Սովորաբար առողջապահության բնագավառի հաջողությունները կապում ենք բժիշկների, հիվանդանոցներում մահճակալների, պոլիկլինիկաներում հաճախումների թվի և այլ քանակական ցուցանիշների հետ. որոնք, ըստ էության, ժամանակակից հասկացությամբ չի կարելի համարել առողջապահության համակարգի նվաճում։ Առողջապահության հիմնական ցուցանիշը պետք է լինի այդ քանակների (թվի) հասարակական պահանջի ինչպես հարաբերական, այնպես էլ բացարձակ կրճատումը։

Առողջապահության, ինչպես և հասարակական ամբողջ համակարգի խնդիրը, մարդկանց հիվանդություններից զերծ պահելն է, առողջ գործունեության ապահովումը։

Մեր հանրապետության սոցիալական ենթակառուցվածքի կարևոր օղակներից մեկը բոլոր բնակավայրերը ջրամատակարարման, կոյուղու, ջեռուցման և ապրելու համար այլ կարգավորված համակարգերի ստեղծումն է, որը մեծապես կնպաստի հանրապետության տարածքում քիչ թե շատ համաչափ բնակեցման պրոբլեմի լուծմանը։

Մեծ Հոկտեմբերի հոբելյանը սովետական մարդիկ դիմավորում են հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտների խոր վերափոխման իրագրության պայմաններում։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 70-ամյակը նշելու լավագույն եղանակը մեր ամբողջ վերափոխիչ աշխատանքի ակտիվացումն է, ծագող նոր պրոբլեմների անհետաձգելի լուծումների ապահովումը, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու՝ կուսակցության կանխագծումներն իրագործելու համար մղվող պայքարում շոշափելի հաջողությունների ձեռք բերումը։

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՅՑ*

Ա. ՄԻԿՈՅԱՆ

Պետք է ասել, որ հեղափոխությունը հսկայական փոփոխություններ մտցրեց ազգային հարաբերությունների մեջ և դա առանց որևէ մեծաղղորդ ֆրազների, այլ իրականում: Այն երկրում, որը Լենինը դեռ վերջերս արդարացիորեն անվանում էր «ժողովուրդների բանտ», հաստատվում էր ազգությունների և էթնիկական խմբերի լիակատար իրավահավասարություն: Դրանով մենք առանձնապես հպարտանում էինք Անդրկովկասում: Ընդհատակի տարիները, այնուհետև խոշոր ռեգիոններից յուրաքանչյուրում հաղթական իրադարձությունների, վերականգնման ու շինարարության տարիները մերձեցրին մեզ բոլորիս: Մենք նույնիսկ մոռացել էինք մտածել, թե ով ով է: Իզուր չէ, որ Բաքվում, ընդհանուր առմամբ բնակչության կազմով ինտերնացիոնալ այդ քաղաքում, հեղափոխությունը նշվել է ամենաբազմապիսի անուններով: Նույնպիսի մթնոլորտ տիրում էր Անդրկովկասում նաև Հոկտեմբերի հաղթանակից հետո: Հենց այդ պատճառով էլ բոլոր ազգությունների բոլշևիկներն այն ժամանակ լուծեցին Անդրկովկասյան ֆեդերացիա ստեղծելու հարցը: Ֆեդերացիայի ներսում, ճիշտ է, երեք հանրապետությունների միջև սահմաններ էին անցկացվում, բայց մեզանից քչերն էին մեծ նշանակություն տալիս դրանց: Մենք լի էինք խանդավառությամբ, տեսնելով ինտերնացիոնալիզմի այդ աննախընթաց ծաղկումը, գտնելով, որ եթե դա տեղի ունեցավ այդքան արագ, ապա հետագայում գործերն է՛լ ավելի լավ կընթանան:

Դժբախտաբար, պարզվեց, որ ամեն ինչ այնքան էլ հասարակ չէ: Որոշ առումով մեր խանդավառությունը, որը միանգամայն հասկանալի էր հեղափոխական ռոմանտիկայի պայմաններում, թերևս, վաղաժամ եղավ, իսկ մենք՝ ինչ-որ չափով եղանք իդեալիստներ: Ամենից առաջ, ըստ երևույթին, ոչ բոլորը, որոնք բաժանում էին ինտերնացիոնալիզմի զգացմունքները, անկեղծ էին մինչև վերջ:

Եվ, բացի դրանից, հեղափոխական պայքարի բովով չանցած նոր մարդկանց երևան գալը նույնպես միշտ չէ, որ նպաստում էր ինտերնացիոնալիզմի պահպանմանն ու հետագա զարգացմանը: Դրա վրա առանձնապես ազդեցին 1930-ական թվականների ռեպրեսիաները, որոնք ծանր կերպով անդրադարձան նաև անդրկովկասյան բոլշևիկների վրա:

Ինչ էլ որ լինի, այն տարիներին մեզ համար դժվար էր կանխատեսել, որ կգա մի ժամանակ, երբ վերջ կունենա Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի գոյությունը, իսկ դա, իր հերթին, այլ կերպ կդնի նախկինում աննշան թվացող տերիտորիալ հարցերը... Դժբախտաբար, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո Ստալինի թույլ տված կամայականությունը լոկ սաստկացրեց անախորժ երևույթները ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ այլ վայրերում: Իսկ առանձնապես Հյուսիսային Կովկասում, որտեղ բնակչության զգալի մասը արտաքսվեց (նույնիսկ պատերազմի տարիներին) Միջին Ասիա: ՍՄԿԿ XX համագումարից հետո միայն նրանք կարողացան վերադառնալ իրենց հայրենիքը...

Կցանկանայինք նշել նաև ահա թե ինչ. ազգությունը գործնականորեն դեր չէր խաղում մեր հեղափոխական աշխատանքում և նոր հասարակարգի հաղթանակի համար մղված պայքարում: Հայտնի է, որ Կիրովը աշխատում էր Ադրբեջանում, Օրջոնիկիձեն՝ Հյուսիսային Կովկասում և Ռուսաստանում, Մյասնիկյանը՝ Բելոռուսիայում և Մոսկվայում, Միրզոյանը՝ Միջին Ասիայում և այլն, և այլն: Օրինակներն անչափ շատ են, դրանցից շատերը ես բերում եմ հուշերում: Չկային նաև հակասեմիտիզմի դրսևորումներ՝ չէ որ շատ ու շատ հրեաներ զբաղեցնում էին ամենաբարձր պոստեր կուսակցության մեջ և պետությունում: Սա վերաբերում է նաև Սովետական Ռուսաստանի սահմաններից դուրս մնացած երկրների ներկայացուցիչներին, ինչպես, օրինակ, լեհեր Ձերժինսկին և Վորովսկին, լատիշներ Ռուձուտակը, Սմիլգան, Բերզինը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Ելնելով Համառուսաստանյան Կենտգործկոմի նստաշրջանները Մոսկվայից դուրս գումարելու մասին եղած որոշումից, ՍՍՀՄ առաջին գումարման Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի առաջին նստաշրջանում 1922 թվականի դեկտեմբերի 30-ին որոշում ընդունվեց մեր պետության գերագույն մարմնի հերթական նստաշրջաններից մեկը անցկացնել Թիֆլիսում՝ այն ժամանակվա Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի մայրաքաղաքում, որը առաջին չորս միութենական հանրապետությունների թվում մտել էր Սովետական Միության կազմի մեջ:

Նման որոշումն ուներ որոշակի քաղաքական իմաստ. նկատի էր առնվում, որ ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի նման արտագնա նստաշրջաններ կանցկացվեն չորս միութենական հանրապետություններից յուրաքանչյուրում՝ նպատակ ունենալով միութենական պետության բարձրագույն ղեկավար մարմինները է՛լ ավելի մոտեցնել միութենական հանրապետությունների բնակչությանը, օգնել նրանց մերձեցմանն ու բարեկամության ամրապնդմանը:

Իբրև այդպիսին նախատեսվեց ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի երրորդ նստաշրջանը, որը և կայացավ Թիֆլիսում՝ 1925 թվականի մարտի սկզբին: Մոսկվայից մեկնած հատուկ գնացքը, որի մեջ էին Կենտգործկոմի անդամները (այդ թվում՝ նաև ես), սովետական կառավարության ղեկավարները, մեծ ոգևորությամբ դիմավորում էին ամբողջ ճանապարհին: Ժողովուրդը մեծ բազմություններով գալիս էր կայարանները, երկաթուղու պաստառի մոտ և ողջունում իր դեպուտատներին ու ղեկավարներին:

Առաջին մեծ կանգառը կատարվեց Բաքվում[1]: Կայարանում հավաքվել էին մեծ թվով բնակիչներ: Կայարանամերձ հրապարակում տեղի ունեցավ կայազորի զորամասերի զորահանդես, որից հետո ժողովրդի բազմության ողջույնների ուղեկցությամբ նստաշրջանի մասնակիցները գնացին Ադրբեջանի Կենտգործկոմի, Բաքվի սովետի և արհմիությունների հանրապետական խորհրդի հանդիսավոր նիստին:

Նիստը մայրենի լեզվով արտասանված կարճ հուզումնալից ճառով բացեց Ադրբեջանական հանրապետության Կենտգործկոմի նախագահ Աղամալի-օղլին: Նրանից հետո, սրտանց ողջունելով ադրբեջանական ժողովրդին, ելույթ ունեցավ համամիութենական ավագ Կալինինը, այնուհետև՝ Պետրովսկին (Ուկրաինայից), Չերվյակովը (Բելոռուսիայից), արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինը, կարմիր բանակի անունից ողջունեց Բուդյոննին:

Իրադրությունը հանդիսավոր էր ու տոնական: Նիստն ավարտվեց բանաձև-դիմումի ընդունումով, որում նշվում էր ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի առաջիկա նստաշրջանի քաղաքական հսկայական նշանակությունը Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների համար:

Նույն երեկոյան էլ ճանապարհող բաքվեցիների միահամուռ ծափահարությունների և «Ուռա՜», «Կեցցե՛ սովետական կառավարությունը» բացականչությունների ուղեկցությամբ մեր գնացքը մեկնեց Վրաստան:

* Անաստաս Իվանովիչ Միկոյանի մահից հետո մնացել են մի քանի չհրապարակված ձեռագրեր: Դրանցից մեկը՝ հուշերի երրորդ գիրքը (առաջին երկու գրքերը լույս են տեսել Մոսկվայում 1970-ական թվականների սկզբին) ընդգրկում է բավական երկար ժամանակաշրջան՝ 1924-ից մինչև 1930-ական թվականների վերջը: Ընթերցողների ուշադրությանն է ներկայացվում այդ աշխատության գլուխներից մեկը:

Հրապարակումը Ս. Ա. ՄԻԿՈՅԱՆԻ:

1 Այն ժամանակ Մոսկվայից Թբիլիսի տանող միակ ճանապարհն ընկած էր Բաքվի վրայով, քանի որ Սև ծովի ափերով երկաթուղի դեռ չկար:

Թիֆլիսի կայարանում նստաշրջանի մասնակիցներին հյուրընկալորեն դիմավորեցին տասնյակ հազարավոր բնակիչներ: Դարձյալ ջերմ ողջույնի խոսքեր, ձեռքսեղմումներ, հին բարեկամների ուրախալի հանդիպումներ, գրկախառնություններ, բացականչություններ, ծաղիկներ, երաժշտություն: Հենց տեղում էլ՝ կայարանում հավաքվեց երկաթուղայինների մի մեծ խումբ: Նրանց ողջունեց Կալինինը:

Հրապարակում ժամանածների առջևից անցան զորքերը, իսկ այնուհետև սկսվեց աշխատավորների և սովորող երիտասարդության մասսայական, գունագեղ ցույցը: Անցնում էր շրջանը շրջանի հետևից, հյուրերին ողջունում էին վրացերեն, ադրբեջաներեն, հայերեն և ռուսերեն: Տպավորությունը հիրավի հսկայական էր:

Երեկոյան օպերային թատրոնի դահլիճում կայացավ Թիֆլիսի քաղսովետի հանդիսավոր նիստը՝ հանրապետության մայրաքաղաքի հասարակայնության մասնակցությամբ: Այն բացեց լենինյան կուսակցության վետերան, Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի Կենտգործկոմի ղեկավար, սպիտակահեր Միխա Ցխակայան: Նա խոսեց սովետական պետության հետագա ամրապնդման համար սովետական ժողովուրդների մեծ բարեկամության ունեցած նշանակության մասին:

Ինչպես միշտ, ջերմ ու կրքոտ ելույթ ունեցավ Սերգո Օրջոնիկիձեն: Ամբողջ դահլիճի միահամուռ ծափահարությունների ուղեկցությամբ նա հայտարարեց, որ մեր օրերում Անդրկովկասի աշխատավորները վերջնականապես հասկացան, որ իրենք կընթանան ո՛չ վրաց մենշևիկների, ո՛չ էլ արևմտաեվրոպական բուրժուազիայի հետ, որ իրենց միակ ճանապարհը ռուս բանվորների և գյուղացիների հետ է, բոլշևիկյան կուսակցության հետ, Լենինի հետ:

Անդրկովկասի ժողովուրդների անունից նստաշրջանը ողջունեց Ադամալիօղլին, վրաց ժողովրդի անունից՝ Թոդրիան, Հայաստանից՝ Լուկաշինը, ուկրաինական ժողովրդի անունից՝ Պետրովսկին, բելոռուսների անունից՝ Չերվյակովը: Բոլոր ելույթ ունեցողներն իրենց հանրապետությունների և ժողովուրդների կյանքից վերցրած կոնկրետ օրինակներով հաստատում էին կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ազգային քաղաքականության ճշտությունը, շեշտելով, որ Սովետական Միության ժողովուրդների միասնության ու բարեկամության մեջ է միայն նրա հաջողությունների գրավականը: Բոլորն էլ մեծ հավանությամբ արտահայտվեցին ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի երրորդ նստաշրջանը Անդրկովկասում անցկացնելու որոշման մասին՝ դրանում տեսնելով ժողովուրդների եղբայրական մերձեցման հարցում կուսակցության հոգատարության դրսևորումներից ևս մեկը:

Մարտի 3-ին օպերային թատրոնի դահլիճում նստաշրջանն սկսեց իր աշխատանքը: Քաղաքի կուսակցական, սովետական, արհմիութենական և կոմերիտական աշխատողների ակտիվից բացի նրա բոլոր նիստերին ներկա էին Թիֆլիսի շատ բանվորներ, ինչպես նաև մնացած անդրկովկասյան հանրապետությունների բանվորների և գյուղացիների պատվիրակություններ: Նստաշրջանի քննարկմանը դրված զեկուցումները մեր ներքին և արտաքին քաղաքականության մասին բոլորին էլ շատ էր հետաքրքրում: Բոլոր օրերին նիստերի դահլիճը լեփ-լեցուն էր լինում:

Կալինինը, բացելով նստաշրջանը, խոսեց կուսակցության ու մեծ Լենինի կողմից մեր երկրում ազգային հարցի ճիշտ լուծմանը տված հսկայական նշանակության մասին: ՍՍՀՄ-ի կազմավորմամբ, ամրապնդելով մեր բազմազգ պետության ընդհանուր միութենական հզորությունը, միութենական կառավարությունը Սովետական Միության կազմի մեջ մտած բոլոր հանրապետություններին առավելագույն նախաձեռնություն, ինքնուրույնություն և անհրաժեշտ պայմաններ է տրամադրում նյութական բարեկեցությունը բարելավելու և յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային մշակույթը զարգացնելու համար:

Մենք անում ենք հնարավոր ամեն ինչ՝ այդ միությունն ամրապնդելու համար, շարունակեց Կալինինը: Ահա և հիմա, որպես ժողովրդի և ամենից առաջ գյուղացիության կյանքի մասին կուսակցության ու կառավարության այդպիսի հոգատարության վկայություն, մենք Կենտգործկոմի նստաշրջանի հաստատմանն ենք ներկայացնում նոր օրինագիծ գյուղատնտեսական հարկի մասին, որը կլինի առնվազն $^1/_4$-ով ավելի պակաս նախորդ տարվա հարկից (տե՛ս

Стенографический отчет 3 сессии ЦИК СССР. М., 1925, стр. 7): Այդ հայտարարությունն արժանացավ նստաշրջանում բոլոր ներկա գտնվողների ջերմ հավանությանը:

Միութենական կառավարության գործունեության մասին զեկուցումից հետո մտքերի փոխանակություն սկսվեց: Ես առանձնապես հիշում եմ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Վասիլևիչ Չիչերինի վառ ճառը. նա հանգամանորեն պատմեց միջազգային դրության և սովետական պետության արտաքին քաղաքականության մասին: Չիչերինը մեզ այնպես էր հափշտակել իր բովանդակալից, կոնկրետ փաստերով հագեցված ելույթով, որ մենք անկեղծորեն վշտացանք, երբ այդ ելույթն ավարտվեց: Նա կարծես մեզ համար բացեց գիտելիքների ու ինֆորմացիայի նոր մեծ աղբյուր, որոնց կարիքն այն ժամանակ մենք բոլորս էլ զգում էինք:

Կենտգործկոմի մյուս անդամների թվում ես ևս ելույթ ունեցա այդ նստաշրջանում: Հենվելով Հյուսիսային Կովկասում ապրող ժողովուրդների կյանքից վերցրած կոնկրետ փաստերի վրա, հատկապես ցարիզմի ժամանակ ամենից ավելի ճնշված լեռնային ժողովուրդների օրինակով, նստաշրջանի մասնակիցներին պատմեցի, թե սովետական իշխանությունը ինչպիսի մեծ հնարավորություններ է տվել այդ բոլոր ժողովուրդներին տնտեսական ու կուլտուրական տեսակետից արագ առաջընթացի համար և թե գործնականորեն այդ ուղղությամբ ինչ է արդեն արվել մեր երկրամասում: Շոշափեցի նաև կազակության պրոբլեմը: Հաղորդեցի քաղաքական այն մեծ նշանակության մասին, որ ստացել էր վտարանդիությունից մի քանի հազար կազակների վերադարձի փաստը: Պատմեցի նաև այն օգնության մասին, որ միութենական կառավարությունը ցույց էր տվել մեր երկրամասի գյուղացիությանը մի շարք շրջանների վատ բերքի կապակցությամբ անցյալ աշնանը և այս գարնանը նրանց հատկացնելով ավելի քան 6 միլիոն փութ սերմացու:

Կատարելով հողագործների պատվիրանը, ես նստաշրջանում դրեցի մեր վայրերի համար հրատապ գյուղական ճանապարհների հարցը: Խճուղիները վատ վիճակում էին: Նորերը չէին կառուցվում, իսկ հները չէին վերականգնվում: Դրա համար միջոցները չէին բավականացնում: Մինչդեռ գյուղացիական տնտեսության ապրանքայնության աճի հետ ավելի ու ավելի ուժեղ էր զգացվում ճանապարհների կարիքը կենդանաքաշ տրանսպորտի համար: Ճանապարհազրկությունը մեծ խոչընդոտ էր գյուղացիական տնտեսության եկամտաբերության հետագա ավելացման համար: Այդ բանը սուր կերպով զգում են իրենք՝ գյուղացիները, որոնք ժողովներում հայտարարում են. «Մենք պատրաստ ենք աշխատելու ճանապարհների շինարարության վրա, տվեք միայն նյութ և մասնագետներ»:

Վերջում ես բարձրացրի Վոլգա-Դոնի ջրանցքի շինարարության հարցը, որի կապակցությամբ նախկինում ես արդեն դիմել էի միութենական կառավարությանը: Այդ ջրանցքը, մեր մտահղացմամբ, պետք է Վոլգան կապեր Կովկասի և Պովոլժիեի հետ և նրանց ելք տար դեպի Կասպից, Ազովի և Սև ծովերը, ինչը մեծ նշանակություն կունենար մեր երկրամասի համար:

Այդ ջրանցքը, ինչպես հայտնի է, կառուցվեց զգալիորեն ավելի ուշ, նավագնացությունն այդ ջրանցքով բացվեց 1952 թվականի հուլիսին: Եվ, իհարկե, նրա նշանակությունը երկրամասի շրջանակներից շատ ավելի դուրս եկավ:

Նստաշրջանը քննարկեց Անդրկովկասի կառավարության հաշվետվությունը և ընդունեց որոշում, որը մեծ դեր խաղաց անդրկովկասյան հանրապետությունների հետագա սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում:

Նստաշրջանում լսվեց երկու զեկուցում ևս՝ 1924—25 տնտեսական տարվա պետական բյուջեի մասին (զեկուցողներ՝ Բրյուխանով և Կույբիշև) և նոր գյուղատնտեսական հարկի մասին (զեկուցող՝ Բրյուխանով): Կառավարության ներկայացրած և երրորդ նստաշրջանի ընդունած բյուջեն առաջինն էր սովետական իշխանության գոյության պատմության ընթացքում. բյուջեում լրիվ բացառված էր էմիսիան՝ որպես եկամտային մասի աղբյուր. դա հնարավոր եղավ մեր էկոնոմիկայի աճի և կայուն վալյուտայի անցման շնորհիվ:

ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի երրորդ նստաշրջանն իր աշխատանքն ավարտեց 1925 թվականի մարտի 7-ին: Նույն օրը ներ, երեկոյան, խմբերի բաժանվելով, սովետական կառավարության ղեկավարները և Կենտգործկոմի մի քանի

անդամներ մեկնեցին անդրկովկասյան հանրապետությունները՝ նրանց կյանքին ծանոթանալու և բնակչության հետ հանդիպումներ ունենալու համար:

Նստաշրջանի մասնակիցների մի խումբ, որի մեջ էի նաև ես, մեկնեց Հայաստան: (Դեռ մինչ այդ, առանց սպասելու նստաշրջանի ավարտին, այնտեղ էր մեկնել հաղորդակցության ճանապարհների այն ժամանակվա ժողկոմ Ռուձուտակը, որտեղ նա զբաղվում էր տեղական երկաթուղային տրանսպորտի հարցերով): Ճանապարհը, որով մենք գնում էինք, շատ գեղատեսիլ էր. գնացքն անցնում էր ձյուներով ու խիտ թփուտներով ծածկված բարձր լեռները հատող նեղ կիրճով: Չորս կողմը ծաղկուն բնությունն էր: Այն ընկերները, որոնք առաջին անգամն էին լինում այդ վայրերում, տառացիորեն հիացած էին ինձ համար հարազատ Լոռվա շրջանի գեղեցկություններով: Իսկ ես անչափ հուզված էի հարազատ վայրերի հետ իմ նոր հանդիպումից: Գիշերը քունս չէր տանում: Կանգնած էի վագոնի լուսամուտի մոտ, հիշում էի մանկությունս, պատանեկությունս, արդեն հանգուցյալ հորս, մեր ամբողջ ընտանիքին, մեր ամբողջ Սանահին գյուղը: Եվ շարունակ նայում էի ու նայում... Եվ ահա, վերջապես, մեր կիրճը: Ներքևում Ալավերդի քաղաքն է, վերևում, սարահարթում՝ մեր գյուղը: Այնուհետև, դարձյալ ճանապարհի պաստառից ձախ, կիրճից վերև՝ Դսեղ գյուղը, որտեղ ապրել էր իմ կնոջ՝ Աշխեն Թումանյանի ընտանիքը: Ցավոք, գնացքը շարժվում էր առաջ...

Առաջին կանգառը կատարվեց Շահալի կայարանում: Թեև դեռ շատ վաղ էր, կառամատույցում հավաքվել էին շատ դիմավորողներ՝ բանվորներ կանանցով ու նույնիսկ երեխաներով:

Տարերայնորեն տեղի ունեցավ միտինգ: Ելույթ ունեցավ Չիչերինը: Նա այն ժամանակ մեծ համբավ ուներ: Նրա անունը քաջ գիտեին անգամ երկրի այնպիսի, կարծես, կորած անկյունում, որտեղ մենք էինք գտնվում:

Հաջորդ կանգառում, Ղարաքիլիսայում (այժմ՝ Կիրովական) ավելի շատ ժողովուրդ կար. մարդիկ եկել էին դրոշակներով և նույնիսկ նվագախմբով:

Դարձյալ միտինգ, և նորից այստեղ ելույթ ունեցավ Չիչերինը: Բուռն ցնծություն առաջացրեց նրա հայերեն դիմումը հավաքվածներին. «Բարև ձեզ, ընկերնե՛ր»: Ելույթը նա ավարտեց նույնպես հայերեն «Կեցցե՛ իմ հայրենիքը՝ կարմիր Հայաստանը» լոզունգով, որը ցնծության ու հիացմունքի փոթորիկ առաջացրեց:

Այն ժամանակ ես առաջին անգամ ճանաչեցի Չիչերինին որպես փայլուն ագիտատորի և հաճելիորեն զարմացած էի, թե որքան կրքոտ ու բոցավառ հռետոր էր այդ միշտ այնքան հանգիստ ու հավասարակշռված դիվանագետը:

Մարտի 8-ին, կեսօրին մոտ, մեր գնացքը ժամանեց Լենինական: Մենք դուրս եկանք կայարանամերձ հրապարակ, որը լեփ-լեցուն էր քաղաքի բնակիչներով: Այստեղ նույնպես կազմակերպվեց հանդիսավոր հանդիպում: Չորս կողմը դրոշակներ էին, հեղափոխության առաջնորդների դիմանկարներ, պլակատներ, անգամ գորգեր:

Մեզ դիմավորեց Հայկական հանրապետության Կենտգործկոմի նախագահ Սաքո Համբարձումյանի և Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Լուկաշինի գլխավորած պատվիրակությունը, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները: Գլխավոր հրապարակում կայացավ բազմամարդ միտինգ:

Լենինականում մեր խմբին միացավ հենց նույն օրը Հայաստան եկած ՍՍՀՄ առողջապահության ժողկոմ Սեմաշկոն, որին նույնպես շատ ջերմորեն դիմավորել էին լենինականցիները: Հենց այստեղ էլ մենք հանդիպում ունեցանք Ադրբեջանի պատվիրակության հետ, որը գլխավորում էր Բաքվի մեր համատեղ աշխատանքից ինձ լավ ծանոթ ժողկոմխորհի նախագահ Համիդ Սուլթանովը:

Երեկոյան մենք ներկա եղանք Լենինականի գավառի սովետների համագումարի նիստին: Չիչերինի ելույթից հետո ամբիոն բարձրացան քրդերի, սասունցիների, ադրբեջանցիների ներկայացուցիչները: Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորների անունից ես ողջունեցի հավաքվածներին, նշելով լենինականցիների հերոսական անցյալը, որոնք 1920 թվականի մայիսին Հայաստանում առաջինը բարձրացրին հեղափոխական ապստամբության դրոշը:

Ներկաները ջերմորեն ընդունեցին Համիդ Սուլթանովին, իսկ ապա՝ Հայաստանի կոմկուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի ե-

լույթները: Ինձ համար առանձնապես ուրախալի էր տեսնել նրան. չէ՞ որ նա եղել է իմ դպրոցական ուսուցիչը: Դրանից հետո շատ չանցած նա կուսակցական աշխատանքից անցավ գիտական աշխատանքի՝ դառնալով փայլուն պատմաբան: Կարծում եմ, որ այդ «գիտությանը նվիրվելը» վերջին հաշվով փրկեց նրա կյանքը: Քանի որ, երբ եկան ռեպրեսիաների ծանր ժամանակները, ապա նա, թեպետև ձերբակալվել էր ու աքսորվել, բայց այնուհանդերձ ողջ մնաց: 1950-ական և 1960-ական թվականներին, գալով Հայաստան, ես միշտ հանդիպում էի նրա հետ. նա արդեն քիչ ծերացել էր, բայց դեռ բարեկազմ էր, բարձրահասակ: Նա դարձավ Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, գրեց մի շարք գրքեր Հայաստանի պատմության մասին, որոնք ուղարկում էր ինձ՝ Մոսկվա: Դա մի հազվագյուտ մաքուր մարդ էր, համեստ, սկզբունքային, խորապես ինտելիգենտ:

Այն ժամանակ Հայաստանում դեռ կային շատ երեխաներ, որոնց ծնողները զոհ էին գնացել 1915 թվականին Թուրքիայի գործած ցեղասպանությանը: Երեխաներին փրկելու գործում մեծ դեր կատարեց այն ժամանակ Հայաստանի մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, որի հետ մեր ընտանիքը հարազատական կապերի մեջ էր: Մենք, իհարկե, գիտեինք այդ մասին, ասենք չէր էլ կարելի չնկատել այդ որբերին մեր ուղևորության ընթացքում: Որբեր առանձնապես շատ կային Լենինականում: Տեղական ղեկավարները մեզ հրավիրեցին այցելել մի մեծ որբանոց, որտեղ այն ժամանակ կար մոտ 14 հազար որբ: Երեխաները հավաքվել էին որբանոցի առջև եղած հրապարակում՝ իրենց նվագախմբով հյուրերին դիմավորելու համար:

Թախիծը պատեց ինձ, երբ ես տեսա նրանց, և իմ աչքերի առջև սկսեցին հառնել այն անօրինակ ողբերգության սահմռկեցուցիչ տեսարանները, որին զոհ գնաց հայ բնակչությունը XX դարում առաջին ցեղասպանության հետևանքով: Ես հիշեցի, թե ինչպես էի եղել Թուրքական ռազմաճակատում, ռուսական բանակի հետ մյուս կամավորների թվում փորձելով հետ մղել թուրքական զորքերին: Հիշեցի Կարսը և մյուս քաղաքներն ու գյուղերը, որոնք դրանից հետո բոլորովին ամայացել էին... Այստեղ, մանկատան մոտ, ինձ վշտացրեց նաև երեխաների արտաքին տեսքը. նրանք վատ տեսք ունեին. զգացվում էին կրած զրկանքների հետևանքները: Ասենք, որբերի կյանքն էլ մանկատներում այն տարիներին դժվար էր: Բայց նրանք ուրախ էին մեր այցելության համար, պատրաստակամությամբ պատասխանում էին մեր հարցերին: Զգացվում էր, որ նրանք արդեն հասկացել էին, որ ամենասարսափելի օրերը իրենց համար արդեն անցել են: Հարկավոր էր տեսնել, թե նրանց փողային նվագախումբը, որը կիսով չափ բաղկացած էր կույր երեխաներից, ինչպիսի ջանասիրությամբ էր կատարում «Ինտերնացիոնալը», թե ինչպես սրտանց, երեխայական սիրալիրությամբ էին մեզ հանձնում իրենց համեստ նվերները (հիշողությանս մեջ պահպանվել է մի ձեռագործ և մի փոքրիկ սայլակ, որ նրանք պատրաստել էին իրենց ձեռքերով), հավաստիացնելով, որ ավելի լավ կսովորեն:

Մեր ժամանումը Լենինական համընկավ Հայաստանում ոռոգման առաջին մեծ կառույցի՝ 48 կիլոմետր երկարությամբ Շիրակի ջրանցքի շինարարության ավարտին: Այն կառուցվել էր Լենինի այն խորհրդով, որ նա տվել էր 1921 թվականի ապրիլին Կովկասի կոմունիստներին հղած նամակում (տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 43, էջ 237—240): Մեզ հրավիրեցին այդ ջրանցքի հանդիսավոր բացմանը: Մենք ոտքով անցանք ժայռի մեջ փորած երեք կիլոմետրանոց թունելով և դուրս եկանք Արփա գետի կիրճը, որտեղ կառուցվել էր ամբարտակը: Արդեն այստեղ էին հավաքվել շրջակա գյուղերի բնակիչները: Եկել էին բոլորը՝ թե՛ մեծ, թե՛ փոքր: Շատ աղմկոտ էր ու տոնական: Փողփողում էին դրոշակները, հնչում էր երաժշտությունը:

Եվ ահա լսվեցին դինամիտի պայթյունները, որոնք ազատ ճանապարհ բացեցին մեծ աղմուկով դեպի թունել հորդած Արփայի ջրերի համար: Լսվեց հուժկու և ուրախալի «Ուռա՜» բացականչությունը, իսկ ապա նաև «Ինտերնացիոնալի» հնչյունները, որոնց արձագանքը ուժեղացնում էր պահի հանդիսավորությունը, թնդում կիրճում: Շիրակի ջրանցքն այն ժամանակ Սովետական Հայաստանի ժողովրդատնտեսական և քաղաքական մեծ հաղթանակն էր:

Խոսելով Հայաստան կատարած այցելությունից մնացած առավել ուժեղ տպավորությունների մասին, կցանկանայի ամենից առաջ ասել, որ այն ժա-

մանակ մեզ բոլորիս զարմացրել էր հատկապես, թե հայ ժողովուրդը ինչպիսի համառությամբ ու աշխատասիրությամբ էր վերականգնում իր հարազատ քաղաքներն ու գյուղերը:

Լենինականում կառուցվում էր նոր տեքստիլ ֆաբրիկա: Դրա միհարկանի մասնաշենքերն արդեն կառուցվել էին, կատարվում էր հայ ժողովրդին Իվանովո-Վոզնեսենսկի տեքստիլագործների կողմից որպես նվեր ուղարկված սարքավորումների տեղադրումը:

Իվանովցիները օգնում էին լենինականցիներին կատարելու մոնտաժային բարդ աշխատանքները: Հետագայում Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկան՝ Սովետական Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերության առաջնեկը, աճեց ու դարձավ մի հսկայական տեքստիլ կոմբինատ:

Հուզմունքը պատեց ինձ, երբ մոտեցանք Էջմիածնին՝ Հայաստանի ոչ մեծ, բայց հին մշակութային կենտրոններից մեկին: Ինձ համար այդ քաղաքն առանձնապես թանկ է, քանի որ նրա հետ է կապված իմ պատանեկությունը: Այստեղ, նշանավոր մայր տաճարի՝ լուսավորչական հավատի բոլոր հայերի (իսկ դրանք մեծամասնություն են կազմում մխիթարյան կաթոլիկների համեմատությամբ) կրոնական կենտրոնի կողքին, թեև ոչ երկար ժամանակ, ես սովորել եմ՝ աշխատելով արդեն բոլշևիկյան ընդհատակում: Ի դեպ, շատ տարիներ հետո, Երևանում հանդիպում ունենալով ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի, այդ չափազանց կրթված, անկեղծ ու իմաստուն մարդու հետ, ես ասացի նրան. «Չէ՞ որ ես ինչ-որ մի խոտանի պես բան եմ արտադրության մեջ: Սովորել եմ հոգևոր սեմինարիայում, այնուհետև ձեր ճեմարանում, բայց դարձել եմ բոլշևիկ...»: Վազգեն Առաջինը ժպտաց և ասաց. «Տա աստված, որ մեր ուսումնական հաստատությունները այսուհետ ևս տան այդպիսի «խոտան»: Դա կլիներ մեր ժողովրդի, մեր հայրենիքի շահերի օգտին»:

Կայարանում, ինչպես և ամենուրեք, մեզ ողջունում էին մարդկանց բազմությունները: Նրանց մեջ էր Հայաստանի Կենտգործկոմի նախագահ Համբարձումյանը, ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Մռավյանը և ուրիշներ: Ես ուրախ էի, որ նորից հանդիպեցի Աշոտ Հովհաննիսյանին (որը, ինչպես ասացի արդեն, գլխավորում էր այն ժամանակ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը), ինչպես նաև իմ դպրոցական ընկեր Երզնկյանին:

Էջմիածնում մենք այցելեցինք մատենադարան (ձեռագրատուն), որտեղ կային հնագույն հայկական ձեռագրեր (այժմ դրանց հիմնական մասը կենտրոնացված է Երևանում, հատուկ կառուցված գրապահոցում, որի բազայի վրա ստեղծվել է գիտական հիմնարկություն): Եղանք պատկերասրահում, որտեղ զմայլվում էինք Այվազովսկու «Աշխարհի արարչությունը» նկարով (ի դեպ, հյուրերից շատերն առաջին անգամ այն ժամանակ իմացան, որ Այվազովսկին հայ է): Ծանոթացումը Հայաստանի մշակութային հին կենտրոններին հրակայական տպավորություն գործեց բոլորի վրա:

Մեր ուղևորությունը հանրապետությունում չէր սահմանափակվում, իհարկե, միայն բարեկամական հանդիպումներով, մասսայական միտինգներով, ողջույնի ճառերով կամ դրանց պատմական տեսարժան վայրերին ծանոթանալով:

Այս կամ այն քաղաքը կատարած մեր այցելությունը մենք օգտագործում էինք տեղական ղեկավարների, կուսակցական և սովետական ակտիվի հետ խիստ գործարար հանդիպումների համար: Զրույցների ընթացքում նշվում էին կոնկրետ լուծումներ տնտեսական մի շարք հարցերի վերաբերյալ:

Մեր ուղևորության եզրափակիչ կետը եղավ Երևան քաղաքը՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը: Իհարկե, Երևանն այն ժամանակ մի փոքր և ոչ այնքան տպավորիչ քաղաք էր: Չէ՞ որ հեղափոխությունից առաջ մեծահարուստ հայերը գերադասում էին ապրել ու տներ կառուցել Թիֆլիսում և Բաքվում: Սակայն տաղանդավոր ճարտարապետ Թամանյանը և ուրիշներ արդեն աշխատում էին քաղաքի գլխավոր հատակագծի, քաղաքի համար առավել անհրաժեշտ առանձին շենքերի նախագծերի ու շինարարության վրա:

Գրեթե յուրաքանչյուր տան ճակատին կախված էին դրոշակներ, Լենինի և սովետական կառավարության ղեկավարների նկարներ, տրանսպարանտներ՝ «Բարի գալուստ, թանկագին բարեկամներ» հյուրընկալ մակագրություններով:

Այնքան շատ ժողովուրդ էր հավաքվել, որ փողոցներում ու հրապարակներում տեղ չէր մնացել, և երիտասարդները բարձրացել էին պատշգամբներն ու նույնիսկ տների կտուրները: Միտինգը կազմակերպվել էր Լենինի կենտրոնական հրապարակում: Կառավարության անդամների և ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի անդամների հայտնվելը տրիբունայի վրա տասնյակ հազարավոր մարդիկ դիմավորեցին բուռն ու երկարատև օվացիայով: Միտինգը բացեց Սաքո Համբարձումյանը: Ելույթ ունեցան Չիչերինը, Բուդյոննին և ուրիշներ: Այն ժամանակ լույս էր տեսնում «Խորհրդային Հայաստան» հանրապետական թերթը, որը և հրապարակեց նրանց ճառերը: Միտինգից հետո կայացավ զորահանդես և աշխատավորների ցույց: Մենք հաճույքով էինք դիտում պատանիների ու աղջիկների արևավառ, առնական ու ուրախ դեմքերը. իսկ երիտասարդները հատկապես շատ-շատ էին ցուցարարների շարքերում:

Զորահանդեսից հետո Բուդյոննին, ՍՍՀՄ ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամներ Զատոնսկին և Եգորովը, իսկ նրանց հետ նաև ես, եղանք կարմիր բանակի կովկասյան հայկական կարմրադրոշ դիվիզիայի զորանոցներում: Այնտեղ ներկա եղանք ուսումնական պարապմունքներին, զրույցներ ունեցանք կարմիրբանակայինների և հրամանատարների հետ: Դիվիզիան շատ լավ տպավորություն գործեց կազմակերպվածությամբ և ռազմական վարժվածությամբ:

Այնուհետև մեզ հրավիրեցին հիդրոէլեկտրակայանի հիմնադրմանը: Մեզ ուղեկցող Լուկաշինը ծանոթացրեց հանրապետության ապագա էներգետիկ բազային, ցույց տվեց կառուցված ջրանցքը, մեզ ներկայացրեց ապագա ՀԷԿ-ի տեխնիկական անձնակազմը: ՀԷԿ-ի հանդիսավոր հիմնադրումից առաջ ընթերցվեց պղնձե սալիկի վրա փորագրված տեքստը: Այնտեղ ասված էր. «Իրականացնելով Վ. Ի. Լենինի պատգամը՝ «Կոմունիզմը՝ սովետական իշխանությունն է պլյուս ամբողջ երկրի էլեկտրիֆիկացումը», Հայկական ՍՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Սրապիոն Լուկաշինի նախաձեռնությամբ 1923 թվականի մայիսի 31-ին որոշվեց Երևանում կառուցել հիդրոէլեկտրակայան 5600 ձիաուժ հզորությամբ: Ջրանցքի շինարարության աշխատանքներն սկսվեցին 1923 թվականի հոկտեմբերի 1-ին և ավարտվեցին 1924 թվականի հուլիսի 20-ին: Այսօր, 1925 թվականի մարտի 9-ին, դրված է Հայկական ՍՍՀ-ի էլեկտրիֆիկացման սկիզբը, որը պետք է խթան դառնա նրա կուլտուրական և տնտեսական զարգացման համար»:

Այդ սալիկը թաղվեց ապագա ՀԷԿ-ի առաջին քարերի հետ:

Երեկոյան պետական թատրոնի դահլիճում կայացավ քաղաքային սովետի և մայրաքաղաքի հասարակայնության հանդիսավոր նիստը:

Շատ կարճ ժամանակով Նախիջևանում գտնվելուց հետո մեր խումբը նորից մեկնեց Վրաստանի մայրաքաղաք: Եվ դարձյալ ամբողջ ճանապարհին, չնայած վատ եղանակին, գնացքը դիմավորում էին մարդկանց բազմություններ: Կայացան միտինգներ և հանդիպումներ:

Մարտի 11-ի առավոտյան ժամանեցինք Թիֆլիս:

Մենք այստեղ պատմեցինք, թե ինչ տպավորություն գործեց մեզ վրա Սովետական Հայաստանը: Տնտեսական ու կուլտուրական վերածննդի նույնպիսի պատկեր տեսան նաև այդ օրերին Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքներն ու գյուղերն այցելած Կենտգործկոմի անդամները: Մասնավորապես, ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի մի խումբ անդամներ Կալինինի գլխավորությամբ յոթնօրյա ուղևորություն կատարեցին Վրաստանում, որի ժամանակ այցելեցին վրացական 16 քաղաք և գյուղ:

Բոլորը համոզվեցին, որ Անդրկովկասում անցկացված ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի նստաշրջանը, միութենական ղեկավարների անձնական շփումը կուսակցական և սովետական աշխատողների լայն շրջանի հետ ազգային հանրապետություններում, ինչպես նաև անմիջական հանդիպումները ղանազան ազգությունների մարդկանց հետ՝ այս ամենը դրական դեր խաղաց այդ հանրապետությունների հետագա տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի հետ կապված հարցերի լուծման գործում, էլ ավելի ամրապնդեց սովետական հանրապետությունների ժողովուրդների եղբայրական միասնությունը:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ Թիֆլիսում գտնված ղեկավարների հետ տեղի ունեցած կարճատև գործարար հանդիպումից հետո նստաշրջանի մասնակիցները նորից մեկնեցին Մոսկվա, իսկ ես՝ Ռոստով:

Յավոք, այդ ուղևորությունից անմիջապես հետո մենք տխուր լուր իմացանք. Թիֆլիսից ոչ հեռու ավիացիոն աղետի ժամանակ զոհվեցին Անդրկովկասյան երկրկոմի քարտուղար Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչ Մյասնիկյանը, Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կապի ժողկոմ, երկրամասային կուսակցական վերահսկիչ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ, երկար ժամանակ համառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովում աշխատած Գևորգ Աթարբեկյանը և երկրամասային պետական քաղաքական վարչության նախագահ Սողոմոն Մոգիլևսկին։ Նստաշրջանից անմիջապես հետո, ավարտելով իրենց գործերը, նրանք 1925 թվականի մարտին նստեցին «Յունկերս» ինքնաթիռը, որպեսզի մեկնեն Սուխումի՝ Աբխազական Ինքնավար Հանրապետության սովետների համագումարին մասնակցելու համար։ Ճանապարհին, մինչև հիմա էլ անհայտ մնացած պատճառներով, ինքնաթիռը հանկարծ բռնկվում է և, բոցերի մեջ ընկնում գետնին։ Այդպես կտրվեց հին լենինյան գվարդիայի երեք հիանալի կոմունիստների կյանքի թելը։ Այդ կորուստը խոր արձագանք գտավ սովետական մարդկանց սրտերում։

Այնուհետև ենթադրություններ եղան, թե այդ աղետը պատահական չէր, ի նկատի ունեին այն ժամանակ Անդրկովկասի անվտանգության մարմիններում աշխատող Բաղիրովի և Բերիայի չարագուշակ դերը։ Սակայն այդ կապակցությամբ ճշգրիտ տվյալներ այդպես էլ չհայտնաբերվեցին...

«ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը ձեզ և ամբողջ կուսակցության հետ բաժանում է ողբերգականորեն զոհված, կոմունիզմի համար պայքարած հին փորձված մարտիկների կորստյան վիշտը» («Правда», 1925 թվականի մարտի 24),— ասված էր Մոսկվայից Անդրկովկասի բոլշևիկներին հասցեագրված ցավակցական հեռագրում։

«Ընկերներ Մյասնիկովի, Աթարբեկյանի և Մոգիլևսկու կորուստը,— այդ օրերին գրել է «Правда» թերթը,— երկրորդ (Շահումյանի, Ջափարիձեի և Բաքվի մյուս քսանչորս կոմունարների գնդակահարությունից հետո) նշանակալի հարվածն է Անդրկովկասում մեր կուսակցության համար» («Правда», 1925 թվականի մարտի 25)։

Ես լավ էի ճանաչում Ալյոշա Մյասնիկյանին։ Հիշում եմ նրա քաղաքականապես շատ հստակ և սուր հոդվածները, որոնք հրապարակվում էին դեռևս 1917 թվականին Բաքվի «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթում, որը մենք խմբագրում էինք Ստեփան Շահումյանի հետ միասին։ Հայերեն հրապարակված այդ հոդվածները կրում էին Մյասնիկյանի կեղծանուններից մեկը՝ Ալ. Մարտունի։

Հիշում եմ, ինչպես սովետների համառուսաստանյան XI համագումարում, որի օրերին մահացավ Լենինը, Ալյոշան ման էր գալիս շվարած, արցունքներով լի աչքերով։

Լենինի մասին իր հուշերում, որոնք հրապարակվեցին Իլյիչի մահից հետո շատ չանցած, Մյասնիկյանը գրում էր. «Ես անսահման երջանիկ եմ և մինչև մահ գերեզման պիտի պարծենամ ու դրա հետ մեկտեղ զարմանամ այն բանի համար, որ եղել եմ այդ հսկայի, հանճարի ու մեր ժամանակի մեծագույն լեռան ժամանակակիցը, անձամբ ծանոթ եմ եղել, խոսել նրա հետ, սեղմել նրա ձեռքը, նրա հետ քայլել ու ճանապարհորդել, եղել եմ նրա հետևորդն ու կրտսեր աշակերտը» («Заря востока», 1924 թվականի ապրիլի 23)։

Մյասնիկյանը (Մյասնիկովը) բոլշևիկյան ընդհատակում աշխատել է երկրի տարբեր վայրերում։ Հոկտեմբերի հաղթանակից հետո նա գլխավորել է բոլշևիկների կազմակերպությունները Բելոռուսիայում, այնուհետև եղել է կուսակցության Մոսկվայի քաղկոմի քարտուղար։ Ալյոշա Մյասնիկյանի պայծառ կերպարը ընդմիշտ կմնա բոլոր նրանց հիշողության մեջ, ովքեր ճանաչել են նրան։ Իսկ նրա կյանքը, նրա գործերը նոր սերունդների համար կծառայեն որպես ժողովրդին ու կոմունիզմի գործին հավատարմորեն ու անձնվիրաբար ծառայելու օրինակ։

Հոգևոր բարեկամության կապեր

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՐԱՆՈՒՇ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ մեր դարի ամենանշանակալի իրադարձությունն է, որի 70-ամյա տարելիցը մեծ հանդիսավորությամբ նշեց մոլորակի ողջ առաջադեմ մարդկությունը։ Գնալով ավելի ու ավելի է մեծանում Հոկտեմբերի վարակիչ ուժը, ավելի ընդգծվում հեղափոխության իդեալների համամարդկային նշանակությունը։ Նրա երթն անկասելի է դարերի մեջ, նա մարդկության խավար ուղին լուսավորած երեկն է, այսօրն ու ապագան։

Մեծ Հոկտեմբերը գրականությունը հարստացրեց նոր թեմատիկայով, գեղարվեստական արտահայտչականության նոր միջոցներով և գաղափարական հագեցվածություն հաղորդեց նրան։ Հոկտեմբերն օգնեց մեր գրողների աշխարհհայացքի ընդլայնման ու սոցիալական հրատակ դիրքորոշմանը, նրանց տոգորեց մարքսիստական հզոր աշխարհհայացքով, որը հնարավորություն է ընձեռում երևույթներն ու իրադարձությունները լուսաբանել ամբողջ խորքով, ցուցադրել լինելիության ընթացքն ու զարգացման հեռանկարը, նորովի մեկնաբանել մարդու և հասարակության պրոբլեմը։ Դեռևս հեղափոխության թարմ տպավորությունների տակ Վլ. Մայակովսկին գրել է.

Երբ
Հոկտեմբերը
խուժեց փողոցները
արյունով,
Փոթորիկներով հրանոթների,
Գիտեմ,
Մոսկվայում էր լուծվում ճակատագիրը
Ե՛վ Կիևների,
Ե՛վ Թիֆլիսների։

(Վ. Վ. Մայակովսկի, Ընտիր երկեր, Ե. 1950, հ. 1, էջ 155)։

Պատմականորեն ճշմարիտ այս թեզը միաժամանակ հեղափոխության թեմատիկ արծարծումների որոշակի տեսակետ էր առաջադրում սովետական բազմազգ գրականությանը։ Հեղափոխությամբ ազատագրված ամեն մի ժողովուրդ իր հայացքով, իր ժողովրդի պատմական բախտի ու ճակատագրի պրիզմայի միջով էր ընկալում ազատարար Հոկտեմբերի պատմական նշանակությունը։ Վահան Տերյանն էլ Մայակովսկու նման ընդգծում էր հեղափոխության գլոբալ նշանակությունը՝ «Նոր օր է բացվում ազգերի համար...»։ Հայ գրականության մեջ սա հեղափոխության արտացոլման կարևոր ասպեկտներից մեկն է, որը կոնկրետ ստեղծագործությունների գեղարվեստական համակարգում ամենաբազմազան լուծումներ է ստանում։

Բազմադարյան հայ գրականությունը մեծ Հոկտեմբերին է հասել՝ որպես ազատագրական անզիջում պայքարի, հերոսական մաքառման, անձնուրաց հայրենասիրության, հումանիստական, լավատեսական վեհ զգացմունքների գեղարվեստական արտահայտություն։ Այն դարերի թոհուբոհի միջով բերել ու նոր ժամանակներին է ավանդել ստեղծարար աշխատանքի, արդար վաստակի հմայքը, և խաղաղության, իրավահավասարության, ժողովուրդների բարեկամության երազանքը։ Իր այս առանձնահատկություններով մեր գրականությունը հարազատ էր հեղափոխական հուզումներով լի ժամանակների ոգուն և նրա հաղթանակի մեջ էր տեսնում ժողովրդի ազատագրության վաղնջական երազանքի իրականացումը։ Դրանով պիտի բացատրել, որ հեղափոխության թեման մեր գրականության գաղափարական-գեղարվեստական համակարգի մեջ մտավ միանգամից՝ որպես նրա զարգացման ընթացքի բնականոն շարունակություն, օրգանապես ձուլվեց թեմատիկ հինավուրց շերտերին։ Բայց դա միաժամանակ գեղարվեստական մտածողության նոր որակ էր, որն առաջադրում էր գրականության գաղափարական նպատակամիտվածության, հասարակական կյանքում նրա ունեցած դերի, գրական նոր հերոսի տիպի ու երկի կառուցվածքի, ոճի և արտահայտչամիջոցների ինքնատիպ լուծումներ։

XX դարի առաջին տասնամյակները նշանավորվեցին ռուսական պրոլետարիատի քաղաքական ակտիվությամբ, երբ ամբողջ երկիրը թևակոխեց ռուսական երեք հեղափոխությունների ժամանակաշրջանը։ Մ. Գորկու «Մրրկահավը» կանխանշում էր մոտալուտ փոթորիկները, դարավոր նինջի ու ստրկության մատնված մարդկանց հայացքի դեմ բացավառում գալիք ազատ կյանքի արշալույսները, ոգեշնչում, հաղթանակի հավատ ներարկում մեծ պայքարի մարդկանց։ «Մրրկահավը», որ միանգամից դարձավ հեղափոխական պայքարի խորհրդանիշ, հուժկու թևաբախումներով հայտնվեց նաև ազգային գրականությունների երկնակամարում։ Գրականությունը դարձավ հասունացող հեղափոխական շարժումների ոչ միայն տարեգիրը, այլև մասնակիցն ու ոգեշնչողը։

1905—1907 թթ. հեղափոխությանը նախորդող տասնամյակի հայ գրականությանը բնորոշ են հեղափոխական պայքարի այլաբանական արծարծումները։ Ցարական իրականության դեմ աճող ժողովրդական դժգոհությունը սպառնալի չափեր էր ընդունում՝ իր հետ բերելով գիտակցական, կազմակերպված պայքարի գաղափարը։ Սակայն հասարակական կյանքում կատարվող այս տեղաշարժերի մասին գրականությունը հասկանալի պատճառներով չէր կարող

բարձրաձայն արտահայտվել: Այդուհանդերձ, հեղափոխության թեման հայ գրականության մեջ ինքնատիպ գեղարվեստական լուծումներ է ստանում: Ասելիքը խտացվում է գեղարվեստական փոքր ձևերի մեջ, ուղղակի խոսքը փոխարինվում է այլաբանությամբ, գրական հերոսը կյանք է մտնում որպես մեծ պայքարի խորհրդանիշ: Այս առումով հատկապես ուշագրավ է Վ. Փափազյանի գրական փորձը: Տարերային ըմբոստացման երգերից, արդարության, արևի, լույսի, բարձունքների սիրուն գիտակցաբար ինքնազոհման գնացող անհատի կերպավորումներից մինչև կազմակերպված հեղափոխական պայքարի, այդ պայքարում բանվոր դասակարգի առաջատար դերի ըմբռնում ու անարդար կարգերը հիմնահատակ քանդող առվակի փիլիսոփայական խորագնա կանխատեսումներ... Այդպիսին է Փափազյանի «Ըմբոստ երգերի» և այլաբանական զրույցների ներքին տարողությունը, որն ըստ էության, ներկայացնում է ժողովրդի հեղափոխական զարթոնքի, հեղափոխության զարգացման ու վերելքի ամբողջական պատկերը:

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, նրա բարձրացող ալիքի ազդեցության տակ, հայ դասական գրականությունն ավելի ռեալ է պատկերացնում ժողովուրդների ազատության ուղիները և ցարիզմը տապալելու բացահայտ կոչ է հնչեցնում: Դեռևս 1903 թ. Հովհ. Թումանյանը Ստեփան Շահումյանի հանձնարարությամբ (մայիսմեկյան ցույցերի համար) թարգմանում է Պուշկինի «Ազատություն» ներբողի հայտնի քառատողը.

Ատում եմ քեզ և քո գահը,
Միահեծան գոռոզ ցար,
Եվ քո որդոց ու քո մահը,
Պիտի տեսնեմ անպատճառ: (հ. 1, էջ 565)

Հեղափոխական Ռուսաստանը նոր հույսերով է լցնում բանաստեղծի հոգին: Թումանյանը գիտակցում էր ռուսական հեղափոխության համաշխարհային նշանակությունը, բայց առաջին հերթին այն կապում էր իր ժողովրդի ազատագրության հետ: Եվ, բնականաբար, առաջիններից մեկն էր, որ ցնծությամբ ողջունեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակը և բանվորագյուղացիական իշխանության հաստատումը Ռուսաստանում՝ դրա մեջ տեսնելով իր ժողովրդի փրկությունը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության դերի ու նշանակության թումանյանական ընկալումները բնորոշ են հայ դասական գրականությանն ընդհանրապես:

Ռուսաստանում կատարվող հեղափոխական իրադարձությունները դրանց ակնդետ հետևող Իսահակյանի համար ձեռք են բերում ոչ միայն հասարակական, քաղաքական, այլև՝ գեղագիտական իդեալի նշանակություն: Ռուս ժողովրդի հանդեպ մեծ սերը, հավատը նրա հեղափոխական ուժի նկատմամբ բանաստեղծն իր մեջ կրեց ողջ կյանքի ընթացքում: Տարիներն ավելի ու ավելի ամրապնդեցին այդ հավատը: 1921 թ. հուլիսին Վիեննայից Հովհաննես Թումանյանին ուղղված նամակում նա գրում է. «Ըստ իս, Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կարող է միայն ապրել Ռուսաստանի հետ, կամ բնավ չի կարող ապրել»: Իսահակյանը, վերադառնալով ազատագրված իր հարազատ օջախը, ավելի ամուր թելերով կապվեց սովետական մեծ հայրենիքին ու մինչև վերջ պաշտպանեց հեղափոխության նվաճումները:

Հայ դասական գրողներից և ոչ մեկը հեռու կանգնած չի եղել համամարդկային մեծ կռվից: Նրանք բոլորն էլ իրենց երկերում ամբողջացրել են հեղափոխության փոթորիկներով լի բարդ ու հակասական ժամանակների պատկերը: Աղայանը ցարիզմի անկործանելիության առասպելը ցրում է՝ դիմելով այլաբանության լեզվին, Շիրվանզադեն արտացոլում է կապիտալիզմի քայքայման անխուսափելի պրոցեսները, որոնք վերջո պիտի ավարտվեն դասակարգային ինքնագիտակցության եկած բանվոր դասակարգի հաղթանակով, Նար-Դոսը պատկերում է հասարակական մի ամբողջ խավի ողբերգությունը և անհանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծում տիրող կարգերի շուրջը: Հայ դասական գրականությունն իր բազմաթիվ էջերում արտացոլել է նաև հեղափոխական տրամադրությունների անմիջական արձագանքները՝ ինչպես Ա. Արփիարյանի «Մինչև ե՞րբ», «Ոսկե ապարանջան» (վերամշակված տարբերակ), Երվանդ Օտյանի, Արշակ Զոպանյանի, Դ. Վարուժանի, Սիամանթոյի և մյուսների ստեղծագործություններում: Բնութագրական փաստ է, որ այդ ստեղծագործությունները հաճախ հասնում են այնպիսի սրության, հեղափոխական գաղափարների այնպիսի բացահայտ արտահայտությունների, որ այդ հեղինակներին դարձնում են ոչ միայն հեղափոխության պրոպագանդիստը, այլև՝ բանվոր դասակարգի ազատագրական մեծ կռվի անմիջական մասնակիցը:

Հոկտեմբերի հռչակած՝ ժողովուրդների ազատության, իրավահավասարության և բարեկամության գաղափարները Վ. Տերյանի ստեղծագործության մեջ արձագանքվեցին որպես ազատագրական պայքարի բացահայտ մարտակոչ: Հեղափոխության ահեղամռունչ փոթորիկների և նոր արշալույսների հավատով են շնչում բանաստեղծի «Լուսաբացին նա բարձրացավ կախաղան», «Աքսորավայրում», «Երանի նրանց, որ մութ բանտերում», «Ե՛լ, դեմոկրատիա», «Մեր թշնամին բերում է տանկեր», «Զարթեցեք անդուլ», «Բանվորական երգ» և այլ երգերը: Դրանք Հոկտեմբերյան հեղափոխության ժամանակաշրջանի համայնապատկերային անդրադարձումներ են, որոնք պահել են այդ փոթորկոտ օրերի շունչն ու մարտական ոգին:

Մեծ պաթոսով գրված այս ստեղծագործությունները գաղափարական, գեղարվեստական ամբողջություն են կազմում և, ըստ էության, դառնում հեղափոխության ծավալման, նրա դժվարությունների ու հաղթանակի մասին պատմող մի բոցաշունչ պոեմ, որն ունի գործողությունների զարգացման իր ներքին օրինաչափությունները, նախերգը, բարձրակետն ու տրամաբանական հանգուցալուծումը: Տերյանի հասարակական, անձնական ու ստեղծագործական կյանքն ամբողջովին ներթափանցված էր հեղափոխության գաղափարներով, անխզելիորեն ձուլված նրան:

Հեղափոխության շունչը զգացվում էր հայ հասարակական և մշակութային կյանքի բոլոր ասպարեզներում: Այդ վեհ գործին զինվորագրվեց նաև հայ բոլշևիկյան ու դեմոկրատական մամուլը: Աննախադեպ վերելք ապրեց երգիծական մամուլը, որն աչքի էր ընկնում ամենահրատապ խնդիրների արձագանքներով ու ցարիզմի անողոք մերկացումով: Մեծ ծավալ ստացավ նաև հեղափոխական գրականության թարգմանության գործը: Ուժեղացավ հետաքրքրությունը ազատասիրական գաղափարներով տոգորված ռուս դասական գրականության նկատմամբ, թարգմանվեցին դասականները և ժամանակակից հեղափոխական գրողները: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում Գորկու յուրաքանչյուր նոր խոսքին, հոդվածներ, ուսումնասիրություններ էին հրապարակվում նրա մասին: Այսպիսով կենդանի մթնոլորտ էր ստեղծվում, և հայ ընթերցողը անմիջականորեն կապվում էր հեղափոխական Ռուսաստանի ու նրա աշխատավորական զանգվածների առջև ծառացած խնդիրների հետ:

Հեղափոխության ժամանակների ամենամեծ հայտնությունը, սակայն, եղավ բանվոր դասակարգի հետ անխզելիորեն կապված նոր գրականությունը՝ պրոլետարական գրականությունը: Հայ գրականության մեջ Հակոբ Հակոբյանն առաջինը դարձավ պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարի անմիջական մասնակիցն ու ոգեշնչողներից մեկը, «Հեղափոխության համար մաքառող բանվորների ցավերի և ուրախությունների արտահայտիչը, նրանց աշխատանքի և կռվի երգիչը» (Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 40):

Հ. Հակոբյանը, որի ստեղծագործական կյանքն սկսվել էր դեռևս անցյալ դարի վերջերին, դեպի բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարի թեմատիկան եկավ հայ գրականության ազատագրական պայքարի գաղափարների, ժողովուրդների բարեկամության, իրավահավասարության ու հումանիստական իդեալների հունով և իր իսկ աշխատանքային երգերով: Նրա ստեղծագործությունը դարձավ հայ բազմադարյան գրականության բնականոն շարունակությունը՝ հասարակական, քաղաքական նոր պայմաններում: Բանաստեղծի երկերին անհամբերությամբ սպասում էին, և ամեն մի նոր բանաստեղծություն կռվող պրոլետարիատի կյանքում իրադարձություն էր դառնում, քանզի այնտեղ պատկերվում էին «... բանվորների աշխատանքը, նրանց տառապանքները, նրանց ուժը և նրանց հույսերը»: (Ս. Սպանդարյան, «Կուլտուրայի, արվեստի և գրականության մասին» Ե., 1985, էջ 153):

Հ. Հակոբյանը նոր իրականության խոր զգացողությամբ ողջունեց սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում և գնալով ավելի խորացրեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության մեծ նվաճումների, ժողովուրդների բարեկամության ու իրավահավասարության երգի հունը: Նրա ստեղծագործական ուղիով գնում էր գրական մի ամբողջ սերունդ՝ Մովսես Արազի, Շուշանիկ Կուրղինյան, Մադաթ Պետրոսյան, Մելիք Մելիքյան (Դեդուշկա), Հակոբ Կամարի, Մարո Զուրաբյան, Անուշավան Վարդանյան...: Գրական մի ամբողջ թարմ հոսանք, որն սկիզբը դրեց հայ պրոլետարական գրականությանը և ամբողջապես նվիրված էր բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարին ու ձգտումներին: Հոկտեմբերի հաղթանակից հետո էլ նրանք շարունակում էին երգել հեղափոխական պայքարի և՛ դժվարությունները, և՛ վեհությունը, և՛ հաղթանակի բերկրանքն ու աննախադեպ պատմական նվաճումները: Պրոլետարական գրականության առավել տաղանդավոր ներկայացուցիչներին վիճակված էր երիտասարդ սովետահայ գրողների հետ միասին զարգացնելու հայ դասական գրականության լավագույն ավանդույթները:

Չարենցը 1918—1920 թթ. գրած իր պոեմներում մարմնավորեց աշխարհը վերակառուցող ամբոխների անսահման ոգևորությունն ու անկասելի ուժը: «Սոմա», «Ամբոխները խելագարված», «Ամենապոեմ», «Երգ ժողովրդի մասին», և նրա մյուս պոեմներն ու բանաստեղծական շարքերը բերում են հեղափոխության փոթորկոտ օրերի հերոսական շունչը և, լրացնելով միմյանց, դառնում բարձրաթռիչ ռոմանտիզմով հագեցած էպիկական մի լայն կտավ հեղափոխությունն արարող ժողովրդի մասին: «Սոման» գրվել է 1918 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, ռազմաճակատում: Դա հեղափոխության համոզված մարտիկի ու զինվորի կրքոտ կոչն է ժողովրդին, հին աշխարհը կործանելու հորդոր ու պատգամ:

«Ամբոխները խելագարված» պոեմը «Սոմայի» տրամաբանական շարունակությունն է ու ժողովրդի հեղափոխական վերելքի բարձրակետը: Այստեղ ամեն ինչ շիկացած է՝ և՛ խոսքը, և՛ հույզը, և՛ միտքը... Ամեն ինչ ի սպաս է դրված ազատագրական մեծ կռվի դուրս եկած ամբոխների կերպարի բացահայտմանը: Պոեմի գլխավոր հերոսը հավաքական մի հսկա է՝ տիտանական ուժով ու անսահման բարի սրտով: Չար աշխարհի դեմ նա գրոհում է երգը շուրթերին, հիմնահատակ կործանում հին աշխարհը և ձգվում դեպի արևը՝ նրան նոր տեմպ ու նոր ուղի տալու: Չարենցի պոեմում խելագարված ամբոխները որքան հավաքական, նույնքան և անհատականացված կերպարներ են՝ միայն իրենց սոցիալական դասին ու ապրած միջավայրին հատուկ անկրկնելի նկարագրով: Այս պոեմը հեղափոխության կոնկրետ պահի նկարագրությունն է՝ զարգացման իր դինամիկայով ու շրջափուլերով, հեղափոխական գնդերի կազմավորման ու նրանց ինքնամոռաց, անձնազոհ պայքարը պատկերող դրվագներով:

Լայն ընդգրկումներ ունի նաև «Ամենապոեմը», որը խորացնում է հեղինակի նախորդ երկերում արծարծված հեղափոխության դասակարգային-սոցիալական պատճառաբանվածությունը, ստեղծում Հայաստանի սովետականացման նախօրյակի հարազատ պատկերը՝ ժամանակի բնորոշ գծերը մարմնավորող կերպարներով, զարգացնում աշխարհի բոլոր ժողովուրդների դասակարգային համերաշխության գաղափարը:

Հեղափոխության թեմայի ինքնատիպ գեղարվեստական խտացումներ են մեծ բանաստեղծի լենինյան շարքի ստեղծագործությունները: Դրանք կենդանի, վառ գծերով են ներկայացնում Հոկտեմբերի նվաճումները, նրանց բախտորոշ դերը աշխատանքի մարդկանց կյանքում: Լենինից մի զույգ կոշիկ խնդրող մուժիկի երջանիկ բավարարվածության զգացումը և նրա մահվան լուրը ստացած նավավար Ալու անամոք վիշտը ինչ-որ տեղ գալիս միանում են՝ ստեղծելով հույզերի, զգացմունքների այն բազմազանությունը, որն ալեկոծում է հաղթանակած ժողովրդի ու աշխարհի բոլոր ազնիվ մարդկանց սրտերը հեղափոխության հաղթանակի և նրա մեծ առաջնորդի նկատմամբ ունեցած անսահման սիրով: Չարենցի ստեղծագործության էջերից ամբողջ վեհությամբ հառնում է մեծ առաջնորդի տիտանական կերպարը, որի մեծությունն ընդգծվում է նրա մարդկային անմիջականությամբ, հաղթանակած ժողովրդի, նրա յուրաքանչյուր անհատի նկատմամբ ցուցաբերված սիրով ու հոգատարությամբ:

Չարենցի լենինապատումն իր սկզբունքային շատ կողմերով ավանդական դարձավ սովետահայ գրականության, մասնավորապես՝ պոեզիայի մեջ: Լենինյան թեման մի յուրահատուկ փորձաքար է բոլոր սերունդների բանաստեղծների համար՝ սկսած Հակոբ Հակոբյանից մինչև այսօրվա գրական երիտասարդությունը:

Հեղափոխության թեման իր արժանի տեղը գտավ նաև 20—30-ական թվականների մեր արձակի խոշորագույն վարպետների ստեղծագործություններում: Ստեփան Զորյանը հեղափոխական պայքարի համայնապատկերային լայն արծարծումների կողմնակից չէ: Նա պատկերել է հեղափոխության ազդեցության տակ մարդկանց գիտակցության մեջ ու վարվելակերպում կատարված խոր փոփոխությունները, քաղաքացիա-

կան պարտքի և ընտանեկան սրբության հոգեբանական ծանր մենամարտը, հեղափոխական հերոսամարտերում ծնված ու թրծված նոր անհատի բարոյական կերպարը: Այս իմաստով նշանակալից են «Հեղկոմի նախագահը», «Դրադարանի աղջիկը» վիպակները:

Մեծ Հոկտեմբերն իր ինչ-ինչ կողմերով արտացոլվել է նաև Ակսել Բակունցի մի շարք պատմվածքներում և հատկապես՝ «Զանգեզուր» կինոնկարի համար գրված սցենարում: Վերջինս պատմում է Հայաստանի լեռնային շրջաններից մեկում սովետական իշխանության համար մղվող պայքարի մասին: Բնորոշն այստեղ այն է, որ հեղափոխությունը պատկերվում է որպես համաժողովրդական գործ:

«Եղբայրության ընկուզենիներում» Բակունցը ձգտում է թափանցել մարդկային հոգեբանության խորքերը, կատարել կյանքի երևույթների դարաշրջանային ընդգրկում, վերհանել հեղափոխության նախօրյակին Անդրկովկասում իշխող մթնոլորտի ներքին տրամադրություններն ու հասարակական գիտակցության մեջ կատարվող տեղաշարժերը: Այստեղ չկան հեղափոխական պայքարի ուղղակի նկարագրություններ, բայց կա այդ պայքարի համար հասունացող մի սերունդ, որն ըմբոստանում է դաշնակցականների ու մուսավաթականների դեմ, նոր իմաստ հաղորդում Աթա ապոր և քիրվա Օրուջի բարեկամությանը: Այդ են վկայում սովետական կարգերի հաստատման համար մղված պայքարին նվիրված բակունցյան մյուս պատմվածքներն ու ակնարկները:

Հայաստանում սովետական կարգերի համար մղված պայքարի առանձին դրվագներ են պատկերված Դ. Դեմիրճյանի «Ընկերները» պատմվածքում, Վ. Անանյանի «Կրակե օղակում», Մ. Դարբինյանի «Ջրաղացպան Անտոնը» վիպակներում, Վ. Վաղարշյանի «Օղակում», Ա. Գուլակյանի «Արշալույսին», Արշ. Դարբնու «Երբ բացվում է մանուշակը» դրամաներում, Գ. Սարյանի «Երեք երգ» դրամատիկական պոեմում և այլուր: Ակնհայտ է այս երկերի ճանաչողական, դաստիարակչական նշանակությունը ժողովրդին բարոյաքաղաքական բարձր սկզբունքներով, հայրենասիրության ու ժողովուրդների բարեկամության ոգով դաստիարակելու գործում: Առանձնապես լավ ընդունելություն էին գտնում վավերագրական հիմքով գրված ստեղծագործությունները: 20—30-ական թվականների մեր գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում Բաքվի հերոսական 26 կոմիսարներին նվիրված բանաստեղծություններն ու բալլադները:

Հեղափոխության թեման իր ազատագրական ու հայրենասիրական երակներով մշտապես մնում է մեր գրողների հետաքրքրությունների կենտրոնում և հնարավորություն տալիս բարձրացնելու ամենաժամանակակից հարցեր: Գրական սերունդները թեմայի վերաիմաստավորման, այսօրվա ու վաղվա կյանքին կապելու նորանոր եզրեր են հայտնաբերում, փորձում թափանցել պատմական իրադարձությունների էության խորքերը, վերհանել հեղափոխության դերը բոլոր ճնշված ու հարստահարված ժողովուրդների կյանքում:

Մեր գրականության մեջ խոր արմատներ գցած այս հայեցակետը լայնորեն արտահայտվեց գրական բոլոր ժանրերում: Արձակ երկերից ուշագրավ է Մ. Շաթիրյանի «Ասք արմավենու մասին» վեպը (Բաքվի 26 կոմիսարների հեղափոխական պայքարի տարեգրությունից): Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հարցն այստեղ հեղինակին զբաղեցնող հիմնական խնդիրներից մեկն է: Այն մե՛րթ ուղղակի, մե՛րթ ենթատեքստի ձևով անցնում է ամբողջ պատումի միջով և օրգանապես ձուլվում անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրությանը, որն իր հերթին կարող է վճռվել Ռուսաստանում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ:

Սովետահայ պոեզիայում, ինչպես և արձակում ու դրամատուրգիայում հեղափոխության թեման գեղարվեստական, ժանրաոճային ամենաբազմազան դրսևորումներ է ունենում. բանաստեղծություններ, բալլադներ, պոեմներ... բայց ավելի հաճախ այն փիլիսոփայական, խոհաքնարական երանգներ է ստանում: Հայ բանաստեղծության մեջ ավելի ու ավելի է խորացվում դեռևս 20-ական թվականներին մեր գրականության մեծերի առաջադրած հայեցակետը՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և ռուս ժողովրդի եղբայրական օգնության շնորհիվ հայ ժողովուրդը փրկվեց կործանումից և զարգացման աննախադեպ հնարավորություններ ստացավ: Պատմական այս ճշմարտության բանաստեղծական մարմնավորումներն այնքան շատ են, որ մի առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող են լինել: Ամեն մի նոր սերունդ իր բանաստեղծական գրական հավատամքն է բերում ու իր ճշմարտությունը:

Որքան հեռանում ենք հեղափոխության փոթորկաշունչ ժամանակներից, այնքան պայծառ է երևում նրա անկրկնելի վեհությունը, այնքան ավելի ու ավելի է նա ոգեշնչում գրական նորանոր սերունդներին աշխարհի բոլոր ծագերում, ուր մարդը ազատության, խաղաղության պայքար է մղում չար ուժերի դեմ: Այս իմաստով գեղարվեստական փայլուն ընդհանրացում է սովետական մեծագույն բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի հանրահռչակ քառատողը.

Ինչպես աշխարհի ճորտերին բոլոր,
Այնպես էլ գերի աշխարհին իմ հին—
Երկինք մի մաքուր, արև մի բոսոր
Լոկ Հոկտեմբերյան հողմերը տվին:

Չարենցյան այս չորս տողը վստահորեն կարելի է համարել բազմաթիվ, բազմաոճ, բազմաժանր այն ստեղծագործությունների նշանաբան-խորհուրդը, որոնցում «լավ ու տարբեր» (Մայակովսկի) հայ բանաստեղծները, արձակագիրները, դրամատուրգները գեղարվեստական ամենաբազմազան միջոցներով պատկերում են ու հաստատում ազատարար Հոկտեմբերի պատմական բախտորոշ նշանակությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի, կյանքի ու մշակույթի համար: Սովետահայ գրականության մեջ հեղափոխական պայքարի անմիջական պատկերմանը զուգահեռ ավելի ու ավելի մեծ լայնքով ու խորքով են արտացոլվում հեղափոխության նվաճումները և հատկապես դրանցից մեծագույնը՝ ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությունը, սովետական հասարակության ինտերնացիոնալ միասնությունը:

Մեծ Հոկտեմբերի գեղարվեստական մարմնավորման խնդիրը չի կարող սահմանափակվել միայն սովետական գրականության շրջանակներում, առավել ևս չի կարող բավարարվել արդեն արվածով: Հոկտեմբերը մեր հպարտությունն է, աշխարհինն է նաև ու բոլոր ազատաբաղձ ժողովուրդներինը, ոգեշնչման անսպառ աղբյուրը՝ այսօր, վաղը և ընդմիշտ, քանզի, ինչպես ասում է ընկեր Մ. Ս. Գորբաչովը, «Մենք բոլորս սերում ենք Հոկտեմբերից, և մեր այսօրվա հասարակությունը 70-ամյա հետհոկտեմբերյան զարգացման արգասիքն է: Դա մեր ընդհանուր հարստությունն է: Դա շրջադարձային կետ է մարդկության պատմության մեջ, ճանապարհ է դեպի նոր աշխարհ»:

ՄԵԾ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

ՌՈՒՍԱՑ ԼԵԶՈՒՆ ժամանակակից քաղաքակրթության ամենազարգացած լեզուներից է: Այն լայն տարածում և իսկական ճանաչում է ստացել Եվրոպայի, Ասիայի ու Ամերիկայի բազմաթիվ երկրներում: Դա բացատրվում է օբյեկտիվ շատ պատճառներով, որոնցից կարևորագույնը միջազգային հասարակական-քաղաքական կյանքում, համաշխարհային գիտության մեջ և մշակույթում Սովետական Միության դերի աննախադեպ աճն է: Բավական է ասել, որ ներկայումս տարբեր չափով ռուսերեն տիրապետող մարդկանց թիվն աշխարհում հասնել է կես միլիարդի: Կազմակերպված ձևով ռուսաց լեզուն ուսումնասիրում են 95 պետությունների ավելի քան 20 միլիոն բնակիչներ, որոնցից 72-ում այն պաշտոնապես մտցվել է բարձրագույն կրթության և լուսավորության համակարգի մեջ: Ռուսերենը աշխատանքային լեզու է համարվում ՏՓԽ-ում, ՄԱԿ-ում և այլ ազդեցիկ միջազգային կազմակերպություններում:

Ռուսաց լեզվի ուսումնասիրման նկատմամբ հետաքրքրությունը հատկապես աճել է բարձր զարգացած կապիտալիստական շատ երկրներում, ինչպես, օրինակ, ԱՄՆ-ում, Ճապոնիայում և այլուր: Ռուսերենը որքան հնարավոր է ավելի արագ ու ավելի լավ յուրացնելու ամերիկացիների ձգտման մասին պատմեցին ԱՄՆ-ի ռուսաց լեզվի մի խումբ դասատուները՝ ընթացիկ տարվա օգոստոսին Մոսկվայում ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ: Նրանք իրենց երկրում առկա այդ մեծ հետաքրքրությունը բացատրեցին այն դեմոկրատական փոփոխություններով, որ կատարվում են ՍՍՀՄ-ում վերջին ժամանակներս: Այսօր ԱՄՆ-ում ութ հազար դպրոցական ռուսաց լեզու է սովորում, իսկ համալսարաններում՝ մոտ 28 հազար ուսանող: Միջնակարգ դպրոցներում կա ռուսաց լեզվի շուրջ 350 դասատու: Բայց ռուսաց լեզուն սովորել ցանկացողները, ամերիկյան ուսուցիչների կարծիքով, օրեցօր ավելանում են, և նրանց թիվը երկու-երեք տարի անց նկատելիորեն կաճի:

Ամբողջ աշխարհում ռուսաց լեզվի նվաճած այս հսկայական հեղինակությունը հնարավոր դարձավ միայն Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո:

Մեծ Հոկտեմբերը ընդմիշտ վերջ դրեց ազգային ճնշմանն ու ազգերի անիրավահավասարությանը, Ռուսաստանի ժողովուրդների առջև բացեց աննախադեպ տնտեսական, սոցիալական և կուլտուրական առաջադիմության ուղին: Սոցիալիստական հասարակարգում, ինչպես նշված է ՍՄԿԿ ծրագրում, հաստատված են բոլոր ազգերի ու ազգությունների իրավական և փաստական հավասարությունը, նրանց բարեկամությունն ու եղբայրությունը: Սոցիալիզմի նվաճումներից մեկն է դարձել ՍՍՀՄ ժողովուրդների ազգային մշակույթների ու լեզուների ազատ զարգացումը:

Ինչպես ցույց է տալիս պատմական փորձը, ամեն մի բազմազգ պետությունում առաջանում է առավել զարգացած և տարածված լեզուներից մեկի ընտրության անխուսափելի պահանջ, որը ազգամիջյան հաղորդակցման միջոցի դեր է կատարում: Մեր երկրում այդ մեծ առաքելությունը ստանձնել է ռուսաց լեզուն, որի տիրապետումն ապահովում է ամենատարբեր ազգությունների ՍՍՀՄ քաղաքացիների փոխըմբռնումը, նպաստում նրանց հոգևոր հաղորդակցմանը, անչափ լայն հնարավորություններ է բացում յուրաքանչյուր ազգային մշակույթի առջև՝ համաշխարհային քաղաքակրթության նվաճումներին հաղորդակցվելու համար:

Ռուսաց լեզուն ՍՍՀՄ բնակչության մեծ մասի մայրենի լեզուն է: Այն երկրում տարածում էր ստացել դեռ նախահոկտեմբերյան շրջանում: Աշխատավորները ռուսերենն ընդունեցին որպես առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի լեզու, որն իր հետ ազատագրական գաղափարներ էր բերում կամայականության, բռնության, սոցիալական անարդարության դեմ մղվող պայքարում:

Վ. Ի. Լենինը համոզիչ կերպով հիմնավորել է ռուսաց լեզուն որպես ՍՍՀՄ ժողովուրդների ազգամիջյան հաղորդակցման միջոց առաջ քաշելու օրինաչափությունը: Նա «Լիբերալներն ու դեմոկրատները լեզուների հարցում» հոդվածում (1913 թ.) առաջին հերթին հասարակական-տնտեսական պրոցեսների վերլուծման շնորհիվ մատնանշում էր, որ բազմազգ երկրում «... տնտեսական շրջանառության պահանջներն ինքնին կորոշեն տվյալ երկրի այն լեզուն, որը մեծամասնության համար օգտավետ է գիտենալ առևտրական հարաբերությունների շահերը հաշվի առնելով: Եվ այդ որոշումը այնչափ ավելի հաստատուն կլինի, որչափ որ տարբեր ազգերի բնակչությունը կամավոր ընդունի այն՝ ավելի

արագ ու ավելի լայն, որչափ ավելի հետևողական կլինի դեմոկրատիզմը...» (ԵԼԺ, հ. 23, էջ 520)։ Վլադիմիր Իլյիչի այս հետևությունը փայլուն կերպով հաստատվեց սովետների երկրի լեզվական կյանքի փորձով։ Լինելով երկրի բնակչության մեծամասնության ազգային լեզու՝ ռուսաց լեզուն դարձավ փոխադարձ կապի ու համախմբման կամովին ընտրված միջոց ազգերի բազմակողմանի համագործակցության, տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման պրոցեսում։

Մեր երկրի ժողովուրդները, համախմբվելով անխախտ միության մեջ, կուսակցության ղեկավարությամբ կառուցում են նոր հասարակություն։ Այս պարագայում իր ողջ ուժով դրսևորվում է ռուսաց լեզվի՝ որպես տարբեր ազգությունների մարդկանց փոխադարձ հաղորդակցման լեզվի, վեհ առաքելությունը։ Այս կապակցությամբ տեղին է հիշել Սիլվա Կապուտիկյանի խոսքերը. «Սովետական մարդկանց համար ռուսաց լեզուն մեր ժողովուրդների, մեր մշակույթների մեծ կապավորն է։ Այն հուսալիորեն ցեմենտում է սոցիալիստական ազգերի ընկերակցության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր միասնությունը» («Правда», 1987 թ. մայիսի 7)։

ՍՍՀՄ-ը բազմազգ և բազմալեզու պետություն է, և նրա բոլոր ժողովուրդները գտնվում են տնտեսական ու մշակութային սերտ կապերի մեջ։ Համատեղ կյանքի պրոցեսում նրանք անհրաժեշտ ինֆորմացիա են փոխանակում միմյանց հետ, իրար հաղորդում առաջավոր փորձն ու գիտելիքները, արտադրության, գիտության, տեխնիկայի ու մշակույթի նվաճումները։ Առանց ռուսաց լեզվի անհնար են հանրապետությունների արդյունավետ համագործակցությունը և հասարակական առաջադիմությունը։ Նրանց տնտեսական կյանքի կազմակերպման գործում ռուսաց լեզուն հանդես է գալիս որպես այլալեզու կոլեկտիվների հաղորդակցման միջոց՝ ապահովելով փոխըմբռնումն ու դրանով իսկ ամեն նորի ու առաջադիմականի արմատավորումը էկոնոմիկայի ամենատարբեր ճյուղերում։

Հենց այդ պատճառով էլ երկրում բազմակողմանի տնտեսական կապերի զարգացումը, ինչպես նաև մշակույթի նվաճումների փոխանակման պրոցեսների ինտենսիվացումը տանում են դեպի ազգամիջյան հաղորդակցման լեզվի պահանջմունքի անշեղ աճ։

Մեր երկրում ազգամիջյան հաղորդակցման ասպարեզում կարևոր դեր խաղացին նաև ժողովրդագրական գործոնները։ Վերջին մարդահամարի տվյալներով, 1979 թվականի սկզբին մեր երկրի բնակչությունը կազմում էր 262 միլիոն մարդ, որից ազգությամբ ռուսների թիվն անցնում էր 137 միլիոնից։ 153,5 միլիոն մարդ ռուսերենն անվանել են որպես իրենց մայրենի լեզու։ Հետևաբար, 16,3 միլիոն ոչ ռուս ազգության մարդիկ ռուսերենը համարում են մայրենի լեզու։ Բացի դրանից, ոչ ռուս ազգության 61,3 միլիոն մարդ ռուսաց լեզուն անվանել են մայրենի լեզվից հետո երկրորդ լեզու, որին ազատ տիրապետում են։ Այսպիսով, 1979 թվականին մեր երկրում կար ռուսաց լեզվին ազատ տիրապետող 214 միլիոն մարդ, որը կազմում էր ՍՍՀՄ բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 82 տոկոսը (տե՛ս Население СССР. М., Политиздат, 1983, с. 127, 131)։ Անկասկած, այսօր այդ թիվն աճել է։

Հայտնի է, որ լեզուները, ինչպես և իրենք՝ ժողովուրդները, մեր երկրում օժտված են հավասար իրավունքներով, որոնք երաշխավորված են ՍՍՀՄ սահմանադրությամբ և հաստատված ՍՄԿԿ ծրագրով։ Ռուսերենի՝ որպես ՍՍՀՄ ժողովուրդների ազգամիջյան հաղորդակցման լեզվի, առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ վերջինս դուրս չի մղում, իր մեջ չի ձուլում մյուս լեզուները, այլ գործում է նրանց հետ միասին՝ կատարելով իր սեփական հասարակական ֆունկցիաները։ Դրանք նախ և առաջ ընդգրկում են միջհանրապետական հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գիտական, մշակութային և այլ կապերի բնագավառները։

Ռուսաց լեզուն բոլորի կողմից ընդունված է սովետական բանակում, տրանսպորտում և միջհանրապետական կապերի այլ ոլորտներում։ Միաժամանակ միութենական հանրապետություններից յուրաքանչյուրում ռուսաց լեզուն տեղական ազգային լեզուների հետ միասին բանավոր խոսքում օգտագործվում է որպես հաղորդակցման ու փոխըմբռնման միջոց տվյալ հանրապետության տարածքում ապրող տարբեր ազգերի ու ազգությունների ներկայացուցիչների միջև։ Ռուսերենով են հաղորդակցվում ոչ միայն ոչ ռուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները ռուսների հետ, այլև ոչ ռուս շատ ժողովուրդներ միմյանց հետ։

Սովետական հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կարգի առանձնահատկությունները պայմանավորել են մեր երկրի զանազան ազգերի ու ազգությունների փոխադարձ սերտ հաղորդակցման անհրաժեշտությունը՝ սկսած բազմազգ սոցիալիստական պետության՝ Սովետական Միության, կազմավորման առաջին իսկ տարիներից։ Երկրի ինդուստրացման խնդիրները, առաջին հնգամյակների վիթխարի կառույցների, հզոր ու գերհզոր էլեկտրակայանների, գործարանների, երկաթուղիների շինարարությունը՝ այս ամենը պահանջում էր միավորել ՍՍՀՄ-ի զանազան վայրերի մեծ թվով մարդկանց ջանքերը, իրականացնել մասնագետների լայն փոխանակում։ Տասնյակ ու հարյուր հազարավոր մարդիկ, գերազանցապես երիտասարդներ, սեփական նախաձեռնությամբ բնակություն են մեկնում արդյունաբերական խոշոր կառույցների և խոպան հողերի յուրացման շրջանները։ Օրինակ, Կարակումի ջրանցքը կառուցել են 32 ազգությունների ներկայացուցիչներ, իսկ Կրեմենչուգի և Նուրեկի ՀԷԿ-երը՝ 41 ազգությունների ներկայացուցիչներ։ Մեր երկրի բազմաթիվ ժողովուրդներ իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկեցին Բայկալ-ամուրյան մայրուղու շինարարություն։ Հայաստանում այդպիսի ինտերնացիոնալ կառույցներ դարձան Արփա—Սևանը, Իջևան—Հրազդանը, Երևանի մետրոպոլիտենը և այլն։ Միանգամայն բնական է, որ առանց ազգամիջյան հաղորդակցման լեզվի՝ այդ բազմազգ աշխատավորական կոլեկտիվները չէին կարողանա նորմալ գործել և հաջողությամբ կատարել իրենց առջև ծառացած խնդիրները։

ՍՍՀՄ ժողովուրդների կյանքում նկատվում է ռուսաց լեզուն ուսումնասիրելու և ազատ տիրապետելու անհաղթահարելի ձգտում։ ՍՄԿԿ ծրագրում այդ մասին ասված է. «Այսուհետև էլ կապահովվի մայրենի լեզուների ազատ զարգացումը և ՍՍՀՄ բոլոր քաղաքացիների կողմից դրանց իրավահավասար օգտագործումը։ Միաժամանակ իրենց ազգության լեզվի հետ միասին ռուսաց լեզվին տիրապետելը, որը սովետական մարդկանց կողմից կամավոր ընդունվել է որպես ազգամիջյան շփման միջոց, ընդլայնում է գիտության, տեխնիկայի, հայրենական և համաշխարհային կուլտուրայի նվաճումներին հաղորդակցվելու հնարավորությունը» (ՍՄԿԿ ծրագիրը, էջ 61)։ Ամենուրեք ռուսաց լեզուն ուսումնասիրելու բնակչության բնական ցանկությամբ է պայմանավորվել բոլոր միութենական հանրապետությունների դպրոցական ծրագրերի մեջ այն որպես ուսումնական առարկա մտցնելու հարցը։ 1938 թվականից ռուսաց լեզուն դասավանդվում է միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում։ Այդ ժամանակից ի վեր ավելացվել են հատկացումները ուսուցիչներ պատրաստելու, դասագրքեր լույս ընծայելու և ռուսաց լեզվի դասավանդման մեթոդիկան կատարելագործելու նպատակով։

Ոչ ռուս ժողովուրդների՝ ռուսաց լեզվին տիրապետելու գիտակցական ձգտման շնորհիվ ազգային հանրապետությունների տարածքում զարգացել է ներդաշնակ երկլեզվությունը (բիլինգվիզմը), այսինքն՝ փոփոխակի կերպով (նայած գործածության ոլորտին և սոցիալական այլ գործոններին) ազգային լեզվի հետ միասին ռուսաց լեզվի գործածումը բնակչության կողմից։ Երկլեզվությունը մեր երկրում այժմ կրում է ընդհանուր, համատարած բնույթ։ Դա առաջադիմական երևույթ է, որը նպաստում է եղբայրացած ժողովուրդների տնտեսական ու մշակութային կյանքի շատ պրոբլեմների լուծմանը։ Այդ պրոցեսն իր արտացոլումն է գտնում նաև գեղարվեստական ստեղծագործության ոլորտում, լեզվի հետ անխզելիորեն կապված նրա այնպիսի մի բնագավառում, ինչպիսին է գրականությունը։ Այսօր ՍՍՀՄ ժողովուրդների շատ գրողներ ստեղծագործում են մայրենի լեզվով և ռուսաց լեզվով։

Կապիտալիստական աշխարհի գաղափարախոսներն ու պրոպագանդիստները, այդ թվում և տարբեր երանգի բուրժուական նացիոնալիստներ, հերյուրանքներ են տարածում Սովետական Միությունում «լեզվական իրավիճակի» մասին։ Այսպես, «Սովետական լեզվական պլանավորումը. նպատակները, արդյունքները և նվաճումները» բազմանշանակ վերնագիր կրող կեղծարարական հրապարակման հեղինակ Ջ. Պուլը հայտարարում է, որ սովետական կառավարությունը իրականացնում է այնպիսի քաղաքականություն, որի պայմաններում, իբր, «փոքր ազգերի ու ազգությունների հարյուրավոր լեզուներ... աստիճանաբար կծերանան ու կմեռնեն» (տե՛ս Развитие национальных отношений в СССР. М., Политиздат, 1986, с. 159))։ Նա անտեսում է այն իրողությունը, որ սոցիալիզմի պայմաններում ինքնավար հանրապետությունների, մարզերի ու օկրուգների ժողովուրդների լեզուները շարունակում են զարգանալ իրավահավասարության ու փոխհարստացման հիման վրա։ Մեր հակառակորդները պնդում են, որ ՍՍՀՄ-ում ազգային լեզուները «ռուսականացվում» են։ Օրինակ, Հ. Զիմոնը (ԳՖՀ) գրում է, որ «ոչ ռուսերեն լեզուների վրա գործադրվող ճնշումը նրանց ֆունկցիաները սահմանափակելու տեսակետից չի նվազում»։ Ռ. Փայփսը հավատացնում է, որ «ապագայում ՍՍՀՄ-ում կմնան միայն ռուսաց լեզուն, ռուսական ավանդույթներն ու սովորույթները»։ Իսկ իրականում ի՞նչ է կատարվում։ Սովետական հանրապետությունների բոլոր ռուսական դպրոցներում պարտադիր դասավանդվում է նաև բուն ազգության լեզուն։ Այբբենարանները հրատարակվում են մեր երկրի ազգերի ու ազգությունների 90 լեզուներով։ Յուրաքանչյուր հանրապետությունում բուն բնակչության լեզվի հետ միասին լայնորեն օգտագործվում են նաև ուրիշ լեզուներ, որոնցով խոսում է տեղական բնակչությունը։ Ուկրաինայի, Հայաստանի, Վրաստանի և այլ հանրապետությունների դպրոցներում ուսուցումը տարվում է մի քանի լեզուներով։

ՍՍՀՄ ժողովուրդների լեզուների ու գրականությունների փոխներգործության առավել նշանակալի դրսևորումներից է թարգմանությունների իրականացումը ազգային լեզուներից ռուսաց լեզվի և հակառակը։ Ռուսերեն թարգմանությունների շնորհիվ ազգային գրականությունների լավագույն նմուշները մտնում են ՍՍՀՄ ժողովուրդների ընդհանուր գրական գանձարանը և այդպիսով հնարավորություն ստանում ստեղծագործական ներգործություն ունենալու մյուս ժողովուրդների գրականությունների վրա, իսկ դրանց հեղինակները, ինչպիսիք են Ա. Կոռնեյչուկը, Պ. Տիչինան, Ե. Չարենցը, Պ. Սևակը, Մ.

Տանկը, Ի. Դրուցն, Է. Մեժելայտիսը, Չ. Այթմատովը և ուրիշներ, որպես առաջին մեծության աստղեր, փայլում են ամբողջ բազմազգ սովետական գրականության երկնակամարում։ ՍՍՀՄ ազգային գրականությունները թարգմանությունների միջոցով ակտիվորեն փոխանակում են իրենց հոգևոր արժեքները և փոխադարձաբար հարստանում։ Ազգային լեզուներով են թարգմանվում դասական և ռուս սովետական գրականության լավագույն ստեղծագործությունները։ Գերազանցապես ռուսաց լեզվի շնորհիվ է, որ համաշխարհային գրականության դասականների մեծարժեք երկերը դառնում են բոլոր ազգերի ու ազգությունների սեփականությունը։ Դրա հետ միասին իրականացվում են ՍՍՀՄ ժողովուրդների գրական ստեղծագործությունների փոխադարձ թարգմանություններ։ Չ. Այթմատովը ռուսերենն անվանել է «նոր քաղաքակրթության» լեզու։ «Դա,— գրում է նա,— լեզու-կամուրջ է, որը պատմության մեջ առաջին անգամ միացրել է տարբեր ժողովուրդների գեղարվեստական ստեղծագործության ափերը, ժողովուրդներ, որոնք դեռևս ոչ վաղ անցյալում նույնիսկ չգիտեին միմյանց գոյության մասին»։

Ռուսաց լեզվի միջոցով իրականացվում են ազգային գրականությունների լավագույն ստեղծագործությունների թարգմանություններ աշխարհի շատ լեզուներով։ Նրա շնորհիվ անգլերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, արաբերեն, գերմաներեն են թարգմանվել սովետահայ անվանի բանաստեղծներ Պարույր Սևակի, Սիլվա Կապուտիկյանի, Գևորգ Էմինի ստեղծագործությունները։ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի նիստերից մեկում նրա նախկին գլխավոր քարտուղար Կուրտ Վալդհայմը քննարկվող հրատապ պրոբլեմի կապակցությամբ բերել է սովետահայ բանաստեղծ Գևորգ Էմինի բանաստեղծությունը ռուսերենից կատարված անգլերեն թարգմանությամբ.

Երգը զենքի պես զգույշ գործածիր,
Երբ խառն է դարը.
Նույն արճճից են ձուլում, իմացիր,
Գնդակն ու... տառը։

Ռուսական մշակույթի, ռուսաց լեզվի ու գրականության ակտիվ պրոպագանդիստներ էին մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը, հիանալի բանաստեղծ ու հասարակական գործիչ Հարություն Ալամդարյանը, ականավոր հրապարակախոս և գիտնական Ստեփանոս Նազարյանցը, անվանի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը։ Հատկապես բազմակողմանի է եղել Խ. Աբովյանի գործունեությունը, որը կազմել է ոչ միայն «Նոր տեսական և գործնական քերականութիւն ռուսաց վասն հայոց» ձեռնարկը (1838—39 թթ.), որտեղ առաջին անգամ համակողմանիորեն հաշվի են առնված ռուսաց լեզուն հայերին դասավանդելու առանձնահատկությունները, այլև ստեղծել է ռուս-հայերեն առաջին զուգադրական քերականությունը։ Նա կազմել է նաև ռուս գրականության առաջին քրեստոմատիան։

Ռուս մեծ ժողովրդի լեզվի, արվեստի ու գրականության կրքոտ ջատագովներ են եղել հայ անվանի հեղափոխական-լենինյաններ Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Բ. Կնունյանցը, Ա. Մյասնիկյանը և շատ ուրիշներ։

Հայաստանում ռուսաց լեզվի ուսումնասիրումը սիստեմատիկ ու նպատակասլաց բնույթ ստացավ սովետական կարգերի հաստատումից հետո։ Ներկայումս մեր հանրապետության լուսավորության բնագավառի աշխատողները հնարավոր ամեն ինչ անում են ռուսաց լեզուն ավելի լավ ու արդյունավետորեն ուսուցանելու համար։ Այս կապակցությամբ նրանց առջև լուրջ խնդիրներ են դրվել «Հանրակրթական և պրոֆեսիոնալ դպրոցի ռեֆորմի հիմնական ուղղություններով»։ Այնտեղ մասնավորապես նշված է. «Լրացուցիչ միջոցներ ձեռնարկել բարելավելու մայրենի լեզվի հետ մեկտեղ ռուսաց լեզուն սովորելու պայմանները... Ռուսաց լեզվին ազատ տիրապետելը պետք է նորմ դառնա միջնակարգ ուսումնական հաստատություններն ավարտող երիտասարդության համար»։

Արդեն տասը տարի է, ինչ Հայաստանում գործում են ռուսաց լեզվի խորացված ուսուցմամբ միջնակարգ դպրոցներ, որոնց թիվը հասնում է մոտ հարյուրի։ Նրանցում ուսուցումը տարվում է հատուկ ուսումնական պլանով, որի համաձայն 1—10-րդ դասարաններում ռուսերենի դասավանդումը հասցվեց 2054 ժամի, որը սովորական դպրոցներից 558 ժամով ավելի է։ Քիչ աշխատանք չի տարվել, որ այդ դպրոցներն ապահովվեն փորձառու, բանիմաց ուսուցիչներով, այնպիսի մանկավարժներով, որոնք ունակ լինեն աշակերտներին տալ առարկայական խոր ու կայուն գիտելիքներ։ Ինչպես ցույց է տալիս անցած ժամանակը, ռուսաց լեզվի խորացված ուսուցմամբ դպրոցների սովորողները ցուցաբերում են գիտելիքների պատշաճ մակարդակ։

Մայրաքաղաքի համանման դպրոցների 367 կաբինետներ ունեն բանավոր և գրավոր խոսքի զարգացման համար լրացուցիչ նյութեր, դիաֆիլմեր, տեխնիկական միջոցներ և այլն։

ՍՍՀՄ ժողովուրդների կողմից ռուսաց լեզվին հմտորեն տիրապետելը, անշուշտ, մեծապես առնչվում է կուսակցության ու կառավարության ներկայիս կուրսի՝ վերակառուցման և արագացման հետ, այն կնպաստի նաև մարդկային գործոնի ակտիվացմանը։ Այս կարևոր խնդրի կատարման առաջին օղակը հանրակրթական դպրոցն է, նրա տքնաջան մարտիկը՝ ժողովրդական ուսուցիչը։

Վ. ԲԺԻԿՅԱՆ
ԵՊՀ-ի ռուսաց լեզվի ամբիոնի ավագ դասախոս

Մենք Հոկտեմբերի ծնունդ ենք

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԻՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՃԱԽ ԵՄ ԴԻՄՈՒՄ Վ. Ի. ԼԵՆԻՆԻ ԽՈՍՔԵՐԻՆ, որը դեռ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը հիմնելուց առաջ ասում էր. «... կարելի էր, ձևափոխելով հայտնի դարձվածքը, ասել՝ տվեք մեզ հեղափոխականների կազմակերպություն, և մենք շուռ կտանք Ռուսաստանը»։ Հենց այդպիսի կազմակերպություն դարձավ բոլշևիկների կուսակցությունը, որը ժողովրդական զանգվածներին տարավ դեպի մեծ Հոկտեմբերը։ Հեղափոխական գաղափարների ազդեցության ներքո Հայաստանի աշխատավորները, ինչպես և ցարական Ռուսաստանի բոլոր ազգային ծայրամասերի ժողովուրդները, պայքարի ելան հանուն ազատության, հավասարության, եղբայրության ու սոցիալական առաջընթացի վսեմ իդեալների։ Եվ ես երջանիկ եմ, որ ինձ վիճակված էր լինելու այդ իրադարձությունների մասնակիցը։ Այն օրերի հուշերը տակավին թարմ են ինձ մոտ։

... Երբ սկսվեց 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը, ես սովորում էի Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում։ Ինքնակալության անկման լուրը ցնցել էր ամբողջ քաղաքը։ Ամենուրեք լսվում էր այդ օրերին ամենատարածված բառը՝ «ազատություն»։ Այդուհանդերձ, տրամադրությունները խիստ բազմազան էին. ոմանք ցնծում էին, մյուսները՝ զայրանում, երրորդները՝ տարակուսում։ ... Տակավին պատանի՝ ես այն ժամանակ, բնականաբար, դեռ կյանքի հստակ կողմնորոշիչներ չունեի և ինձ համար դժվար էր գլուխ հանել տեղի ունեցող բարդ իրադարձություններից։ Բայց հոգիս պարուրված էր ինչ-որ հատուկ, ոչ մի բանի հետ չհամեմատվող ոգևորությամբ, ինչ-որ նորի, լուսավորի ակնկալիքով... Ես ջանում էի հեղափոխությունը թերթերից ըմբռնել։ Իսկ դրանք այնքան խայտաբղետ էին՝ բոլշևիկյան, մենշևիկյան, կադետական... Ցավոք, այն ժամանակ ինձ այնպիսի մի մարդ չհանդիպեց, որն օգներ ըմբռնելու ծավալված քաղաքական պայքարի ողջ իմաստը։

Հավանորեն, աշխատավոր ընտանիքից ելածի բնազդն ինձ մղեց բոլշևիկների կողմը։ Եվ շուտով, տեղեկանալով իշխանությունների կողմից Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան զբոսայգում աշխատավորների խաղաղ միտինգի գնդակոծության մասին, ես հասկացա, որ ազատության ու դեմոկրատիայի վերաբերյալ մենշևիկների՝ այդ ամոթալի գործողության գլխավոր մեղավորների, ամեն մի բարբաջանք սոսկ միջոց է նրանց հակաժողովրդական, հակահեղափոխական քաղաքականությունը քողարկելու համար, որ միայն բոլշևիկներն են պայքարում լայն մասսաների իսկական երջանկության համար։

Այսպիսի տրամադրություններով էլ ես վերադարձա Ղարաբաղիայի գավառի իմ հայրենի Հաջիղարա գյուղը (այժմ՝ Լեռնապատ), այդպես էլ չավարտելով ուսումը։ Ծանր, սովի տարի էր, և ես պետք է օգնեի հորս՝ պահելու ընտանիքը։ Հենց գյուղում էլ ես ստեղծեցի երիտասարդական կազմակերպություն։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակի լուրը ոգեշնչեց մեզ բոլորիս։

Որպես բոլշևիկի իմ ձևավորումը ես կապում եմ գյուղական ուսուցչուհի Գայանե (Ժենյա) Արեշյանի անվան հետ, որը, ինչպես պարզվեց, բոլշևիկ էր և Հաջիղարա էր եկել հեղափոխական աշխատանք տանելու նպատակով։ Մի փոքր ավելի ուշ, իմանալով երիտասարդության հետ իմ աշխատանքի մասին, նա առաջարկեց գյուղում ընդհատակյա կուսկազմակերպություն ստեղծել։ Մենք սկսեցինք մարդիկ ընտրել։ Եվ շուտով, 1919 թ. նոյեմբերին Ղարաբաղիայի բոլշևիկների օգնությամբ այդպիսի կազմակերպություն ստեղծվեց։ Դա իմ կյանքի ամենանշանակալից իրադարձությունը եղավ։ Գայանե Արեշյանին ընտրեցին բյուրոյի նախագահ, ինձ՝ պատասխանատու

քարտուղար: Բյուրոյի անդամ դարձավ նաև Պարույր Տեր-Գևորգյանը: Ժողովներում մենք աշխուժորեն քննարկում էինք տվյալ ժամանակաշրջանի կոնկրետ քաղաքական իրադրությունից բխող հրատապ խնդիրներ, մեր պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Ընդ որում հաճախ տաք վեճեր էինք ունենում այն պատճառով, որ բավականաչափ լավատեղյակ չէինք: Շատ բան պարզ դարձավ այն բանից հետո, երբ անմիջական կապ հաստատեցինք Ալեքսանդրապոլի կուսկազմակերպության և Արմենկոմի հետ: Այժմ արդեն մենք էինք ագիտացիոն-մասսայական աշխատանք ծավալում. և դա ոչ միայն մեր, այլև հարևան ադրբեջանական գյուղերում: Աստիճանաբար ընդլայնվում էր մեր ազդեցության ոլորտը: Դրա համոզիչ վկայությունը եղավ 1920 թ. մայիսմեկյան ցույցը, որը վերածվեց աշխատավորների մասսայական ելույթի: Դեպի Ղարաքիլիսա գնացող մեր շարասյանը միացան հարևան բոլոր գյուղերի շատ բնակիչներ՝ հայեր, ադրբեջանցիներ, ռուսներ: Անհնար է մոռանալ խոշոր տրանսպարանտը՝ «Կեցցե˝ բանվորագյուղացիական սովետական իշխանությունը Հայաստանում»: «Կորչե´ն ազգամիջյան երկպառակությունները» լոզունգներով, կարմիր դրոշը, որ ես հպարտությամբ տանում էի տոնական շքերթի առաջին շարքերում, Ղարաքիլիսայի ցուցարարների հետ մեր համատեղ միտինգի կրքոտ կոչերն ու ելույթները: Մենք ոգևորված երգում էինք «Ինտերնացիոնալն» ու «Վարշավյանկան», որ դարձել էին պրոլետարական պայքարի խորհրդանիշ:

Այդ ցույցը, իսկ այնուհետև պանծալի Մայիսյան ապստամբությունը, որի նախապատրաստմանը ակտիվորեն մասնակցեց նաև մեր կազմակերպությունը, դարձան 1920 թվականի նոյեմբերի նախերգանքը, երբ Հայաստանում հաստատվեց սովետական իշխանություն:

... Մեծ Հոկտեմբերը լուսավորեց մեր ուղին: Հեղափոխական պայքարը տոկունությամբ, անձնազոհությամբ, ժողովրդի ու Լենինի կուսակցության գործին նվիրվածությամբ տոգորեց մեզ: Հոկտեմբերի իդեալները ես սրբորեն պահպանում եմ իմ հոգում, դրանք ես կրում եմ իմ ամբողջ կյանքում՝ և՛ քաղաքացիական կռիվների տարիներին, և՛ իմ հետագա կուսակցական ու տնտեսական աշխատանքի ժամանակ, և՛ դասախոսական գործունեության անցնելուց հետո: Այդ իդեալներին հավատարմությունը ձգտում եմ փոխանցել երիտասարդ սերնդին, պատանիներին ու աղջիկներին, որոնց հետ ես հաճախ եմ հանդիպում:

Ութսունհինգ տարեկան հասակում էլ ես «հեղափոխություն» բառը ակնածանքով ու խորին հուզմունքով եմ արտասանում: Վերջին տարիներին այդ բառը առանձնապես հաճախ է գործածվում: Եվ ամենևին էլ ոչ պատահականորեն. չէ՛ որ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների վերակառուցման և երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման՝ կուսակցության առաջադրած կուրսը իր էությամբ հիրավի հեղափոխական է: Եվ որպես լենինյան կուսակցության հին մարտիկ՝ ես ներկա վերակառուցումը համարում եմ մեր գործերի, Հոկտեմբերի իդեալների համար մեր պայքարի արժանի շարունակությունը:

ՄԱՄԲՐԵ ԳԱՐԱԳԱՇ
Կուսակցության վետերան

Հիշարժան տարեթվեր

«ԼՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱԶՆԸ»— ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՏԱՐԵԳԻՐ

(ՋՈՆ ՌԻԴԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Օ˝, արդար չուրբերից դուրս բռած ճշմարտություն,
Քո ոգեշունչ խոսքը պարգևիր դու ինձ...
ՋՈՆ ՌԻԴ

ՆԱ ԾՆՎԵԼ է ամերիկյան Պորտլենդ քաղաքի մի ունևոր ընտանիքում, բայց թաղված է Ռուսաստանի կենտրոնում, Մոսկվայի Կրեմլի պատի տակ: Օրեգոն նահանգի Մայրենների բլրի հարուստ առանձնատնից մինչև Կարմիր հրապարակ ընկած են տասնյակ հազարավոր կիլոմետրեր, իսկ ծննդյան ժամից մինչև մեր օրերը՝ հարյուր տարի: Իսկ ապրել է նա ընդամենը 33 տարի՝ մի կարճատև, բայց փայլուն ու լեգենդար կյանք, որի գաղտնիքը շատերն են փորձել պարզել: Այդ ինչպե՞ս արտակարգ հոգատարությամբ շրջապատված, մարմնով վտիտ ու թույլ հոգու տեր երեխան մեծացավ ու դարձավ մի մարդ, որը ձին հեծած սլանում էր գնդակների տարափի տակ ու չէր վախենում այն բազում բանտերից, ուր շատ անգամ ընկել է նա իր կարճատև, բայց փորձություններով լի կյանքում: Այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ այդ լղարիկ մանչուկը, որի բազմաթիվ նախնիները եղել են հիմնականում փորձված բիզնեսմեններ, դարձավ ամենաականավոր գրական տաղանդներից մեկը: Այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ իր սոցիալական ծագումով և դաստիարակությամբ ավելի շատ տիրող կարգերը պաշտպանելու, այլ ոչ թե դրանց դեմ հարձակվելու համար հիանալի պատրաստված այդ մանչուկը դարձավ ամերիկյան բանվորական շարժման աչքի ընկնող գործիչ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրներից մեկը: Այս և սրանց նման շատ հարցեր հուզել են Ռիդի կյանքն ու ստեղծագործությունը հետազոտողներին:

1887 թվականի հոկտեմբերի 20-ին այգիներով ու զբոսայգիներով շրջապատված շքեղ առանձնատանը ծնվեց Ջոն Ռիդը: Առանձնատունը պատկանում էր տատին և կոչվում էր «Սեդար հիլ»՝ «Մայրենիների բլուր»:

Ջոնի ընտանիքն ամենաունևորներից մեկն էր Պորտլենդում: Հայրն ու մայրը նրան տվել էին այն ամենը, ինչ այն ժամանակ կարող էր ստանալ նյութապես ապահով մարդկանց զավակը: Ծնողները նրա մեջ զարգացրել էին այն գիտակցությունը, որ նա հիանալի դաստիարակված է, հարգված և մյուսներից ավելի լավ ապահովված: Բայց միևնույն ժամանակ նրա ընտանիքում զարգացած էր անկախության զգացումը, որը չէր կարելի փոխել աշխարհի և ոչ մի բարիքի հետ: Ռիդի հայրը իսկական բնածին մարտիկ էր, թեև այդպես էլ չգտավ մի սրբազան գործ, որի համար արժեր մարտնչել: Ջոնի համար նա իսկական անվախ ու վեհանձն ասպետ էր: Ընտանիքում կային ենթակայության ավանդույթներ, բայց կային նաև դիմադրության ավանդույթներ: Այսպես, Ջոնի սերնդից նրա կրտսեր եղբայր Հարրին դարձավ կոնֆորմիստ, իսկ Ջոնը՝ խռովարար: «Հարրին գառնուկ է,— մի անգամ ասել է տատիկը,— իսկ Ջոնը՝ առյուծ: Ես գերադասում եմ առյուծներին»:

Ռիդի մանկությունը, սակայն, նրա ապագա ձևավորման վրա թողել է և՛ դրական, և՛ բացասական կնիք: Իրենց «Լեգենդար Ջոն Ռիդը» գրքում Դանգուլով եղբայրները գրում են. «Նա ընդմիշտ կմնա որպես ռոմանտիկ, որը փափագում էր ճանաչել անհայտը, նրա մեջ միշտ էլ կմնա ինչ-որ ասպետական և նույնիսկ դոնկիխոտական ինչ-որ բան: Նա ուրիշների տառապանքների նկատմամբ ընդմիշտ կմնա զգայուն, իսկ անձամբ՝ շուտ վիրավորվող... Ոչինչ և երբեք նրան չէր կարող ստիպել... փոխելու իր համոզմունքը: Նրան երբեք չէր սպառնում ինքնագոհությունը, ինքնահավանությունը նրա մեջ երբեք անգթություն չէր գտնում»:

Ինը տարեկան հասակում Ջոնը սկսել էր գրել իր «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների զավեշտական պատմությունը»՝ ինչ-որ առումով իր համար ամենակարևոր աշխատությունը, քանի որ, ստեղծելով այն, նա որոշել էր, ինչպես ավելի ուշ վերհիշում էր իր «Գրեթե երեսուն» անավարտ ինքնակենսագրության մեջ, կյանքը նվիրել մեկ նպատակի՝ դառնալ «մեծ բանաստեղծ ու գրող»: Ռիդը լի էր այդ վճռականությամբ և երբեք չի ցանկացել լինել ինչ-որ մեկ այլ բան:

Ջոնի գլխավոր ձգտումն էր՝ դառնալ իր հորն արժանի մարդ: Մի կողմից, նա ծնողից ժառանգել էր նրան հատուկ իդեալիզմը, ամբողջ կյանքին արժանի գործ որոնելը, արդարություն որոնելը, մյուս կողմից՝ մոր նման ցանկություններին հագուրդ տալը: «Ռիդի անձնավորությունը բազմադեմ է,— իր «Այնքան կարճ է կյանքը» գրքում գրում է Բարբարա Գելբը:— Խրախճանասեր ու անկախության քարոզիչ, ավելի ուշ՝ ուխտավոր-կոմունիստ՝ այդ ամենը ներհատուկ էր նրա բնավորությանը»:

1906 թվականի սեպտեմբերին Ջոն Ռիդն ըն-

գունվեց Հարվարդի համալսարանը։ Իր կյանքի այդ ժամանակաշրջանի մասին «Գրեթե երեսուն» անավարտ ինքնակենսագրականում նա գրում է. «... Ես օրեր էի անցկացնում գրեթե կատարյալ միայնակության մեջ՝ դժվարությամբ ընտելանալով համալսարանական սովորույթներին։ Իմ կուրսում սովորում էր յոթ հարյուրից ավելի ուսանող։ Ես պաշտում էի այդ կենտրոնի վիթխարի մասշտաբներով, նրա հիասքանչ պատմությամբ ու ավանդույթներով։ Բայց անհուսալիորեն միայնակ էի»։

Ջոնը չի վհատվում. տեքստեր է գրում երաժշտական ներկայացումների համար, ոտանավորներ հորինում հրատապ թեմաներով, անսպառ կերպով կատակներ տրամադրում Հարվարդի համալսարանի հանդեսի համար։ Այստեղ նրան հաջողվում է դառնալ անփոխարինելի։ Եվ աստիճանաբար նա սկսում է հասնել այն ամենին, ինչի ձգտում էր։

Այդ տարիներին նա մտերիմ ու սրտառուչ բարեկամություն է հաստատում անգլիական գրականության պրոֆեսոր Ջարլզ Թաունսենդ Քոուպլենդի հետ, ու այդ բարեկամությունը մեծ նշանակություն ունեցավ և ինչ-որ չափով որոշեց նրա կյանքի հետագա ուղին։ Պատահական չէր, որ Ռիդի կողմից կյանքի ուղի ընտրելը համընկավ հարգարժան ուսուցչի հետ ունեցած հանդիպմանը։ Առանց այդ բարեկամության հայտնի չէ, թե ինչպես կդասավորվեր Ռիդի կյանքը գրական ասպարեզում։ Հարվարդում Ջոնը ընտրվում է համալսարանական հանդեսի փոխնախագահ և չորս տարվա ընթացքում տպագրում տասնյակ բանաստեղծություններ ու պատմվածքներ, չհաշված բազմաթիվ խմբագրական հոդվածները, թղթակցությունները, «սյունակները», երգիծական պատմվածքները։ Նրա գրական ստեղծագործության մեջ հետզհետե ավելի հստակորեն է դրսևորվում նրա բնավորության բուն էությունը, առավել մեծ ակընհայտությամբ նշմարվում Ռիդ-ռոմանտիկը։

1910 թվականի հունիսին Ջոն Ռիդն ավարտում է Հարվարդի համալսարանը և լրջորեն սկսում մտածել սիրելի ուսուցիչ Քոուպիի տված խորհրդի մասին՝ սեփական աչքերով տեսնել աշխարհը և նկարագրել այն, ինչ տեսել է։

Նա շատ է ճանապարհորդել, ոտքով ման է եկել ամբողջ Անգլիան, Ֆրանսիան, Իսպանիան։ Աշխատել է որպես բատրակ, խոտ է հնձել ու դիզել, հող հերկել ու նորոգել գյուղացիների ամբարները։ Կյանքին ծանոթանալը հարստացրեց նրան, նստվածք թողեց իր գիտակցության մեջ։

Հոր մահից հետո Ռիդը ձգտում էր մոտենալ նրա մերձավոր բարեկամ Լինկոլն Ստեֆենսի հետ։ Նա հավատում էր, որ այսուհետև Ստեֆենսն իր համար դառնում է ինչ-որ չափով իր հոր փոխարինողը։ Եվ չսխալվեց։ Ստեֆենսը եռանդուն մասնակցություն ցուցաբերեց Ռիդի ճակատագրի նկատմամբ. սկզբում նա նրան աշխատանքի տեղավորեց «Ամերիկեն մեգեզին» հանդեսում։ Իմաստուն Ստեֆենսը, որ եղել էր Ռուսաստանում և զրուցել Լենինի հետ, Ռիդին պատրաստում էր մեծ գործի համար։ Աշխատանքը պարբերական մամուլում Ռիդի առջև բացեց գործունեության նոր ոլորտ, որը միշտ էլ հրապուրել էր նրան և դարձել գլխավոր նպատակ՝ լրագրությունը։ Որպես ռեպորտյոր, նա լրագրությունը բարձրացրեց արվեստի մակարդակի։

1913 թվականին Ռիդը մեկնում է Մեքսիկա, որպեսզի որևէ բան գրի պեոնների ապստամբության մասին։ Իր տեսածը նա նկարագրել է հոդվածներում և «Ապստամբած Մեքսիկա» գրքում։ Այդ ակնարկները մեծ համբավ բերեցին նրան։

Մեքսիկայից վերադառնալուց հետո նա կարճ ժամանակով մնաց Ամերիկայում։ Ծայրեց եվրոպական պատերազմը, և Ջոնը մեկնեց Եվրոպա որպես թղթակից՝ մեկ և կես տարի ուղևորություններ կատարելով պատերազմական վիճակի մեջ գտնվող երկրներում։ Նա եղավ հինգ պատերազմող պետությունների ռազմաճակատներում։ Բայց այստեղ լրագրող Ռիդը անհաջողության մատնվեց։ Նրա հոդվածները զուրկ էին այն դինամիզմից ու գունեղությունից, որոնք նրան հատուկ էին Մեքսիկայում։ Դա բխում էր պատերազմի բնույթից։ «Ժողովրդականություն չվայելող պատերազմը» Եվրոպայում չէր կարող ոգևորել մարտիկ Ռիդին, որը նոր էր ոտք դնում պրոֆեսիոնալ հեղափոխականի ուղին։

Իր «Առևտրականների պատերազմը» գրքում Ջոնն իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ գրում է. «... Մենք՝ սոցիալիստներս, կարող ենք հուսալ, որ արյունահեղության ու զարհուրելի ավերածությունների սարսափից կծնվեն հեռու գնացող սոցիալական վերափոխություններ և առաջընթաց մեծ քայլ կկատարվի դեպի մեր նպատակը՝ դեպի խաղաղությունը մարդկանց միջև... Սա մեր պատերազմը չէ»։

Շրջագայելով ամբողջ պատերազմող Եվրոպայով մեկ, Ռիդը ձգտում էր ընկնել Ռուսաստան։ Բայց առողջական վիճակի պատճառով բժիշկներն արգելեցին նրան ու պատվիրեցին վերադառնալ տուն։ «Սակայն ես այնուհանդերձ թողեցի ու գնացի Ռուսաստան»,— գրեց Ռիդը իր բարեկամ և «Մետրոպոլիտենի» խմբագիր Կարլ Հովիին հղած նամակում։

«Թողեցի ու գնացի Ռուսաստան»՝ այս էր նրա վճռականությունը և, թերևս, այն բանի գիտակցումը, թե դա որքան նշանակալի է։ Վաղուց, շատ վաղուց պատանի Ռիդը, մտածելով Ռուսաստանի մասին, գրել էր բանաստեղծություններ։ Դրանց համար առիթ էր ծառայել Չայկովսկու երաժշտությունը.

Արթնացե՛ք և դուք, մարդիկ Հյուսիսի,
 հառնեցե՛ք ոգով,
Ձեզ է կոչ անում ինքը Չայկովսկին իր վեհ
 բարձունքից...

. . . .

Օ՜, նոր Պրոմեթևս։ Քո առևանգած կրակովը վառ
Հալիր շղթաները դու խոր խավարի և
 վերացրու բռնությունն աշխարհի...

Դժվար է ասել, թե ինչն է եղել Ռուսաստանի նկատմամբ Ռիդի ունեցած հայացքների իսկական էությունը, ինչն է որոշել նրա խորաթափանցությունը։ Ռուսաստանի մեծ գրականությո՞ւնն ու երաժշտությո՞ւնն, արդյոք, որ լավ գիտեր Ռիդը, թե՞ ամերիկացիների ավանդական համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ։ Եվ այդպես, Ջոնն այցելեց Պետրոգրադ, իսկ ապա նաև Մոսկվա՝ ռուսական այդ մեծ քաղաքները, որոնց վիճակված էր այնքան նշանակալի դեր խաղալ նրա ճակատագրում։

«Մետրոպոլիտենին» հղած նամակում Ջոնը գրում էր. «Ռուսական երևակայությունն ամենաաշխույժն է, ռուսական կյանքը՝ ամենազատը, ռուսական արվեստը՝ ամենասքանչելին, ռուսական ուտեստներն ու ըմպելիքները, իմ ճաշակով, լավագույնն են, իսկ իրենք՝ ռուսները, գուցե, ամենահետաքրքիր արարածները երկրի վրա... Հզոր կործանարար կրա՞կն է փոթորկում արդյոք Ռուսաստանի ընդերքում, թե՞ հանգել է այդ բոցը»։

1915 թվականի վերջին Ռիդը վերադառնում է Ամերիկա։ Հենց այդ ժամանակ էլ նա հանդիպում է իր սիրո՝ Լուիզա Բրայանտի հետ։ Ռիդի համար դա անգնահատելի էր։ Նա գրում է իր բարեկամին. «Ես, վերջապես, գտել եմ նրան։ Նա արտասովոր է, համարձակ ու շիտակ, ինչպես նաև նազանի ու սիրունատես... Ես կարծում եմ, դա առաջին մարդն է, որին ես սիրում եմ անվերապահորեն»։

... Ռուսաստանը ոտքի էր ելել ինքնակալության դեմ։ Ընկել էր վերջին Ռոմանովը։ Ջոնը որոշում է գնալ Ռուսաստան որպես «Մեսսիզի» թղթակից։ Փող չուներ։ Կազմակերպեցին հանգանակություն, և 1917 թվականի օգոստոսին Ռիդը Լուիզայի հետ մեկնեց Պետրոգրադ։

Ռոմանովների անկումը իրարանցում առաջ բերեց Միացյալ Նահանգներում։ Պաշտոնական Ամերիկային հետաքրքրում էր մի բան. հիմա Ռուսաստանը ինչպե՞ս կպահի իրեն Գերմանիայի դեմ մղվող պատերազմում։ Իսկ Ջոնի համար հրատապ էր մի այլ հարց. Ռուսաստանին ի՞նչ չափով կբավարարի փետրվարը. ավելի հեռու չի՞ գնա նա արդյոք։

Լենինը դեռևս գտնվում էր ընդհատակում, երբ Ռիդը ժամանեց Պետրոգրադ։ Այստեղ նա անմիջապես ընկղմվեց իրադարձությունների հորձանուտի մեջ։ Նրա անհանգիստ խռովարար բնավորությունը, խորաթափանց միտքը, լրագրողի սուր հայացքը բաց չէին թողնում և ոչ մի իրադարձություն։ Ռիդը մասնակցում էր գործադուլներին՝ անկեղծ ձգտելով օգնել աշխատավորներին ու ճնշվածներին։ «... Նա ավելի շուտ խռովարար էր, քան հեղափոխական։ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը նրան դարձրեց հեղափոխական։ Նա հեղափոխությունը տեսնում էր և՛ որպես բանաստեղծ, և՛ որպես թատերագիր, և՛ որպես երգիծաբան։ Սակայն նրա ամբողջական բնավորությունն ավելի շատ բան էր պահանջում. նա ցանկանում էր թափանցել հեղափոխության բուն էության մեջ, հասնել մինչև նրա թաքնված զսպանակներին, հասկանալ նրա տարերքների օրենքները։ Նրա ողբերգական, վաղաժամ մահը միայն ընդհատեց այդ որոնումները, բայց դրանք համաշխարհային համբավ բերեցին նրան, դարձրին լեգենդար անձնավորություն՝ հավերժ երիտասարդ և հավերժ կըրքոտ, դարձրին արևմտյան երիտասարդ մտավորականի խորհրդանիշ, որը կանգնել է հեղափոխական պայքարի ուղու վրա...»,— իր «Ուղևորություն դեպի հեղափոխություն» գրքում գրել է Ալբերտ Ռիս Վիլյամսը։

«Նոթեր Ռուսաստանի հեղափոխության մասին» հոդվածաշարում Ջոն Ռիդը նկատել է. «Եթե ինձ հարցնեին, թե ես ինչն եմ համարում ամենաբնորոշը ռուսական հեղափոխության համար, ես կասեի՝ նրա հետ կապված պրոցեսների արտասովոր պարզությունը։ Ռուսական կյանքի նման, ինչպես այն նկարագրում են Տոլստոյը և Չեխովը, բուն ռուսական պատմության ընթացքի նման այս հեղափոխությանը, բառ երևույթին, ներհատուկ է նույն դանդաղկոտ անխուսափելիությունը, որը գարնանը հյութեր է մղում բույսերի ցողուններով, որը կառավարում է օվկիանոսի մակընթացություններն ու տեղատվությունները»։

Նախահեղափոխական տագնապալի օրերին Ռիդը մնացել էր Պետրոգրադում։ Նա դիտում էր, գրի առնում, վերամշակում փոքրիկ թղթակցություններ և հոդվածներ։ Ձմեռային պալատի պատմական գրոհի հաջորդ օրը նա նստած էր Սմոլնիի դահլիճում, սովետների համառուսաստանյան II համագումարում։

Ջոն Ռիդը արտասահմանյան առաջին լրագրողներից մեկն էր, որ հայտարարեց, թե բոլշևիկները «միակ մարդիկն էին Ռուսաստանում, որոնք ունեին գործողությունների որոշակի ծրագիր», որոնց հետևից անօրինակ միահամառությամբ գնացին Ռուսաստանի տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ։ Լենինի կերպարը Ռիդը նկարագրում է արտասովոր ջերմությամբ, նրան անվանելով մեծագույն մարդ, որը «կանխագուշակել է համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխությունը»։ Ռիդը շարունակ ընդգծում է Լենինի հոգևոր հարազատությունը աշխատավոր մարդկանց հետ։

Ահա թե նա ինչպես է նկարագրում այդ դեպքերը «Տասը օր, որ ցնցեցին աշխարհը» գրքում։ Ուղիղ 8-ն անց 40 րոպե էր, երբ ողջույնի բացականչությունների և ծափահարությունների փոթորկալի ալիքը ազդարարեց նախագահության անդամների և նրանց մեջ Լենինի՝ մեծ Լենինի հայտնվելը... Նրա խոսքերում զգացվում էր մարդկային հոգիները խորապես թափանցող հանգստություն և ուժ»։

Լենինի կերպարի մեջ, հեղափոխության առաջնորդի գործողությունների բուն կառուցվածքում Ռիդը փորձում էր գտնել մի այնպիսի բան, որը հատուկ էր հեղափոխությանը։ Նրա մեջ նա տեսնում էր բանվորական առաջնորդին ու մտավորականին, որը հասկացել էր պայքարի դիալեկտիկան, թափանցել նրա փիլիսոփայության մեջ։ «Հեղափոխական փոթորիկներում Լենինը կանգնած էր անսասան, ինչպես ժայռ»,— գրում է Ռիդը։

Նրա թղթակցությունները Պետրոգրադից ավելի խիտ էին մեքսիկական թղթակցությունների համեմատությամբ։ Դա միանգամայն այլ ժամանակ էր Ռիդի կյանքում, հեղափոխության իսկ սահմանած ժամանակը։

— Դուք սովետների կո՞ղմն եք,— մոտավորապես այդպես էր հնչում Ջոն Ռիդի հարցը, որից նա սկսում էր իր խոսակցությունը բազմաթիվ զրուցակիցների հետ այդ պատմական օրերին։ Հոկտեմբերի մասին Ռիդի ճշմարտացի ու վավերագրական ճշտությամբ ամբողջ նկարագրածը տալիս է հեղափոխական իրադարձությունների արտասովոր կենդանի պատկերը։

Սովետական կառավարությունը Ռիդին ծառայության ընդունեց արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատում, իսկ 1918 թվականի հունվարին նա նշանակվեց Ռուսաստանի Հանրապետության հյուպատոս Նյու Յորքում։

«Ռիդը Ամերիկայից մեկնեց որպես լիբերալ լրագրող։ Նա այնտեղ վերադարձավ որպես սոցիալական փոփոխություններ պահանջող հեղափոխական»,— իրենց «Լեգենդար Ջոն Ռիդը» գրքում գրում են Դանգուլով եղբայրները։ Ռիդը Ռուսաստանում մնաց գրեթե մեկ տարի՝ 1917 թվականի գարնանից մինչև 1918 թվականի վաղ գարունը։ Այդ մեկ տարվա պսակը Հոկտեմբերն էր։ Իսկ Ռիդը, լինելով Հոկտեմբերի կենդանի վկան, հնարավորություն ուներ տարեգրի ճըշգրտությամբ վերականգնել այն։ Նա ցանկանում էր, որ այդ գիրքը լիներ մի յուրատեսակ խոստովանություն իր այսօրվա հանդեպ, իր իսկ հանդեպ և նույնիսկ Ամերիկայի հանդեպ։ Ինքը՝ Ռիդը, այսպես է բնութագրում իր «Տասը օր, որ ցնցեցին աշխարհը» ստեղծագործությունը։ «Այս գիրքը պատմության թանձրուկն է, պատմությունը ճիշտ այնպես, ինչպես ես դիտել եմ այն... ես աշխատել եմ իրադարձությունները դիտել այն բարեխիղճ տարեգրի աչքով, որը շահագրգռված է այն բանում, որ պատկերի ճշմարտությունը»։

Հայտնի է նույնիսկ գրքի լույս տեսնելու ամսաթիվը՝ 1919 թվականի մարտի 17-ը: Առաջին օրինակը Ռիդը նվիրել է ոչ քիչ արիություն և համառություն ցուցաբերած իր հրատարակչին՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Իմ հրատարակիչ Հորացիուս Լիվերայտին, որը քիչ էր մնում սնանկանար գիրքս տպագրելիս»:

Մայիսի սկզբին Մոսկվայում ստացան Ռիդի գիրքը և հանձնեցին Կրեմլ: Հեղափոխական իրադարձությունների ճշմարտացի արտացոլմամբ գիրքն այն աստիճան դուր էր եկել Լենինին, որ գրեց դրա առաջաբանը: Այն տպագրվեց բոլոր հետագա հրատարակություններում: Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան պարզապես ապշած էր, որ նման մի գիրք կարող էր գրել ամերիկացին: «Դա գրեթե հրաշք է»,— ասել է նա:

«Խիստ հետաքրքրությամբ և չթուլացող ուշադրությամբ կարդալով Ջոն Ռիդի «Տասը օր, որ ցնցեց աշխարհը» գիրքը, ես ամբողջ հոգով այդ երկը հանձնարարում եմ բոլոր երկրների բանվորներին: Ես կուզենայի այդ գիրքը տեսնել տարածված միլիոնավոր օրինակներով և թարգմանված բոլոր լեզուներով...»,— գրել է Վ. Ի. Լենինը այդ գրքի առաջաբանում (ԵԼԺ, հ. 40, էջ 58):

Ռիդը Ռուսաստան վերադարձավ արդեն որպես այն ժամանակի ամենահանրաճանաչ գրքի հեղինակ: Նա մի քանի անգամ հանդիպումներ է ունեցել, զրուցել Լենինի հետ: Նրա մեջ հասունանում էր մի նոր գիրք գրելու պլանը՝ «Կոռնիլովից մինչև Բրեստ-Լիտովսկ»: Ենթադրվում էր, որ նոր գիրքը կլինի ինքնուրույն, բայց «Տասը օրերի...» հետ միասին կվերակենդանացնի հեղափոխության միասնական ու մասշտաբային պատկերը: Հավաքելով նշանակալի նյութ, Ռիդը որոշեց վերադառնալ Ամերիկա: Բայց այդ ժամանակ իր երկրում ծավալված քաղաքական իրադարձությունները խախտեցին Ռիդի պլանները: Անլեգալ ճանապարհից բացի հայրենիք վերադառնալու այլ ուղի նա չուներ: Նրան հաջողվել էր գաղտնի ընկնել դեպի Շվեդիա գնացող ֆիննական մի նավ: Բայց Աբո նավահանգստում ոստիկանությունը ձերբակալեց Ռիդին՝ բռնագրավելով նրա բոլոր թղթերն ու փողերը: Ամերիկայի ճանապարհը, համենայն դեպս ազատ ճանապարհը, փակ էր նրա համար: Միակ ելքը մնում էր փորձել վերադառնալ Ռուսաստան: «Արեք ինչ հնարավոր է՝ ինձ օգնելու համար»,— գրում էր Ռիդը ֆիննական բանտից սովետական դիվանագետ Գուկովսկուն: Ռիդին դուրս կորզեցին բանտից. նա վերադարձավ Ռուսաստան: 1920 թվականով նշված իր վերջին հոդվածում Ջոնը գրում է. «Հակառակ ամեն ինչին, հեղափոխությունն ապրում է, վառվում է պայծառ բոցով, և նրա լեզուները լիզատում են եվրոպական հասարակության դեռևս հրադիմացկուն ճգնաժամը»:

Լենինը շատ էր սիրում ու գնահատում զրույցներն ու հանդիպումները Ջոն Ռիդի հետ: Սակայն Վլադիմիր Իլյիչը հանդիմանում էր Ռիդին այն բանի համար, որ նա չի խնայում իր առողջությունը, շարունակ գերհոգնում է: «Մի մարդ, որի մեկ երիկամը հեռացված է,— նախազգուշացնում էր Իլյիչը,— պետք է ավելի խնամքով վերաբերվի իր առողջությանը»:

Վ. Ի. Լենինի մասին Կոմինտերնի II կոնգրեսի պատգամավորների կարծիքների գրքում Ռիդը գրել է. «Լենինն այնքան հասարակ է, այնքան մարդկային և, միևնույն ժամանակ, բոլորից ավելի հեռուն տեսնող ու անսասան: Լենինը պատմության լոկոմոտիվն է»:

Ինչի մասին էլ որ գրեր Ռիդը, գլխավոր թեման միշտ լինում էր սովետական իշխանության ճակատագիրը, իսկ հետևաբար, հեղափոխության ճակատագիրը: «Սովետական Ռուսաստանն այսօր» իր վերջին անավարտ հոդվածում նա գրում էր. «... այնտեղ, մայրաքաղաքից համեմատաբար հեռու, ես հայտնաբերեցի, որ սովետական իշխանությունը խորը թափանցել է ժողովրդի կյանքի մեջ, որ նոր հասարակարգն արդեն հիմնավորապես ամրապնդվել է ու դարձել սովորական...»:

1920 թվականի ամռանը Կոմինտերնի մի խումբ աշխատողներ, այդ թվում և Ջոն Ռիդը, Մոսկվայից մեկնեցին Բաքու, որտեղ պետք է կայանար Արևելքի ժողովուրդների I համագումարը: Ռիդն այդ համագումարի կազմակերպիչներից մեկն էր: Նրա համար այդ ուղևորությունը շատ մեծ նշանակություն ունեցավ: Հեղափոխական շարժումն Արևելքում արտասովոր կերպով աճել էր, և նա ցանկանում էր լինել այդ աճի ականատեսն ու վկան:

Բաքվում ունեցած իր ելույթում Ռիդն ասաց. «Մի հավատացե՛ք ամերիկյան կապիտալիստների խոստումներին: Կա ազատության միայն մեկ ճանապարհ: Միավորվեցե՛ք ռուս բանվորների ու գյուղացիների հետ, որոնք տապալեցին իրենց կապիտալիստներին, և որոնց կարմիր բանակը հաղթեց օտարերկրյա իմպերիալիստներին: Հետևեցե՛ք Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի կարմիր աստղին»:

Համագումարն ավարտվելուց հետո Ռիդը շտապում էր Մոսկվա, ուր որտեղ որ է պետք է գար նրա Լուիզան: Այդպես է եղել միշտ. հանդիպմանը նախորդող օրերին նա նրանից բացի ուրիշ ոչ մի բանի մասին չէր կարող մտածել: Ռիդի կյանքում հանկարծակի փոփոխություններ շատ են եղել, և Լուիզան հազվադեպ էր թողնում նրան մենակ: Բայց ավելի շեշտակի ու դժվարին շրջադարձ, քան Ռուսաստանն էր, նա չէր ունեցել: Լուիզան այստեղ էլ նրա կողքին էր:

Նա իր Լուիզայի հետ շատ էր թափառում Մոսկվայում, եղել են Լենինի մոտ, Մեծ թատրոնում լսել «Իշխան Իգորը»: Մոտավորապես երկու շաբաթ հետո նա անկողին ընկավ՝ հիվանդանալով գրիպով, ինչպես ենթադրում էին բժիշկները: Բայց շուտով հասկացան, որ դա որովայնային տիֆ է, և նրան փոխադրեցին Մարիինյան հիվանդանոց՝ լավագույն բժիշկների հսկողության տակ: Վ. Ի. Լենինի թղթերի մեջ հայտնաբերվել են բժշկական մարմինների հաղորդումները Ջոն Ռիդի հիվանդության ընթացքի բոլոր փոփոխությունների մասին:

Ջոն Ռիդը մահացավ հոկտեմբերի 17-ի լույս գիշերը՝ ծննդյան օրից երեք օր առաջ: Մահից քիչ առաջ նա գրել է. «... Ես ուզում էի գրել նոր «Մարդկային կատակերգություն»: Դրա փոխարեն ես ստիպված եղա ապրել այդ կատակերգությունը»:

Ամբողջ Մոսկվան ուղեկցում էր բոցաշունչ կոմունիստ, «ամերիկյան լրագրության հանրաճանաչ արքայազն» Ջոն Ռիդին Միությունների տնից մինչև Կարմիր հրապարակ, որտեղ նա հանգչում է Հոկտեմբերյան հեղափոխության այն հերոսների գերեզմանների կողքին, որոնց գովերգել է նա:

ԼԻԼՅԱ ՍԱՐԳԻՋՈՎԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԸ՝ ՄԵԾ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՀՈԲԵԼՅԱՆԻՆ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ մեծ հեղափոխության 70-ամյակը հանրապետության հրատարակչությունները նշանավորում են մի շարք արժեքավոր գրքերով: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը:

«Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Ղարիբջանյանի «Մեծ Հոկտեմբերը պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի հաղթանակն է» աշխատությունը: Այն նվիրված է հեղափոխության համաշխարհային պատմական նշանակությանը, համաշխարհային-հեղափոխական պրոցեսի զարգացման վրա նրա ազդեցությանը: Գրքում հեղինակն անդրադարձել է նաև բուրժուական ռեֆորմիստական և ռևիզիոնիստական տեսակետների քննադատությանը: Հրատապ մի շարք հարցեր են արծարծվում «ՍՄԿԿ XXVII համագումարը համաշխարհային հեղափոխական պրոցեսի մասին» գլխում:

Հեղափոխության առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը բազմաթիվ թելերով էր կապված Ռուսաստանում ապրող տարբեր ժողովուրդների հեղափոխական գործիչների հետ: Դեռ դարասկզբին հայազգի շատ երիտասարդներ իրենց կյանքի իմաստը գտան բոլշևիկյան կուսակցության մեջ՝ անդամագրվելով նրան: Վլադիմիր Իլյիչը խոր ակնածանքով է խոսել նրանց մասին և բարձր գնահատել հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը երկրում սովետական իշխանություն հաստատելու մեծ առաքելությանը: Այս հարցերն իրենց ամփոփումն են գտել հրատարակչության լույս ընծայած «Վ. Ի. Լենինը Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին» ժողովածուում: Գրքում, որ բաղկացած է չորս մասից, զետեղված են Հայաստանի և հայ հեղափոխական գործիչների վերաբերյալ լենինյան փաստաթղթերը:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ե. Սահակյանի «Երիտասարդական հեղափոխական շարժումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին» (ռուսերեն) գրքում հեղինակը բացահայտում է երիտասարդության շրջանում մարքսիստական գաղափարների ներթափանցումն ու հաստատումը: Աշխատության մեջ երիտասարդության տարերային հուզումները գիտակցված հեղափոխական շարժման վերաճելու առանձնահատկությունները տրված են Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացության լայն ֆոնի վրա:

Ալեքսանդր Ռուսի «Երեք խնձոր» վեպը, որ թարգմանաբար լույս է տեսել ռուսերենից, նվիրված է պրոֆեսիոնալ հեղափոխականներ Լյուդվիգ և Բոգդան Կնունյանցների քրոջը՝ 1903 թվականից կուսակցության անդամ, Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների մասնակից Փառանձեմ (Փառո) Կնունյանցի կյանքին և գործին: Նրան մոտիկից ճանաչում էին Ստ. Շահումյանը, Ի. Ֆիոլետովը և Բաքվի կոմունայի այլ գործիչներ: Հեղինակը հայտնի փաստերի հետ միասին օգտագործել է նաև բազմաթիվ նորահայտ նյութեր, որոնք ավելի են ամբողջացնում հերոսուհու կերպարը:

ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը տպագրել է «Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և երիտասարդությունը» (ռուսերեն, հեղինակային կոլեկտիվ) գիրքը: Հոդվածների այս ժողովածուում զետեղվել են Երևանում գումարված «Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և երիտասարդությունը» համամիութենական գիտական կոնֆերանսի նյութերը: Դրանց հեղինակները երիտասարդական հեղափոխական շարժումների պատմության գծով երկրի առաջատար մասնագետներ են և ներկայացնում են Մոսկվայի, Լենինգրադի, միութե-